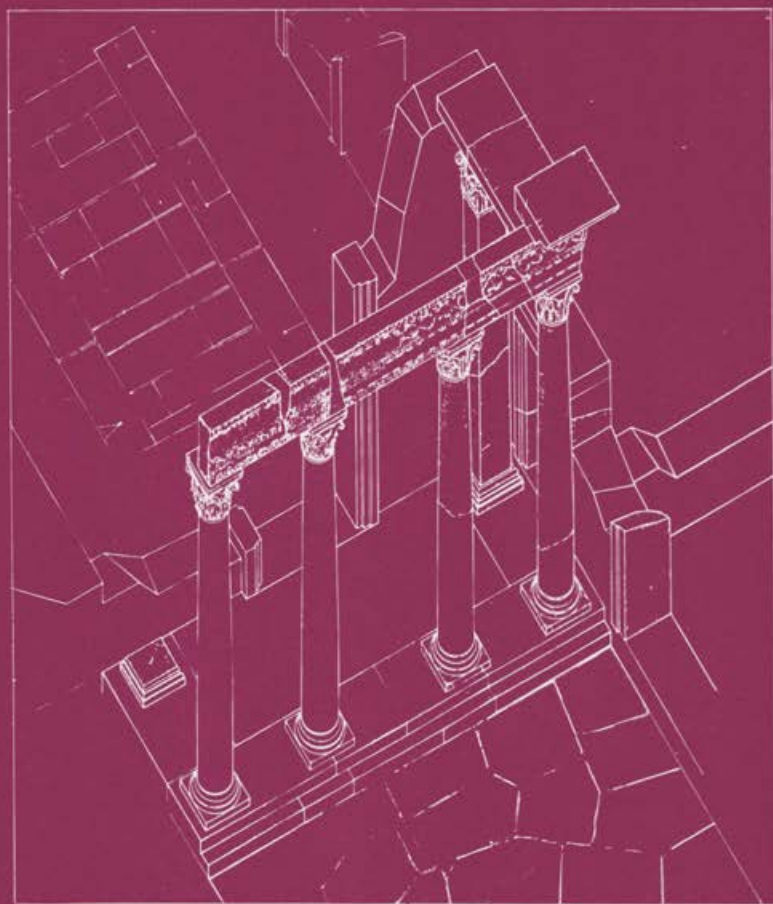

IX • 1994

ИЗВЕСТИЯ

**ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО**

- **ЕПИГРАФИКА ОТ ТЪРНОВ**
- **НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ**
- **СРЕБЪРЕН ОБКОВ ОТ ИКОНИ**

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗВЕСТИЯ

IX/1994

BULLETIN

MUZEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

ВЕЛИКО ТЪРНОВО
1994

Том IX/1994 на Известия на Историческия музей - Велико Търново е продължение на Известия на Окръжния исторически музей-Велико Търново, том I-V (1962-1972), том VI (1991), том VII(1992), том VIII (1993). През периода 1976-1990 г. Историческият музей участва в Годишник на музеите в Северна България, том I-XVI, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: ст.н.с. к.и.н. Кинка Панайотова, н.с. Павлина Владкова, н.с. к.и.н. Васил Мутафов, н.с. Невяна Бъчварова, н.с. Иван Цървов, н.с. Хитко Вачев, Елена Чакърва

АВТОРИ: Андриу Поултър, Невяна Бъчварова, Ваня Станчева, Кинка Панайотова, Петър Станев, Евгения Найденова, Недко Еленски, Иван Цървов, Константин Дочев, Константин Тотев, Мирко Робов, Златка Генова, Йордан Алексиев, Теодора Рогева, Иван Чокоев, Антонина Костова, Диана Тотева

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ:

Производствена кооперация за безалкохолни напитки "Янтра" - В. Търново

Редакция на в. "Борба"

ПК "Янтра" - В.Търново

ЕТД "Родоп" - В.Търново ООД

ЕТД "Великотърновско пиво" - В.Търново

Банка "Хеброс" АД, клон на Агробанк - В.Търново

ЕТ "Петко Казанджиев" - В.Търново

Фондация "След пладнe" - В.Търново

Аптека "Алексиев" - В.Търново

Фирма "Интра" - В.Търново

Керанка Михайлова - пенсионерка

Веселка Венкова - журналист

Организация "Звук и светлина" - В.Търново

Редакционната колегия и авторите

СЪДЪРЖАНИЕ - CONTENT

In memoriam		7
Андрю Поултър	Никополис ад Иструм - анатомия на гръко - римския град	11

ИСТОРИЯ - HISTORY

Невяна Бъчварова	Опазване и проучване на старините във В. Търново и дейността на Тодор Николов /1919-1945/	37
Nevjana Butchvarova	Researhe and preservation of the historical monuments in V. Turnovo and the contribution of Todor Nicolov /1919-1945/	64
Ваня Станчева	Подпоручик Александър Панайотов	65
Vanya Stancheva	Alexander Panayotov	70
Кинка Панайотова	Неизвестен летопис върху стара дървена врата в Асенова махала във В.Търново /1822-1924/	71
Kinka Panajotova	An unknown chronicle on a wodeen door in Assenov quarter of V. Turnovo	88

АРХЕОЛОГИЯ - ARCHAEOLOGY

П. Станев, Е. Найденова, Н. Еленски	Археологически проучвания в землището на с. Орловец, Полскотръмбешка община	89
P. Stanev, E. Najdenova, N. Elenski	Archaeological excavations on the territory of the village of Orlovets, Polski Trambesh community	95
Иван Църров	Въоръжение от късножелязната епоха от региона на В.Търново	97
Ivan Tsarov	Armoury from the late iron age in the region of V.Turnovo	113
Константин Дочев	Монетни находки от хълма Момина крепост във В. Търново	125

Konstantin Dotchev	Coin finding from the hill of Momina krepost in V. Turnovo	132
Константин Тотев	Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица	133
Konstantin Totev	A silver reponse cover from the old excavations on the hill of Trapesitsa	140
Мирко Робов	Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново	141
M. Robov	New excavations in the western foothills of the hill of Momina krepost in V. Turnovo	146
Йордан Алексиев	Епиграфският материал от Търнов	147
Jordan Alexiev	Epigraphic material from Turnov	165

ЭТНОГРАФИЯ - ETNOGRAPHY

Златка Генова	Към съставянето на речник на българските грънчарски наименования	167
Zlatka Ghenova	On the compiling of a glossary of the ceramic nomenclature	182
Теодора Рогева	Календарни празници в Лясковец и околните села през първата половина на XX в.	183
Teodora Rogheva	Calendar holidays in Lyaskovets and in the villages nearby during the first half of XXth c.	207

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ - CONSERVATION

Ив. Чокоев, А. Костова	Някои аспекти от почистването и защитата на музейното сребро	209
I.Chokoev, A. Kostova	Some aspects of the cleaning and protection of the silverware in the museums	232
Диана Тотева	Новооткрита икона на Богородица Одигитрия с пророци	233
Diana Toteva	The newly discovered icon of the Virgin Mary Hodigitria with prophets	238

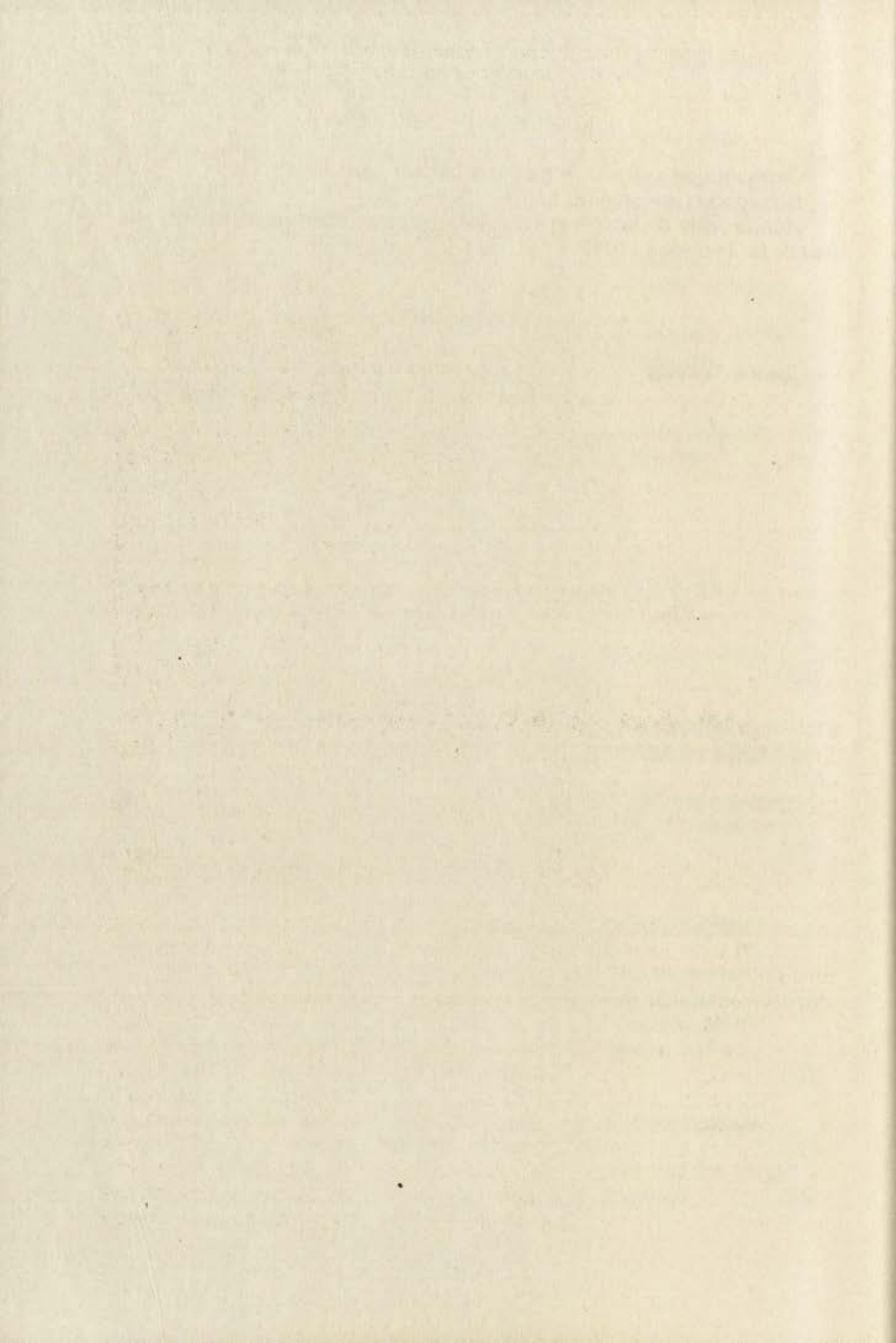
ДОКУМЕНТИ - DOCUMENTS

Окръжно до местните партийни комитети, 1907 г.	239
Позив към жените на света, 1915 г.	241
Изложение от Комитета за културното и стопанско повдигане на гр. В. Търново, 1942	242

ВЕСТИ - NEWS

Диана Тотева

Иконописна изложба на
Великотърновския музей в Англия 247

ПЕТКО МАЧКОВСКИ
/1946-1993/

На 16 януари 1993 г. след продължително и тежко боледуване почина н.с. к.и.н. Петко Василев Мачковски, директор на Историческия музей във В. Търново.

Петко В. Мачковски е роден на 14 август 1946 г. в Троян. Завършва гимназия в Плевен, а след това специалност история във Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий". Дипломира се през 1976 г. До декември 1976 г. учителства в с. Свещари, Разградско, директор е на Дома за деца и юноши в с. Беброво, В. Търновско, и възпитател във В. Търново. От края на 1976 г. до 1993 г. се утвърждава като музеен специалист. Отначало е уредник в отдел Социалистическо строителство на Плевенския исторически музей. През 1977 г. става научен

сътрудник по най-нова история. От май 1978 г. е назначен за директор на музея, а от януари 1979 г. - за директор на Окръжна дирекция "Културно-историческо наследство" - Плевен. От с.г. е член на Националния комитет на ИКОМ и Националния музеен съвет. Той отдава много сили по организацията за реализиране на новите експозиции на Плевенския исторически музей, за което е награден с орден "Червено знаме на труда".

През 1984 г. Петко Мачковски кандидатства за овакантеното място за директор на Окръжна дирекция "Културно-историческо наследство" - В. Търново. Той намира музейните специалисти в напреднал етап на подготовка на новите експозиции "В. Търново - столица на България XII-XIV в." и "Възраждане и Учредително събрание", както и на други музейни обекти и паметници на културата във връзка с предстоящото честване на 800-годишнината от въстанието на Асен и Петър и провъзгласяването на Търновград за столица на България. Той съумя да създаде добра организация в помощ на авторите и реализаторите на тематико-експозиционните планове. В резултат на неговата дейност като директор Великотърновският музей и неговите специалисти бяха в центъра на тържествата през 1985 г. До края на живота си той направи много за авторитета на музея, за опазване на паметниците на културата във В. Търново и окръга, имаше пряко отношение към историческите проучвания на обекти с общонационално значение и съвместните българо-английски проучвания на Никополис ад Иструм. Чрез специалистите във Великотърновския музей ръководеше събирателската, фондовата, научноизследователската, издателската, консервационно-реставрационната и експозиционна дейност в града и окръга. По негово време музеят разшири контактите и съвместната си дейност с други музеи в страната и чужбина, с побратимените градове Полтава, Ниш, Краков и др.

Научните интереси на Петко Мачковски бяха по проблеми на най-новата история: Народният съд, национализацията и възстановяване на стопанството след Втората световна война в Плевенска област, организацията на работническия контрол, трудово-културните бригади, развитието на културата във В.Търново /1965-1985/ и др. Автор е на научни и научно-популярни статии. През юли 1990 г. успешно защити кандидатска дисертация на тема: "Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на Плевенска област" и му бе присъдена научната степен кандидат на историческите науки. Същата година стана научен сътрудник I степен.

Петко Мачковски вземаше дейно участие в цялостния съвременен общественно-политически и културен живот на В.Търново. За кратко време през 1990 г. оглавяваше ръководството на общинската организация на БСП по време на изборите за VII Велико народно събрание, а също така бе член на временната общинска управа. Той откликваше спонтанно на

всички събития и проблеми, свързани с културното развитие на града и най-вече на тези, които се отнасят до съхраняването на богатото историческо наследство за старата българска столица, на многобройните праисторически, антични, средновековни и възрожденски паметници, от нашата нова история и съвременност. Заемаше точна, категорична и ясна позиция за ролята и мястото на музея и неговите права за опазването, консервация и реставрация на историческите ценности, които в голямата си част имат общонационално значение. Той се отнасяше добросъвестно към многобройните си служебни и обществени задължения. Проявяваше човечност и разбиране към приятели и колеги. Коварната болест прекъсна преждевременно един пълноценен жизнен път.

Поклон пред светлата му памет!

К.П.

БИБЛИОГРАФИЯ

Из дейността на Народния съд в Плевенска област 1944-1945 г., сб. Национална конференция по научноизследователската работа на музеите и отделите Социалистическо строителство, I, Плевен, 1974, с. 55-62

Народен парк Кайлъка, Плевен /пътеводител/, С., 1977, с. 79-82

Национализацията на промишлеността в Плевен, сб. 90 год. Плевенска партийна организация /1894-1984/, Плевен, 1985, с. 155-163

По пътя на социализма, Плевен /пътеводител/, С., 1977, с. 50-59

Съветската помощ за възстановяване на народното стопанство в Плевенска област /1945-1946/, сб. Българо-съветската дружба в дейността на българските музеи, С., 1984, с. 23-28

Движението на трудово-културните бригади в Плевенска област през 1945-1947 г., Изв. на музеите в Северозападна България, 5, 1981, с. 189-208

Из дейността на Първи състав на Народния съд в Плевенска област /1944-1945/, Изв. на музеите в Северозападна България, 3, 1979, с. 197-214

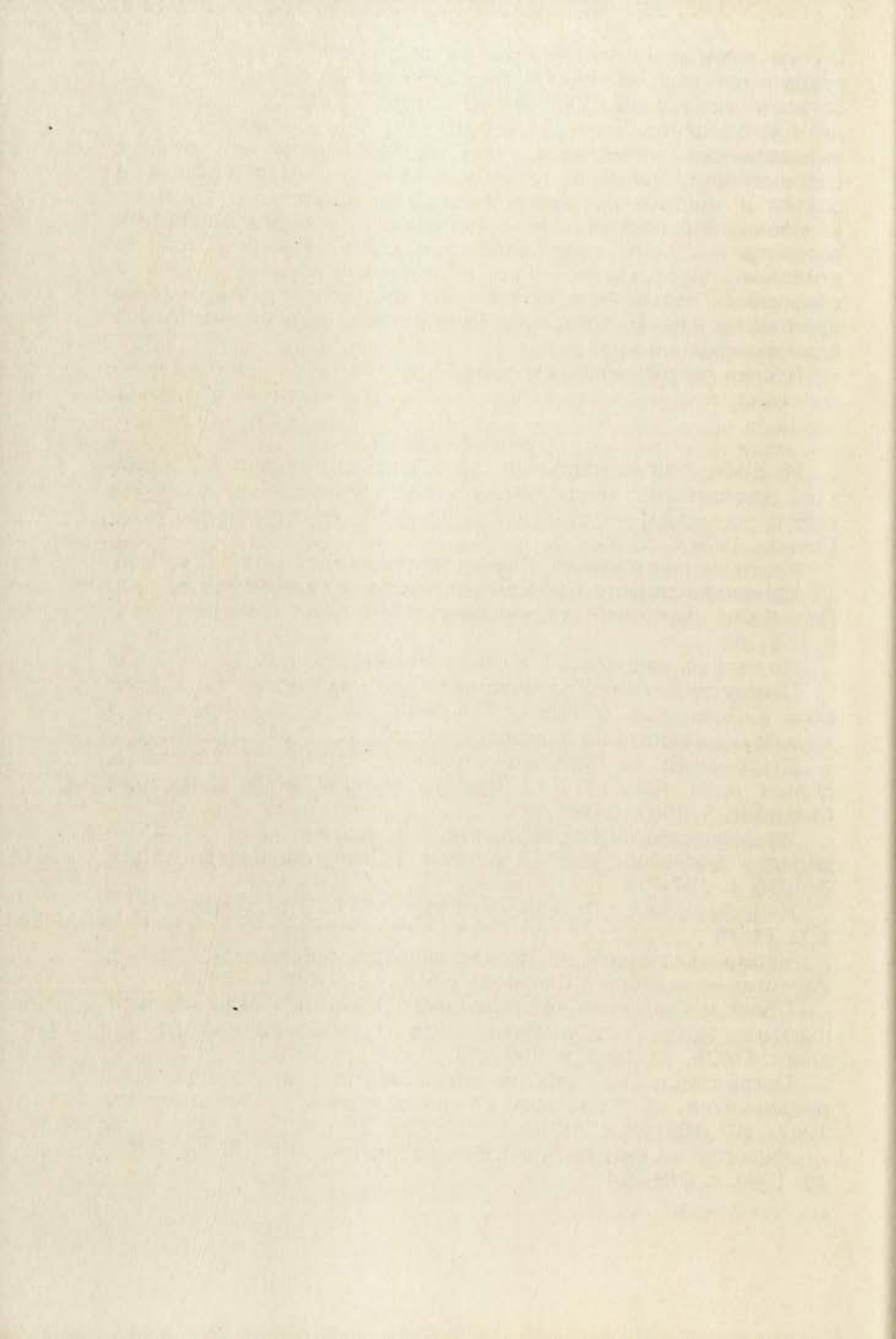
Народният съд в Плевенска област /1944-1945/, Векове, 1987, 4, с. 71-78

Национализацията на промишлеността в Плевенска област, Известия на музеите в Североз. България, 10, 1985, с. 299-212

Облик и състояние на промишлеността в Плевенска област в първите години след установяването на народнодемократичната власт, ГМСБ, 13, 1987, с. 205-222

Организация на работническия контрол в промишлените предприятия на Плевенска област /септември 1944-декември 1947/, ИП, 1991, 2, с. 45-54

Развитие на културата във Велико Търново /1965-1985/, ГНСБ, 16, 1990, с. 219-234

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ - АНАТОМИЯ НА ГРЪКО-РИМСКИЯ ГРАД*

АНДРЮ ПОУЛТЪР

Никополис ад Иструм се намира в централна Северна България. Градът е основан по времето на император Траян по гръцки модел в провинция Тракия.¹ Никополис макар и с големи трудности продължава да съществува и в късноримския период и най-вероятно е разрушен от хуните към средата на V в.² През втората половина на V в. южно от ранноримските стени е издигнато ново укрепление за защита на византийския град. Този участък се проучва от британски екип от 1985 г./фиг.45/. Освен намерените доказателства за късноримския и за византийския период разкопките дадоха и нова информация за икономическото развитие на римския полис.³

ГРАДЪТ И ПОСТРОЙКИТЕ В НЕГО

Градът е разположен на плато, издигащо се над р. Росица, ляв приток на Янтра, която се влива в Дунав. Днес мястото се намира в открито поле, необитавано от никого след края на античния период. До нас са достигнали останки от монументалната архитектура на града и градските улици. През XIX в. обаче голяма част от каменния материал, предимно от укрепленията и от стените на сградите, е бил ограбен - единствено Кастелум акве, западно от града, е запазен сравнително добре в истинските си размери. Толкова систематично е грабено през XIX в. от запазените постройки, че цялостните очертания на града и на постройките в него са видни единствено от самолетни снимки.⁴ Планът от тези снимки дава сравнително точна представа за града и постройките /фиг. 45/. Римските отбранителни съоръжения са построени в края на II в. и чрез геофизичен анализ се установи, че уличната мрежа излиза не по-малко от 40 м южно от тях.

*Nicompolis ad Istrum: The Anatomy of a Graeco-Roman City. In: Die Römische Stadt in 2.Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Rheinland-Verlag GMBH, Köln, 1992. s.69-86. Тук се публикува със съгласието на автора.

През II в. те излизат още по на юг от по-късния периметър на укрепленията. Една къща е била напълно затрупана в основите на отбранителните съоръжения, а друга - със стенописи по стените и с релефни гипсови корнизи - беше открита по време на разкопките на 50 м южно от градските стени.⁵ Поне по южната периферия на града най-външната гранична част на първоначалната улична мрежа не е била интензивно населена и най-вероятно площта от 25 ха, затворена зад укрепленията, е почти цялата територия на града с изключение на един малък участък, застроен през II в.

Улиците са павирани с масивни скопчени варовикови плочи, които са положени около средата на II в.⁶ Такова внушително павиране се среща често и в други градове на Тракия и във вътрешността на Мизия.⁷ Във Филипополис обаче /един от най-важните градове на траките/ улиците са павирани с обли камъни и докъм края на II в. не са застлани с варовикови плочи.⁸ Изглежда че застилането на улиците с плочи не е системна практика през II в. - само градовете, които могат да си го позволят, си павират улиците. В Никополис кардо максимум, широка 6,80 м, граничи със западния вход на агората. Декуманус максимум, широка 7,80 м, която определено е главната улица на града, тръгва от западната порта към агората /фиг. 45/.⁹ Въпреки че западният вход на агората има внушителен пропилей, източният вход е най-обикновен и до него се стига по стъпала откъм съседното кардо: няма пряк достъп за колесници, нито пък е възможно да се мине с колесница от западния до източния край на агората. Декуманус максимум действително свършва до агората и няма нищо чудно, че продължението му на изток не е толкова важно - там пътят е широк едва 6,16 м. Градът след изграждането на укрепленията е разделен на 69 парцела. Повечето от тях са с размери около 40/30 м, макар че в южната част парцелите са двойно по-големи. В североизточния квадрант са използвани много големи парцели за построяване най-вероятно на магазинни комплекси. Комплексът на агората, в центъра на града, заема площ за 4 парцела /150/79,50 м/.

Агората е почти квадрат /42/41 м/, заобиколена от западната, южната и от източната страна от галерии с йонийски колони.¹⁰ От южната и от източната страна на агората има малки помещения, вероятно магазини, обърнати с лице към ареята. Достъпът от юг е подсигурен от стъпала, издигащи се откъм съседния декуманус. На северната страна е разположена двукорабна стоа, която вероятно е била превърната по-късно в трикорабна базилика. На запад двойните врати осигуряват достъп до перистилен двор. На юг е одеонът, а на север има едно правоъгълно помещение /16,60/15,25 м/. Възможно е това да е булевтерионът с главен вход откъм агората. От изключителен интерес е фактът, че планът на агората и детайли от архитектурната украса имат близки паралели в гръцките градове в Мала Азия.¹¹

Два постамента на статуи с идентични надписи, посветени на Хадриан и издигнати през 136 г., стоят от двете страни на входа от агората към перистилния двор.¹² Много е вероятно изграждането на агората и на принадлежащия и комплекс да е било завършено до това време. Обаче работата по украсата продължава и в по-късен период. Западният вход към агората е красив от пропилей с коринтски колони.¹³ Надписът по фрагменти от архитрава датира "пропилон" между 145 и 161 г. /IGBulg. II 604/.

От другите проучени сгради близо до центъра на града най-голям интерес представлява една сграда /60/23,30 м/, разположена на цял парцел срещу югоизточния ъгъл на агората. Тази сграда е имала входи на всички свои ъгли, като над всеки от тях имало триъгълен фронтон.¹⁴ Това навярно е отоплената сграда, наречена термоперипатос, за която става дума в един надпис от сграда от 184/5 г. /IGBulg. II 615/. Тя е построена върху по-стара сграда, която била опожарена вероятно при плячкосването на града от костобоките през 170 г.

Можем да получим известна представа за инвестициите, изразходвани за строеж на обществени сгради през II, III в., като сравним броя на датираните официални надписи /фиг.47/. Общият им брой е малък, но има доказателства, потвърждаващи верността на общата тенденция. Няма надписи от времето на Траян - напълно разбираемо понеже може да не е имало време да се изградят основните каменни постройки в периода между основаването на града, около 112 г., и смъртта на Траян през 117 г. По времето на Хадриан, както бе отбелязано по-горе, агората е била вероятно завършена и е имало поне един храм.¹⁵ Към средата на II в. улиците били павирани и още обществени сгради, включително грандиозния "пропилон", били завършени. Има и не по-малко от 8 статуи, издигнати от булето и от демоса. А по времето на Антоний Пий Никополис започва да сече свои собствени монети.¹⁶ От времето на М. Аврелий няма свидетелства нито за строителство, нито за някакви обществени надписи, което ни най-малко не ни учудва, тъй като градът е бил опожарен до основи по време на нашествието на костобоките през 170 г. И пак по времето на М. Аврелий монетарницата в Никополис преустановява сеченето на монети. Освен това гражданите, както и гражданите на Калатис на черноморския бряг /AE 1987, 153/, били несъмнено задължени да събират пари, с които да се финансира изграждането на градските отбранителни съоръжения като част от общата програма за изграждане на градски укрепителни съоръжения по долното течение на Дунав през 70-те г. на II в.¹⁷ Изграждането на обществени сгради се подновява при Комод, когато се строи термоперипатосът и поне още една обществена сграда /IGBulg. II 615/. Подновява се традицията за поставяне на пиедестали под статуите /IGBulg. II 618/. Монетарницата възобновява дейността си. По времето на

Северите се демонстрира значителна лоялност към императора, която намира израз в посвещенията върху постаментите към Север и към членове на императорското семейство. Най-вероятно е възобновена и строителната дейност. Това е периодът, в който монетарницата дава най-голяма продукция. В един надпис се е запазил текст от писмо на Септимий Север /IGBulg. II 659/, в който той благодари за дарението от 700000 денарии, съвсем не незначителна сума. По-късно броят на посвещенията намалява /по времето на Гордиан III и последвалите нашествия на готите/. Два постамента от времето на Аврелиан са последните официални надписа, за които се знае, че са с посвещения от града.

Очевидно обществени сгради са строени по времето на Антонините. Още по-учудващо е възстановяването на града след варварските нашествия през 170 г. Изглежда че Никополис, ако изобщо може да се говори за разцвет на града, е бил най-благоприятен по времето на Северите в рамките на II в. Едва ли е случаен фактът, че 22 от 52 датирани надписи са правени по времето на Септимий Север и Каракала - т.е. 42% от обществените надписи се датират в периода между 193 и 217 г. Може би единствената следа за съществуването на проблеми още по времето на Северите е промяната в епиграфския стил. До управлението на Септимий Север всички обществени надписи са издигани от булето и демоса. Колкото и да е странно, използването на израза *ek ton idion* би трябвало да означава финансиране от частни фондове. Същият израз се среща и в надпис от Филипополис /IGBulg. III 907/, от който става ясно, че този строеж е финансиран от повсеместна обществена подписка. Но от управлението на Каракала всички статуи се поставят за сметка на конкретен гражданин, като в текста е отбелязано името му и титлата архиерей, а често пъти е отбелязана и щедростта му. Тази промяна може да се обясни и с факта, че от управлението на Каракала самият архиерей е плащал за посвещаването на дадена статуя на императора и че от времето на Северите от главния жрец се очаквало да направи такова дарение, докато в предходните периоди парите са били осигурявани чрез обществени подписки.

Очевидно е, че при Антоний Пий, както и при Северите, се извършва масово строителство на обществени сгради и в други градове по долното течение на Дунава. Театърът в Пловдив е построен с изключително разточителство през първата половина на II в.¹⁸ Грандиозната обществена баня в Одесос, разположена на над 7000 кв. м, е най-вероятно от средата на II в.¹⁹ В Траяновата колония Ескус внушителните останки от форума включват базилика - двуетажна сграда, дълга 100 м и широка 23,50 м. Отстрани на централния кораб има монолитни колони с коринтски капители, а балюстрадата покрай горния етаж, над страничните кораби, е украсена със скулптирани плочи и с кариатиди,

служещи за декоративна подпора, с височина 2,50 м. Сградата се датира в първата половина на II в.²⁰ Тук, както и в Никополис, строителството продължава и след нашествието на костобоките - храмът на Фортуна е осветен по времето на Комод между 184 и 192 г.²¹

В много градове на Тракия и Долна Мизия крепостните стени били най-вероятно издигнати през 70-те г. на II в.²² Южната порта на римския град има височина 2 м. Изградена е от големи варовикови блокове, скрепени с железни скоби.²³ При строежа и се използват повторно архитектурни фрагменти от разрушени обществени сгради. Еднопорталната порта има рамка откъм външната, южната страна за двукрила врата. Интересна особеност е наличието на катаракта от вътрешната, а не от външната страна на помещението до градската врата, решение, което се среща и в укрепленията на Августа Траяна /Стара Загора/ от късния II в.²⁴ Преградната стена е широка само 1,20 м, въпреки че на равномерни интервали от вътрешната страна на стената има правоъгълни оширения, които са подсигуравали пътеката до стената - метод в строителството, който е прилаган и при изграждането на стените на Пауталия /днешен Кюстендил/ от онова време и при Августа Траяна.²⁵ Понеже градските укрепления в Тракия и във вътрешността на Мизия са строени към края на II в. и са вероятно част от същата обща програма, влязла в сила след нашествието на костобоките, може да се каже, че очевидните сходства в плана и в строителните детайли са резултат от наемането на едни и същи архитекти за изработването на проектите. Може да са били военни архитекти, изпратени със задача от имперското правителство.

Изграждането на укрепителните съоръжения или променя значимостта на основните градски улици, или което е по-вероятно отразява едно по-раншно разпределение, което е взето предвид при планирането на стените и портите. Ясно е, че главната западна порта се намира на края на декуманус максимум, водещ към пропилея - официалния вход към агората /фиг. 45/. По подобен начин източната порта се намира в края на декумануса, който всъщност е източното продължение на главната улица, ориентирана изток-запад. Обаче южната порта не е била построена на южния край на кардо максимум, която фланкира агората откъм запад, а по хоризонталната проекция на декуманус максимум се стига до южния край на кардото, където е разположена портата, а кардото извежда до южния вход на агората. Това симетрично решение, чрез което портите са разположени в краищата на улиците, които като оси пресичат града през центъра на агората, не важи за северната порта, тъй като откъм север няма достъп до агората и поради факта, че големите неразделени парцели блокират прекия достъп откъм северната страна. И макар че по тази причина северната порта би трябвало да бъде другаде, интересен е фактът, че е избрано кардото по на

изток, а не кардо максимум. Търсенето на симетрия може да обясни и защо южната порта не се намира на кардо максимум, но не обяснява защо е избрано кардо на изток, а не декуманус (очевидно става дума за кардо максимум, бел. пр.) максимум за северната порта. Най-приемливото обяснение за разположението на портите може да зависи от съществуването на свързващи пътища, които трябва да са осъществявали връзката между главния римски път запад-изток, който минава северно от града. В такъв случай основните подстъпи към римския път от север са от кардото, което се намира на изток от агората, а не от кардо максимум. Възможно е движението да е отклонявано нарочно от кардо максимум и да е насочвано към града откъм североизточната част, където големите парцели може да са били използвани за строеж на магазини. Със сигурност може да се изкаже предположението, че кардо максимум не е планирана като първостепенна улица, пресичаща града от север на юг след изграждането на укрепителните съоръжения.

ГРАДОУСТРОЙСТВЕН ПЛАН

При идентифицирането на функциите на сградите само по плана им безусловно има до известна степен догадки и предположения, но едно такова предположение си струва труда /фиг. 45, 48/. По време на разкопките станаха известни местоположението и приблизителните размери на комплекса около агората, на банята, на палестрата на юг и на термоперипатоса. На изток от палестрата има 3 големи парцела, които изглежда са били заемани от комплекси от единични сгради, може би както по-горе се изказа предположението - от магазини. На запад от палестрата може да е имало храм сред отделна свещена горичка. Освен магазините около агората там има и няколко двустайни постройки, които може да са били магазини, но може да са били и работилници. Особено ясно се очертават жилищните постройки. Могат да се направят груби изчисления за разпределението и използваемостта на градската територия. 26% от парцелите явно са били използвани за строеж на обществени сгради, 4% - за магазини и работилници и което е най-изненадващо - 35% са използвани за строеж на големи градски къщи, като всяка от тях заема по една цяла инсула, а по южната периферия - площ колкото две цели инсули. Не можем да сме сигурни, че градският план датира от II в., тъй като при 35% от инсулите предназначението на сградите не е съвсем ясно. Но в същото време е много вероятно една голяма част от града да е била заета от сгради с обществено предназначение и от отделни градски къщи.

НАСЕЛЕНИЕТО НА ГРАДА

Осемдесет и две лични имена се срещат в надписите от града и от некрополите извън градските стени /фиг. 49/. Колкото и малко да са на брой, те вероятно дават сравнително точна представа за пъстротата на градското население - или по-скоро за пъстротата на тези, които са били в състояние и са искали да издигат паметници. Само 8% от имената са от тракийски произход, въпреки че на траки може да принадлежат и някои от 47% римски имена, където може да има прикрит етнически произход. Знае се, че в помощните войскове части са набирани и траки през II в. и не може да сме сигурни, че всички са запазили тракийските си имена.²⁶ Силно впечатление прави големият брой гръцки имена, от които 13% са със сигурност от източните провинции, и то най-вече от Никея и Никомедия. Някои от тях може да са дошли в Долнодунавската равнина, за да служат в дунавските легиони, които са били рекрутирани от Мала Азия. Занаятчиите, които са добре представени, както и други, които са заемали отговорни служби в градската администрация, не са приели римски имена: предполага се, че не са служили във войската. Понеже Никополис ад Иструм е основан като гръцки град, не е изключено да са съществували "специални стимули" за привличане на заселници в Никополис от гръцкоезичното население от Изтока и от тези два размирни града.

АДМИНИСТРАТИВНА ТЕРИТОРИЯ

За щастие има достатъчно ценна информация за административната територия, на основата на която да направим изводи за езика, използването на земята и за населението. Граничните камъни, поставени през 186 г., точно определят северните граници на Тракия, която на север и на запад трябва да е съвпадала с границата на административната територия. За източната граница нямаме толкова сигурни данни, макар че е възможно административната територия да се е простирила до западната граница на територията на Марцианопол. Ако това е така, градът Никополис е контролирал 4000 кв. км. При тази големина не е никак изненадващо, че отдалечените райони са били обслужвани от пазари под контрол на емпориарси /началниците на тържищата/ и са били на подчинение към градската администрация. Такива са известните емпориум Пиректензиум /дн. Горско Косово/ и емпориум Дискондуратера /дн. Гостилица/, като последният преминава към Никополис едва към края на III в. Двата емпориума се намират в западната покрайнина на административната територия, като местоположението им е изключително удобно - съответно на р. Росица и на р. Янтра, които са осигурявали транспортирането на стоки и селскостопанска продукция до града.²⁷ Административната територия не на всички места е еднаква. Докато на север, юг и запад градът разполага с отлични почви, напоявани от левите притоци на

Янтра, то хълмистата територия на изток от Янтра е по-бедна и до XIX в. по-голямата част от тази територия е била залесена и само тук-там е имало обработваеми земи.

Никополис е разположен на самата граница между гръцкоговорещия Изток и латинския Запад.²⁸ Разпространението на гръцките надписи във вътрешността на страната почти винаги отразява струпването на селища в долините на запад и на юг от града. 85% от гръцките надписи обаче са посвещения с религиозен характер и само 15% са надгробни надписи. Изглежда е било традиция да се използва гръцки при посвещения на местните божества, което илюстрира значителното влияние на гръцката култура върху местното население в предримския период. За сравнение 66% от латинските надписи от административната територия на Никополис са от надгробни плочи, а само 34% са посвещения с религиозен характер /73 срещу 48; фиг.51/. Това че преобладават надгробните надписи на латински в плодородните земи на Никополис предполага, че хората, които са поставяли надгробните надписи, са били предимно от латинскоговорещите среди /фиг. 52/. Макар че в градовете на Тракия официалният език бил гръцкият, административните територии на Никополис поради близостта си до дунавската граница е била естествен притегателен център за латинскоговорещите ветерани, оттеглили се от служба в помощните войскове части и в легионите, разквартирувани във военни лагери по Дунава. Не е изненадващ и фактът, че разпространението на латинските надгробни надписи отговаря с точност на местонахождението на известните вили. Следователно става ясно, че струпването на надгробни надписи на латински - показателно за романизацията и за материалното състояние на населението, възлагащо изработването на надгробните скулптури - отговаря на вилните имения, които са притежание предимно на романизирано население в най-плодородните части от административната територия на града. Има много примери, които илюстрират произхода и кариерата на отделни индивиди, които всъщност показват, че мнозина от заселилите се в тези земи са с военен произход. Близко до Недан, на около 30 км северозападно от Никополис, трябва да се е заселил П. Помпеус Магнус в началото на II в. от н.е. след като е служил в Първи италийски легион. Той бил родом от Стоби в Македония /CIL III 12409/. Друг надпис от Недан /CIL III 12410/ е в памет на внука на този първи заселник, Помпеус Магнус, син на К. Помпеус Магнус, който е бил булевт. Най-късно до третото поколение семейството се е интегрирало в администрацията на града. Един от първите имигранти е бил Тиберий Клавдиус Нигер, ветеран от Първи италийски легион, родом от Никополис /вероятно става дума за Никополис в Епир/, /CIL III 6144/. Някои от латинските надписи са със сигурност поставени от гърци, но от малоазийски гърци, служили като

войници в Долнодунавската равнина: М. Генниус Карфинианус, родом от Анкира, но заселил се в Дебелец след отбиване на службата си в армията /CIL XVI 28/, К. Юлиус Басус, вероятно ветеран, нает във войската от Масака в Мала Азия /CIL III 7460/. Един от видните членове на провинциалното общество в първите години след основаването на града, който с право заема мястото си, е Л. Валериус, на служба в Пети македонски легион. Той служил като бенефициарий легати, а после като центурион в същия легион. С военни почести и ордени от Дакийската война /вероятно при Домициан/ бил центурион в Първи италиански легион и в XI Клавдиев, преди да напусне Долнодунавската равнина и да се отправи към Британия, където служи като центурион в XX легион "Валерия Виктрикс" и после в IX испански легион. Той се оттегля от служба и се заселва близо до Недан и умира на 75-годишна възраст /CIL III 12411/. Трябва да се е върнал в Долнодунавската равнина в началото на II в. В армията са служели и траки, получавали са гражданство и са се оттегляли да живеят в административната територия на Никополис.²⁹ Към началото на III в. някои тракийски семейства получили по този начин достатъчно средства и необходим статут, за да могат техни членове да влязат в състава на булето: Л. Аурелиус Сурус, бивш знаменосец, станал булевт. Предполага се, че е погребан в собственото си имение в Оряховица. В друго тракийско семейство пак през III в. е имало човек, който бил горд, че е булевт /CIL III 6145=12342/. Тракиецът Юстус, син на Рескупорис, също бил член на булето /CIL III 14426/. Починал в Дамяново, в югозападния ъгъл на административната територия на града.

Макар че за гърците от провинцията е имало по-малко данни, те все пак били значително малцинство. Двуетичен надгробен надпис от Бутово, важен център за производство на керамика, е в памет на Агатодорус, син на Диофанис. Бил е имигрант от Никея /IGBulg. II 600/. Междувременно продукцията на грънчарските пещи в Павликени била с високо качество. Изработвали се съдове по калъп, които удивително приличат по качество на съдовете за хранене, произведени в Мала Азия. Много е вероятно доходният грънчарски занаят да е бил упражняван предимно от гърци, дошли отвд Босфора.

Ако се вгледаме в разпределението на тракийските, гръцките и римските имена по цялата територия на града, няма почти никакви интересни отлики в гъстотата и в разпределението на имената /фиг. 53/. Гръцките имена се срещат само в 14% от надписите, римските - в 54% и няма нищо изненадващо в това, че тракийските имена се срещат по-често в епиграфските архиви, а не в града, и представляват около 32% /съответно 15, 57 и 33, общо 105/. При разпределението на имената прави особено впечатление концентрацията на римските имена в зоната на вилните имения, на запад и на юг от града, докато тракийските имена преобладават в хълмистите местности

западно от Янтра. И докато тази идея навежда на мисълта, че точно имигрантите, основно ветерани от Долнодунавската армия, някои от които са били траки, са придобили селскостопански имения в плодородните земи около Никополис. Източните земи като че ли били предоставени предимно на местното население.

Ако на картата на територията на града отбележим надписите, които се отнасят до отделни личности, административни длъжности в Никополис, то те се концентрират в зоната на вилните имения /фиг. 54/. Струва ми се, че е оправдано да приемем това за силно доказателство - защото какво друго всъщност бихме могли да очакваме - че по-богатите собственици на имения в най-плодородните земи на административната територия на града са играели ръководна роля в гражданската администрация на Никополис.

ЗАНАЯТИ, ГРАДСКИ СЪДИЛИЩА И СЪДИИ И ВРЪЗКИ МЕЖДУ ГРАДА И ПРОВИНЦИЯТА

Ако се вгледаме по-отблизо в длъжностните лица и в занаятчиите в града и на прилежащата му територия, бихме могли да изведем няколко различия между "селското" и градското население /фиг.55/. Занаятчиите са добре представени в града, но не и в селските райони. Това показва, че тези специализирани функции били ограничени в града или в районите в непосредствена близост до града. Интересно е наличието на гърци от Мала Азия сред специализираните занаятчии. Това поне обяснява защо плановете и архитектурните детайли на сградите в Никополис са до голяма степен заемки от гръцкия Изток. Съществувала е колегия на каменоделците от Никомедия /IGBulg. II 674/. Един домопектор /строител на къщи/ от Никея /IGBulg. II 690/ починал в Никополис, а един ветеринарен лекар бил погребан в градския некропол /IGBulg. II 687/. Съществувало е сдружение на общарите /IGBulg. II 664/ и един *gnafeus* /тепавичар/, /IGBulg. II 679/. И както може да се очаква, нито един от тези занаятчии не е бил на общинска служба. Гърците и особено тези от Мала Азия имали водеща роля в културния живот на града. Теагенес бил диригент на хор на *humnodoi presbyteroi* /IGBulg. II 666/, а Лукас и Деодорус, и двамата от Никея, поставили отделни посвещения в чест на имперския хор /IGBulg. II 667, 668/.

Разглеждайки по-отблизо длъжностните лица, се забелязват разлики, които заслужават да се споменат. Въпреки че има данни, че длъжностни лица е имало и на територията към града, те всички са описани като обикновени членове на събранието - булевти. Само един надгробен надпис от административната територия на едил Никополитанус уточнява, че човекът е имал съдийска длъжност. Този надпис беше намерен едва на 10 км от града /CIL III 12435/. Знае се, че в града има булевти, но 80% от надписите, в които се споменават, са намерени в прилежащата

към града територия. Всички, които са били на съдийски длъжности с изключение на един архонт, само се споменават в надписите на града. Естествено повечето от съдийските длъжности са свързани с обществените сгради, но седемте съдии, чиито жилища могат да се идентифицират, са живели в града или както е случаят с едила Валериус Епагатус много близо до града. Изглежда невероятно членове на извънградското население, ако са били на съдийски длъжности, да са се задоволявали само със званието, че са членове на булето. В същото време гражданите, погребани в градския некропол, са демонстрирали определена гордост с общественото си положение, което се дължало на съдийските им служби. Ако тази очевидна разлика между градските съдии и обикновените членове на булето от извънградските райони е съществувала, то тогава сме подложени на изкушението да търсим обяснение. Съвсем възможно е това да е резултат от правните задължения, каквито се знае, че съществуват в хартата на колония Юлия /Урсо/, откъдето съдиите, докато са още на служба, били задължени да живеят в града или в близост до него. Дали е имало такава клауза в Траяновата харта, дадена на Никополис, може изобщо да не узнаем, но такова правно задължение определено не се е отнасяло до обикновените булевти, които са починали в именията си извън града.

Вече беше отбелязано, че върху голяма част от площта на града са били разположени вилородовни сгради, където се предполага, че са живеели по-богатите жители на града. Освен в градския некропол в хинтерланда на града не са намерени надписи от вили и гробове, макар че почвата е толкова плодородна, колкото и почвата, където са струпани най-голям брой вили - на разстояние от 25 км. Предполага се, че вилородовните сгради в градовете на римска Британия са били имения, откъдето се е организирано обработването на земите наоколо и това обяснява липсата на вилни имения около британските градове.³⁰ Възможно е за Никополис да се намери подобно обяснение.

Все пак големите различия между града и административната му територия, когато става дума за населението, живеещо там, не бива да се пресилват. Някои от по-заможните граждани с градски къщи в Никополис може да са имали имения и извън града. Най-добре проучената вила в Павликени е давала подслон и на ръботна ръка. Тя е снабдена с хипокаусти, необходими за студената българска зима, но основната жилищна част на вилата няма такива съоръжения.³¹ И вместо да предполагаваме, че собственикът е бил изключително щедър към работниците си и е лишавал себе си от удобството да живее в стоплена вила, вероятно изглежда предположението, че е живял във вилата през лятото, а през зимата се е оттеглял в града. Там освен хипокаустите в личното си жилище той би могъл да използва и банята, и термоперипатоса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Никополис през II в. е изключително добре документиран, но развитието на града е като че ли типично за градските центрове в Долнодунавската равнина. От основаването му по времето на Траян насетне са инвестирани значителни суми в обществени сгради. Гражданите на служба в Никополис не без желание разгласявали това и тъй като далеч не са били "прелетни птички", сновяли от града към извънградските околности. Вероятно магистратите са живеели в него, вероятно техните собствени имения са били в непосредствена близост до града. Болшинството гръцки граждани изглежда са предпочитали да живеят в Никополис, а не извън него. Занаятчиите, майсторите и художниците също са предпочитали да живеят в града. Изключение били преселниците от Мала Азия, които са започнали да произвеждат керамика в Павликени и Бутово. Мнозина от притежателите на вили били първоначално ветерани имигранти, като техните чинове все повече се заемали от романизирани траки. Те живеели в по-богатите райони западно и южно от града и съставлявали преобладаващото мнозинство в градския съвет булето. В източните по-бедни райони от територията към Никополис има селища на траките, които почти не са обезпокоявани от нови заселници имигранти. Градът извлича полза от селскостопанските ресурси на прилежащата му територия и е продължил да инвестира големи суми в градските паметници дори след временното влошаване на положението след нашествието на варварите през 170 г. Ако най-общо може да се говори за разцвет на града, то Никополис го достига по времето на Северите. Единственият белег за съществуването на проблеми бил появата на дарение, изисквано от главния жрец под формата на статуя с обществено посвещение: най-вероятно намек за това, че богатството се трупало в ръцете на малобройния градски елит.

И накрая вместо епилог ще бъде справедливо да отбележим, че трети век, от 240-та г. насетне, е първата от двете повратни точки в историята на Никополис и на други градове от средната и долната Дунавска равнина. Градовете в началото на IV в. като че ли са функционирали по-скоро като административни и военни центрове, отколкото като градски такива. Нямало никакво възраждане през IV в. Сигурно много градове са се съпротивявали на готските нашествия и са се борили за оцеляването си към края на IV в. В случая с Никополис не са правени никакви опити да се подобрят градските укрепителни съоръжения както другаде в Долнодунавската равнина. Готите се заселили на територията му след 350 г. вероятно поради жестокия стопански упадък на административната територия. Знае се, че нито една от тези вили, намираща се в административната територия, не е просъществувала до времето на късната империя и по всяка вероятност е имало и рязко изоставане на обработваемите земи.³² С изграждането на византийските укрепления през втора-

та половина на V в. в новия "град" имало църкви, работилници и вероятно военен гарнизон, но нямало градоустройствен план със съответните обществени сгради, нито имало градско население. Цивилните лица живели извън градските стени. Накратко, Никополис е бил преуспяващ град през II и началото на III в., през IV в. е настъпил сериозен упадък и е изгубил напълно градския си облик след като бил плячкосан от хунския вожд Атила.

БЕЛЕЖКИ

1. За преглед на историческата документация на града вж. А. Г. Поултър, 1983, 90-101; 1988, 69-72
2. *Poulter, A. G.*, 1990, 9-11
3. *Poulter, A. G.*, 1988, на различни места
4. *Poulter, A. G.*, 1983, 113, бел. 91; 1988, пл. 4
5. *Poulter, A. G.*, 1988, 1-4; 1989, 6-8
6. Пътищата били със сигурност павирани преди изграждането на укрепленията към края на II в.; Л. Слокоска, 1986, 85-86
7. *Иванов, Т.*, 1967, 13-17
8. *Botoucharova L., E. Kesjakova*, 1980, 126-130
9. *Ivanov, T.*, 1983, 136-137
10. *Иванов, Т.*, 1979, 1-6
11. *Иванов, Т.*, 1979, 8-9
12. Един от постаментите е поставен на плинт в северната част на входа към агората. Вторият надпис е намерен по време на едни от последните разкопки, паднал в една яма източно от втория плинт, от южната страна на входа.
13. *Ivanov, T.*, 1983, 142
14. *Иванов, Т.*, 1980, 1-14
15. През 1985 д-р Слокоска откри един цялостен Хадрианов надпис, поставен в чест на откриването на храм; Л. Слокоска, 1986, 86
16. *Pick, B.*, 1898, 79-80
17. *Mihailov, G.*, 1961, 42-56
18. *Ivanov, T.*, 1983, 140
19. *Georgiev, P.*, 1983, 155-162
20. *Ivanov, T.*, 1983, 138-140
21. *Ivanov, T.*, 1983, 140
22. Вж. бел. 17
23. *Poulter, A. G.*, 1988, 77
24. *Николов, Д.*, 1987, 100
25. *Слокоска, Л.*, 1979, 84-89
26. *Rohan, M.*, 1978, 39, 67; 1985, N 132
27. *Poulter, A. G.*, 1983, 92-94
28. *Gerov, B.*, 1978, 147-165
29. Вж. бел. 26

30. Wachter, J., 1974, 282-284
31. За Павликени и грънчарските работилници, Б. Султов, 1976
32. Окончателният доклад от анализа на семената е направен от Дж. Л. Бюис /под печат/

ЛИТЕРАТУРА

Ancient Bulgaria, Papers presented to the international Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, ed. A.G.Poulter, 2 vols., 1983

L. Botoucharova, E. Kesjakova, 1980, Sur la topographie de la ville de Philippopolis dans la provincia tracia, in: Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace /1978/ vol. 3, Sofia

P. Georgiev, 1983, Architectural problems of the Roman thermae of Odessos, in: Ancient Bulgaria vol.2, 155-16

B. Gerov, 1978, Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit, Bonner Jahrbucher 178, 147-165

B. Геров, 1980, Земевладението в римска Тракия и Мизия /I, III в./, ГСУ, Факултет по класически и нови филологии, София

T. Иванов, 1967, Градоустройство през римската и късноримската епоха в България, Археология, 9/4, 10-29

T. Иванов, 1979, Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм, Археология, 21/3, 1-11

T. Иванов, 1980, Термоперипатът в Никополис ад Иструм, Археология, 22/2, 1-15

T. Ivanov, 1983, The Roman cities of Moesia and Thrace /northern Bulgaria/, in: Ancient Bulgaria vol. 2, 129-149

G. Mihailov, 1961, La fortification de la Thrace par Antoninus le Pieux et Marc Aurele, Stud. Urb., N.S. 35/1-2, 42-56

Д. Николов, 1987, Комплексът на форума в Августа Траяна-Берое, Изследване на културата на Мизия и Тракия в България, I-IV в., ИАИ, 37, 96-107

B. Pick, 1898, Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien /Die antiken Münzen Nord-Griechenlands vol. I, I, ed. F. Imhoof-Blumer/.

A. G. Poulter, 1983, Town and Country in Moesis Inferior, in: Ancient Bulgaria vol. 2, 74-118

A. G. Poulter, Nicropolis ad Istrum: the interim for 1986

A. G. Poulter, 1988, Nicropolis ad Istrum, Bulgaria: an interim report on the excavations 1985-87, Antiquaries Journal 68 part I, 69-89

A. G. Poulter, 1989, Nicropolis ad Istrum: the interim for 1988

A. G. Poulter, 1990, Nicropolis ad Istrum: the interim for 1989

M. Roxan, 1978, Roman military diplomas 1954-1977, Institute of Archaeology Occasional Publication no.2

М. Roxan, 1985, Roman military diplomas 1978-1984, Institute of Archaeology Occasional Publikation no.9

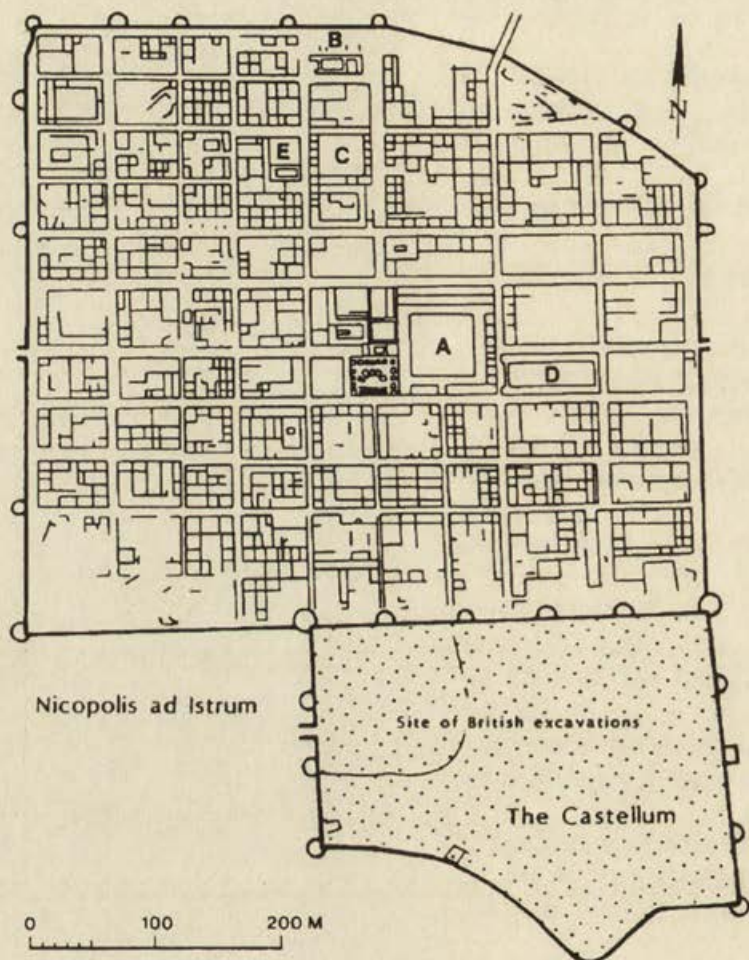
Л. Слокоска, 1986, Никополис ад Иструм - разкопки 1985; Археологически открития и разкопки през 1985, 85-86

Л. Слокоска, 1979, Пауталия - топография, градоустройство и укрепителна система

Б. Султов, 1976, Антични керамични центрове в Долна Мизия

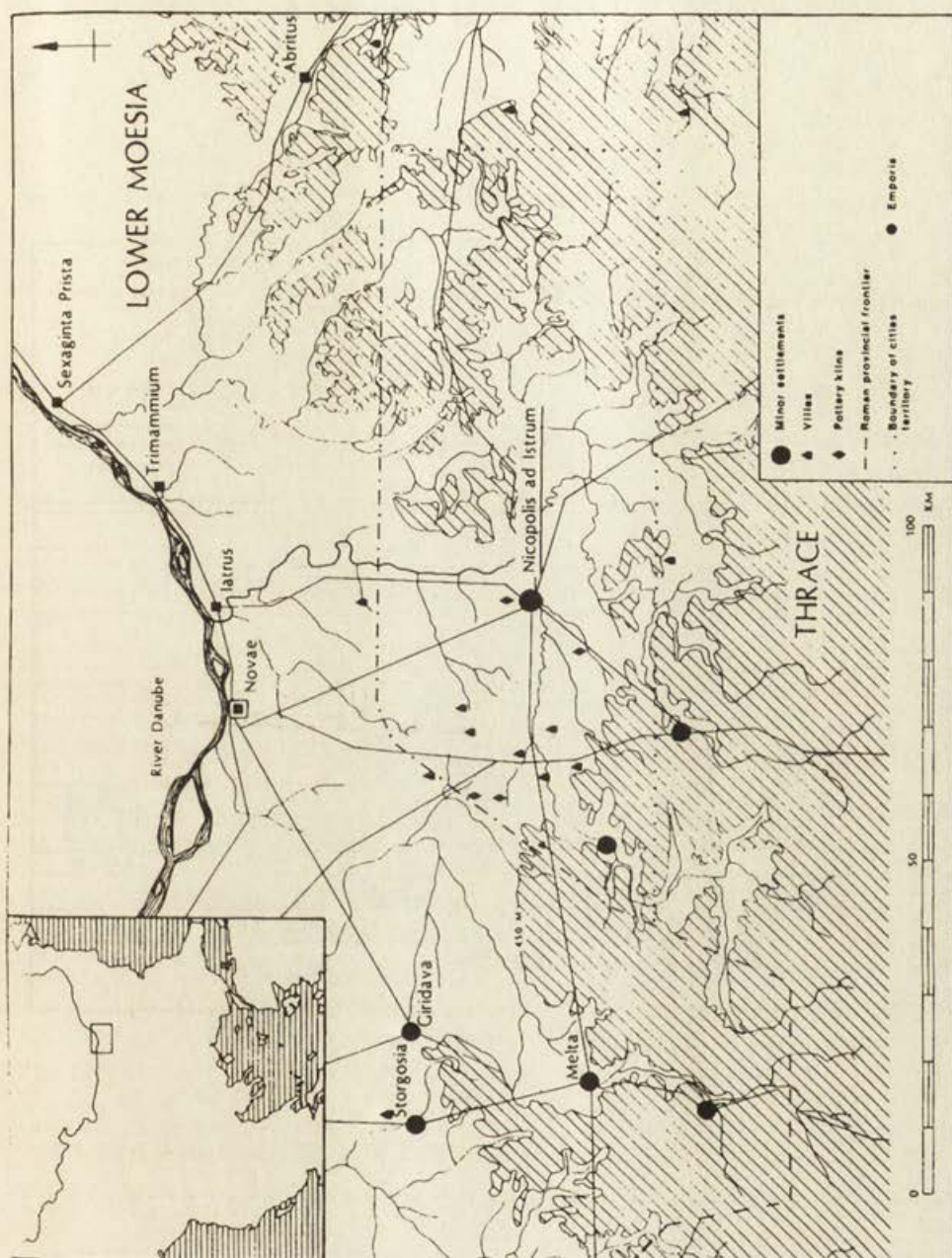
J. Wachter, 1974, Villae in urbibus?, Britannia 5, 282-4

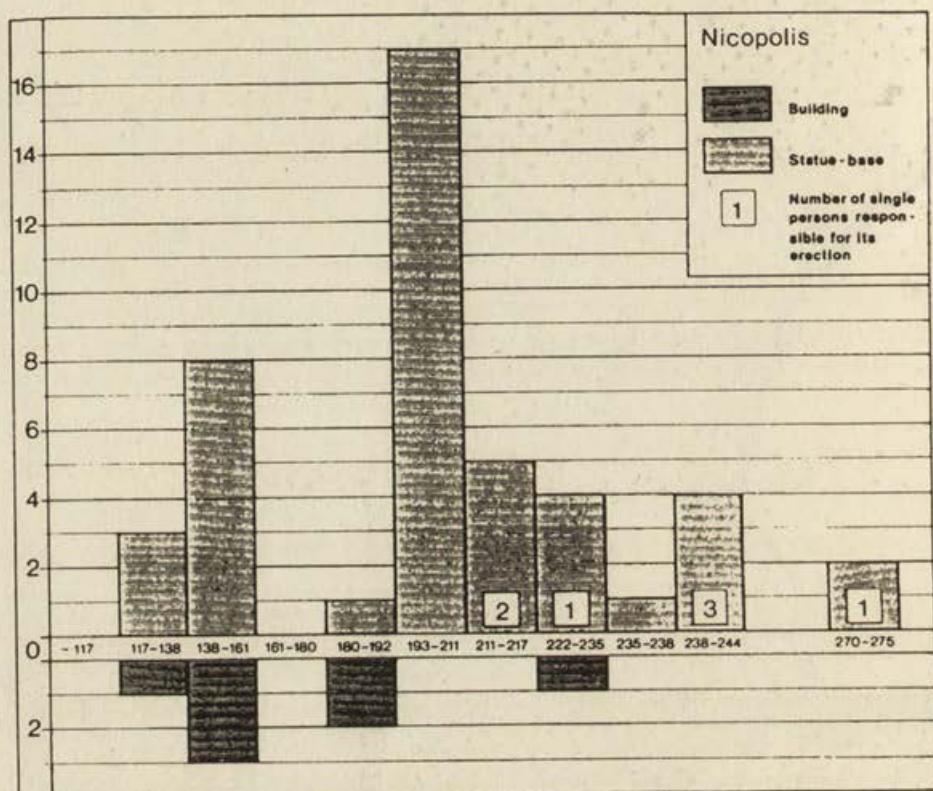
45 The plan of the Roman city and area of the British excavations.

A = agora complex, B = baths, C = palaestra, D = thermoperipatos, E = temple. Scale 1 : 5000.

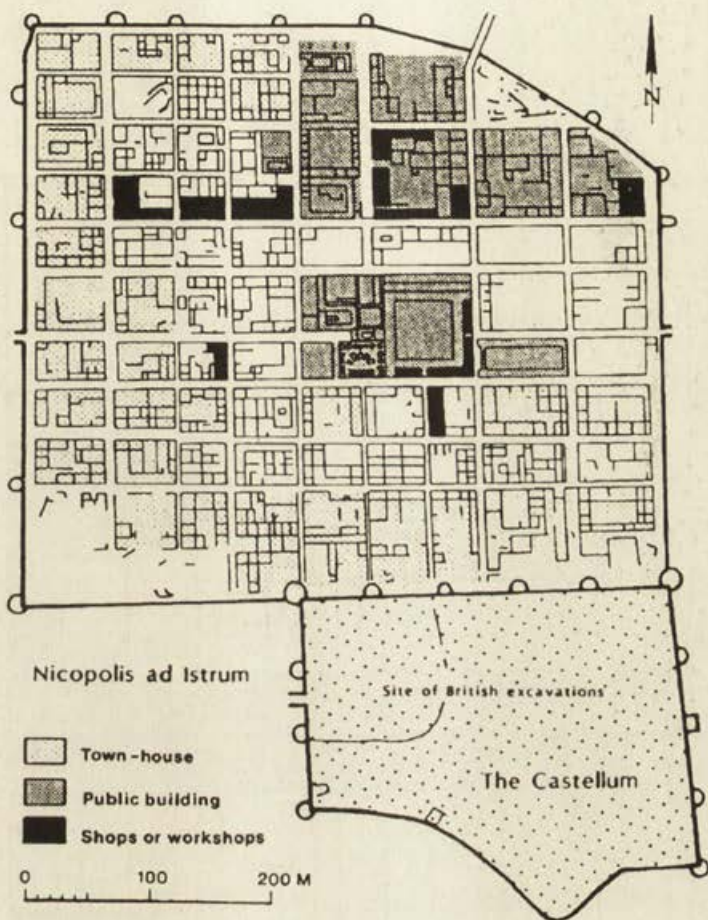

46 The territory of Nicopolis ad Istrum.

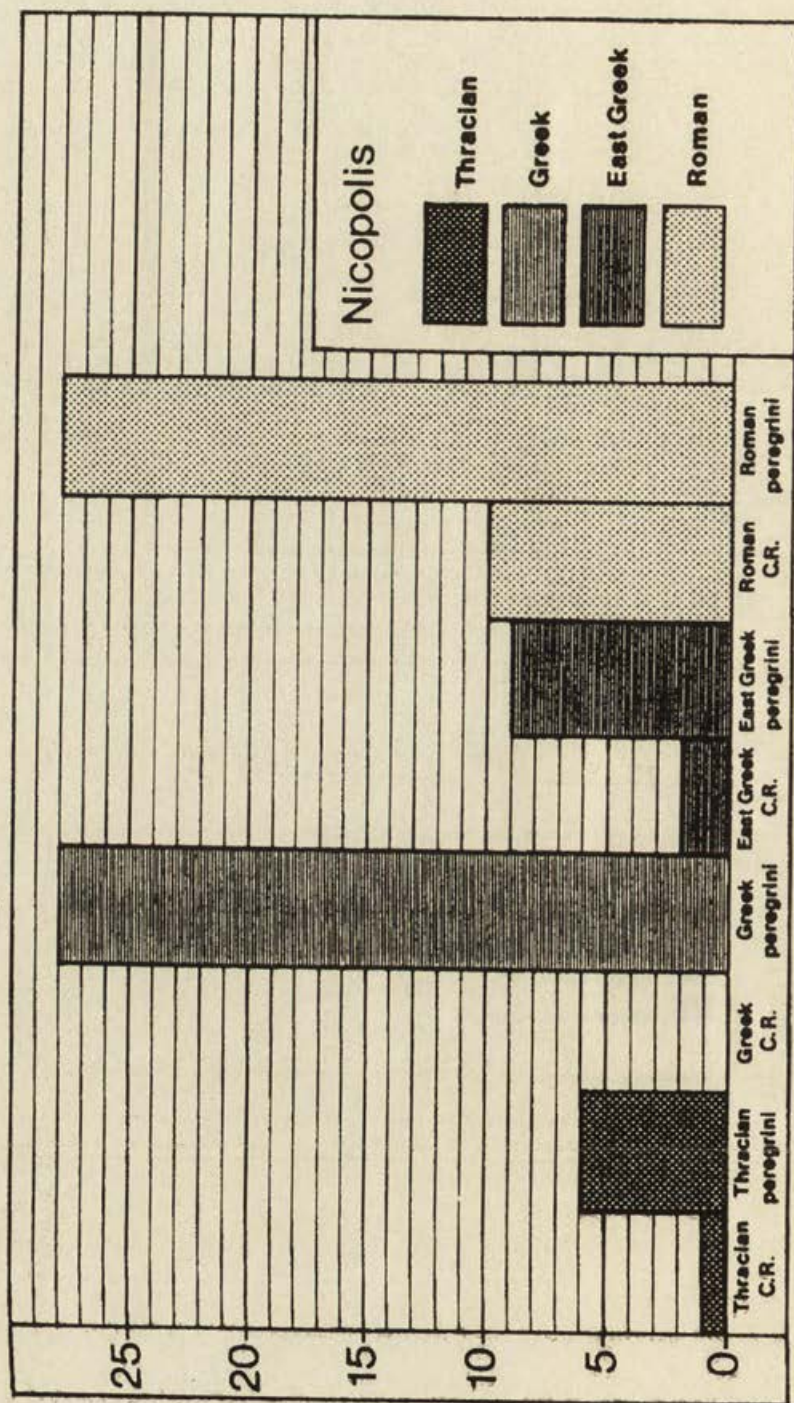

47 Public building inscriptions from the city.

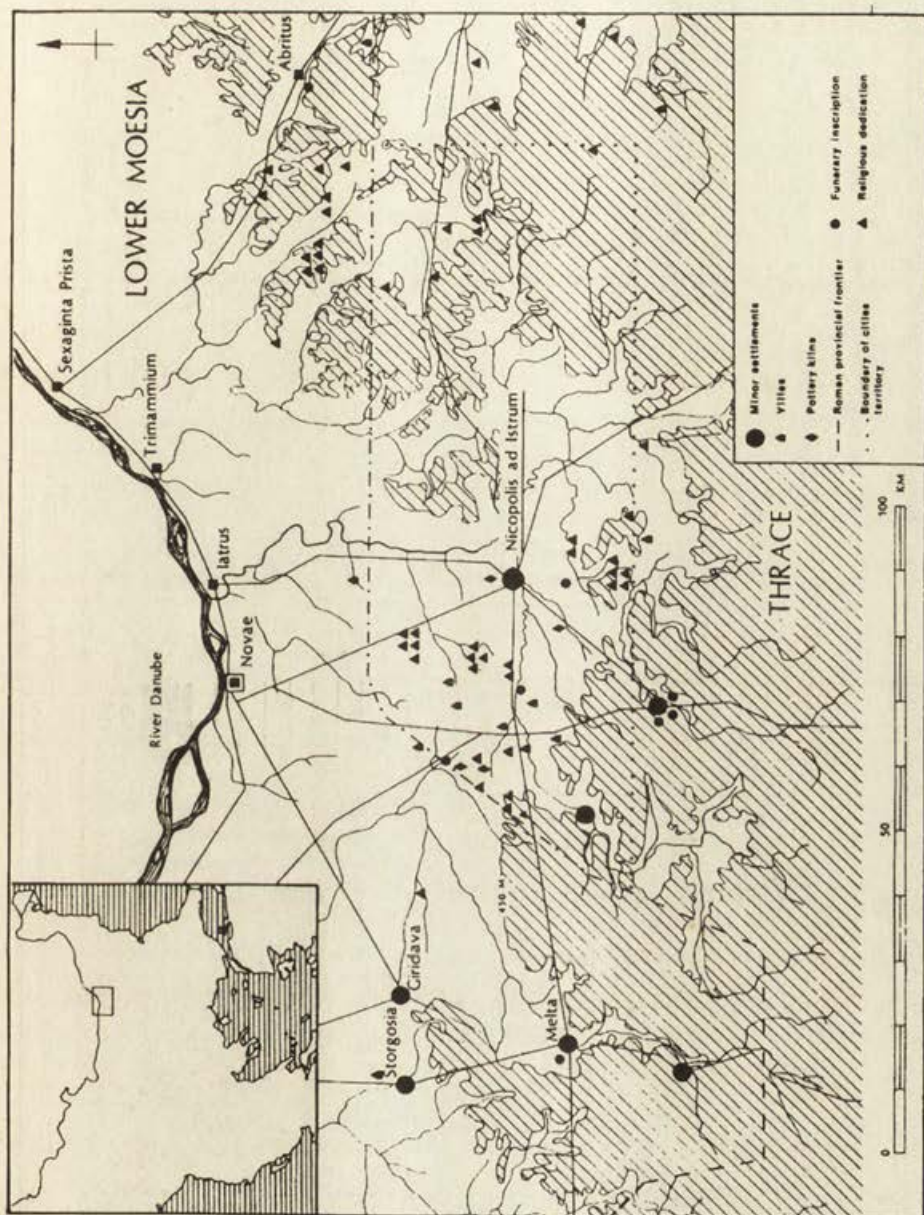

48 Urban land use.

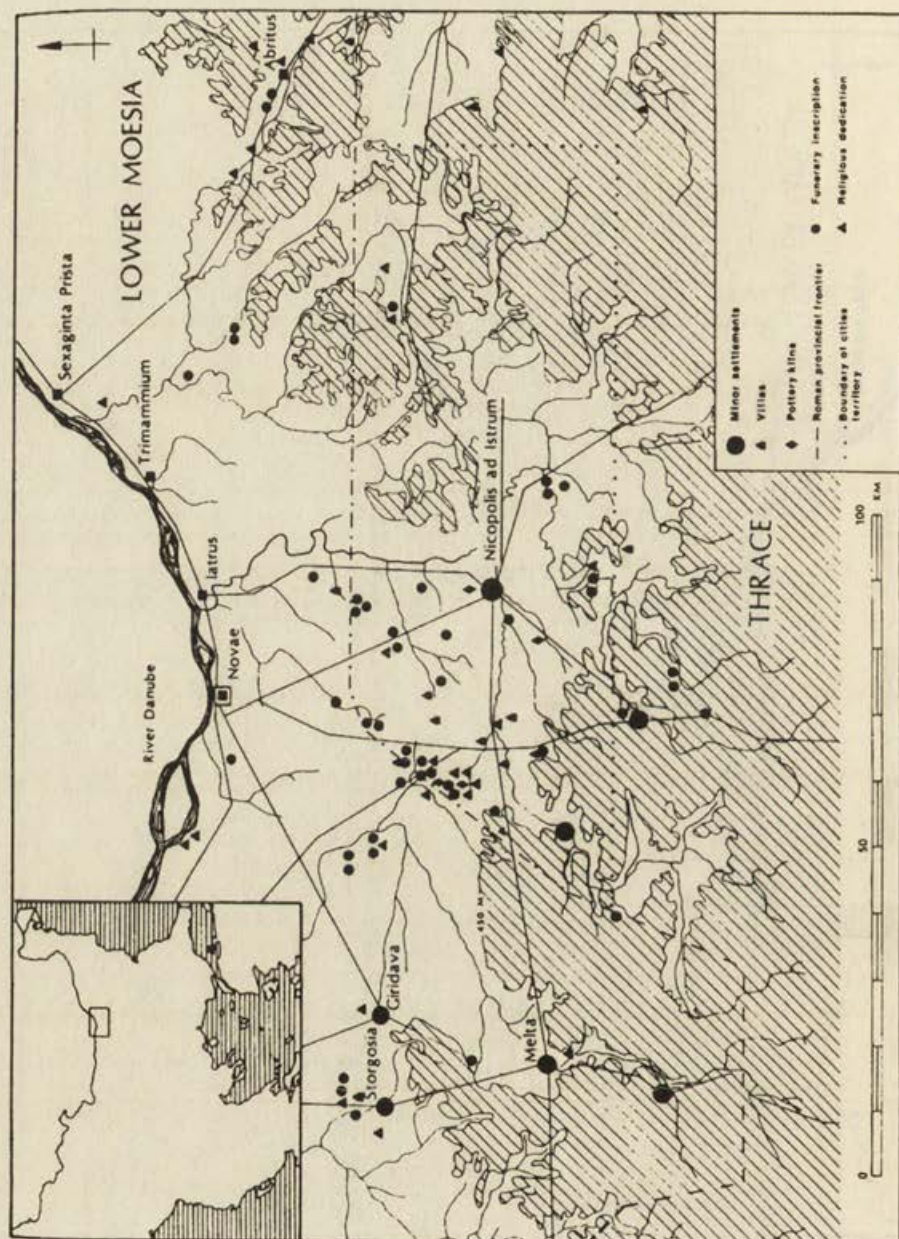

49 The urban population (C. R. = cives Romanus).

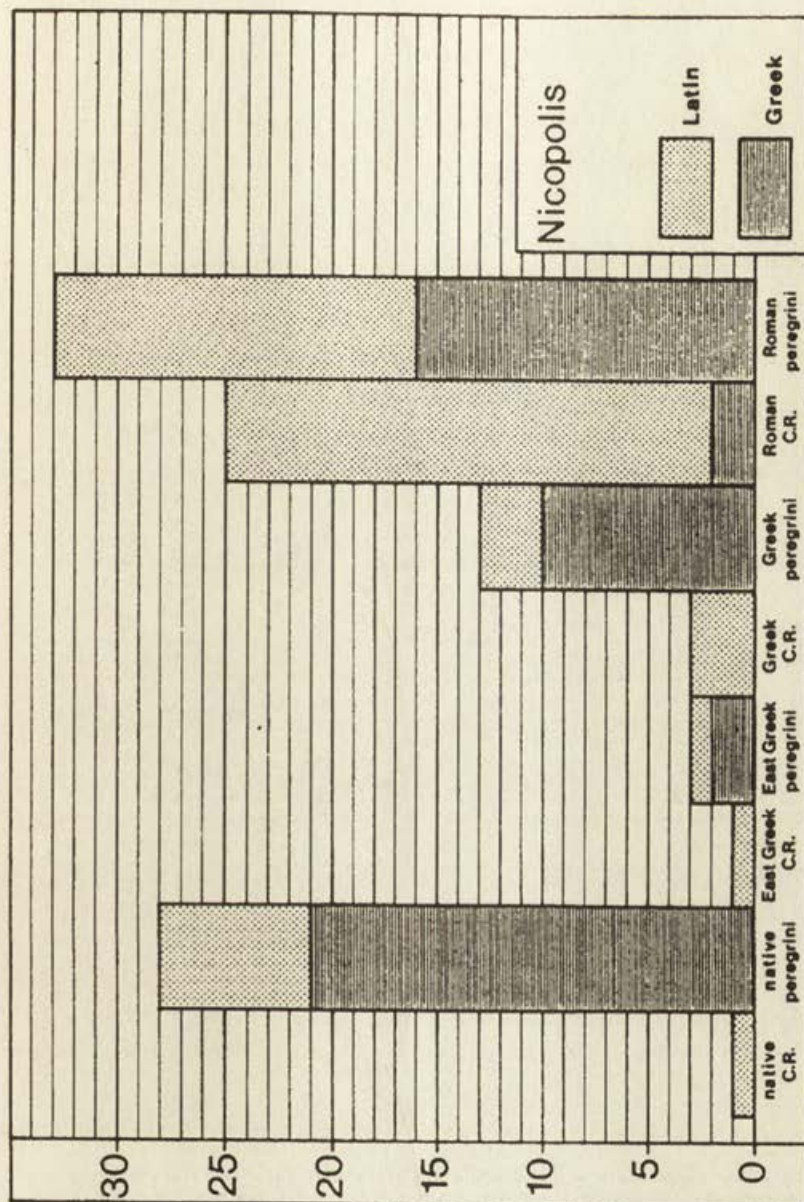

50 The distribution of Greek inscriptions.

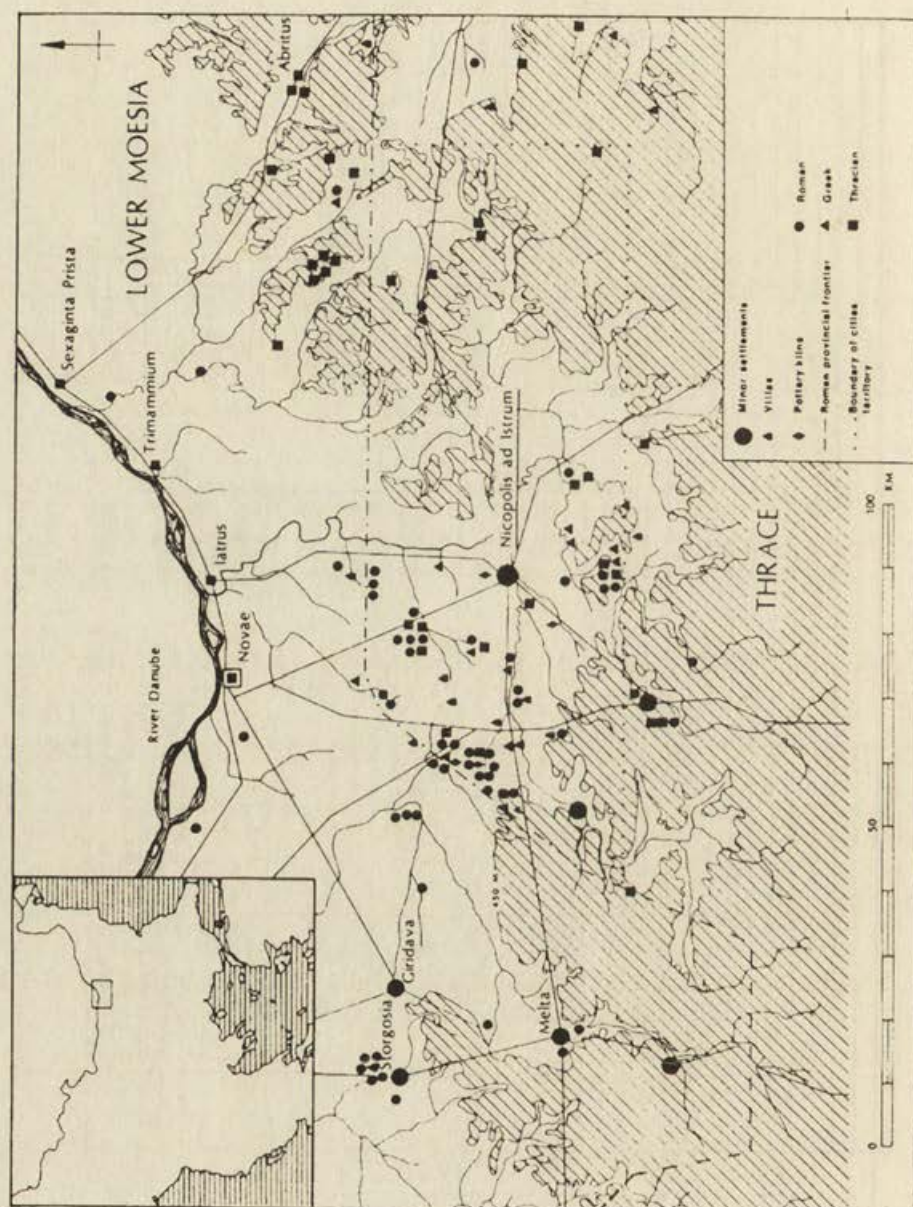

51 The distribution of Latin inscriptions.

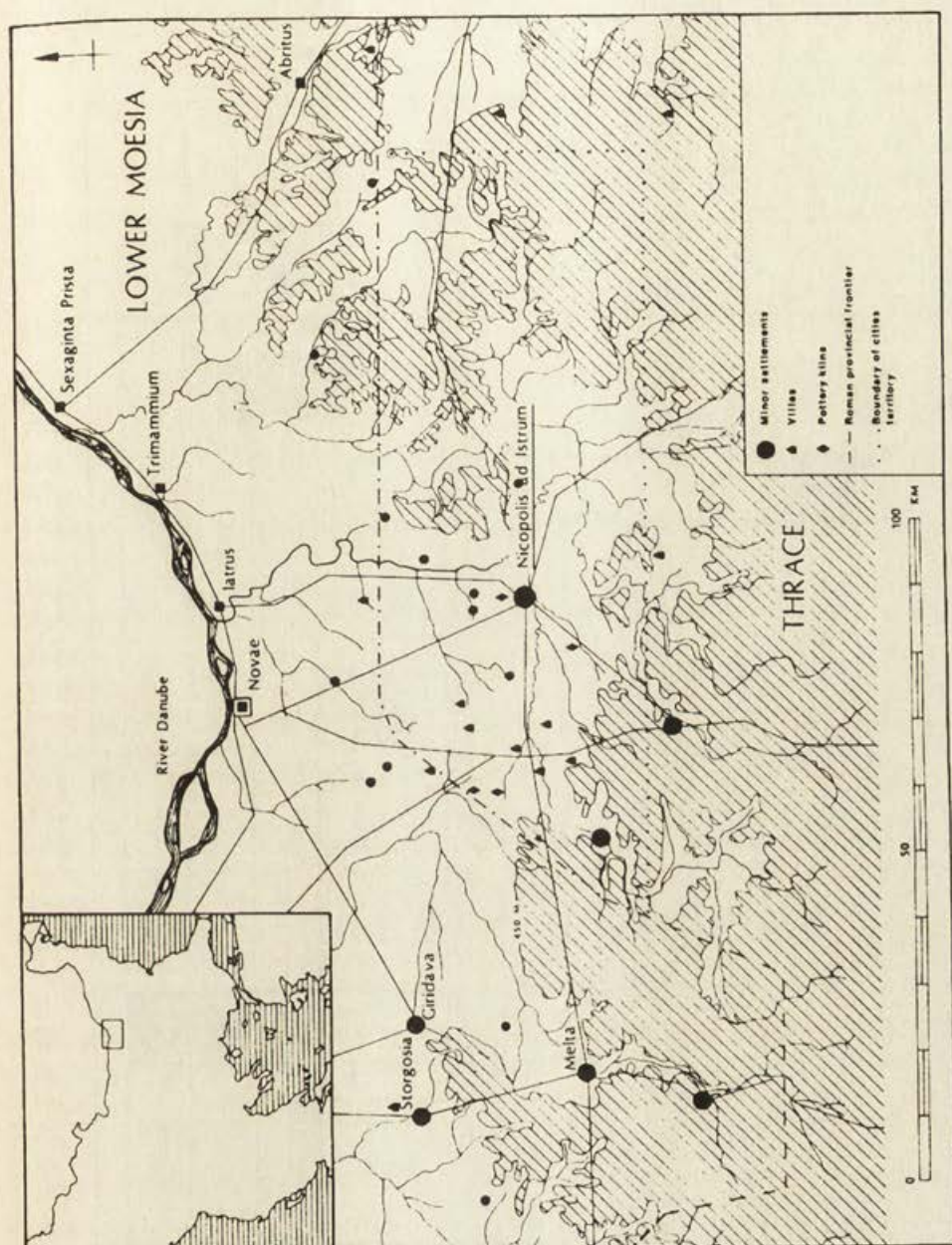

52 Nomenclature and language in inscriptions from Nicopolis' territory (C. R. = cives Romanus).

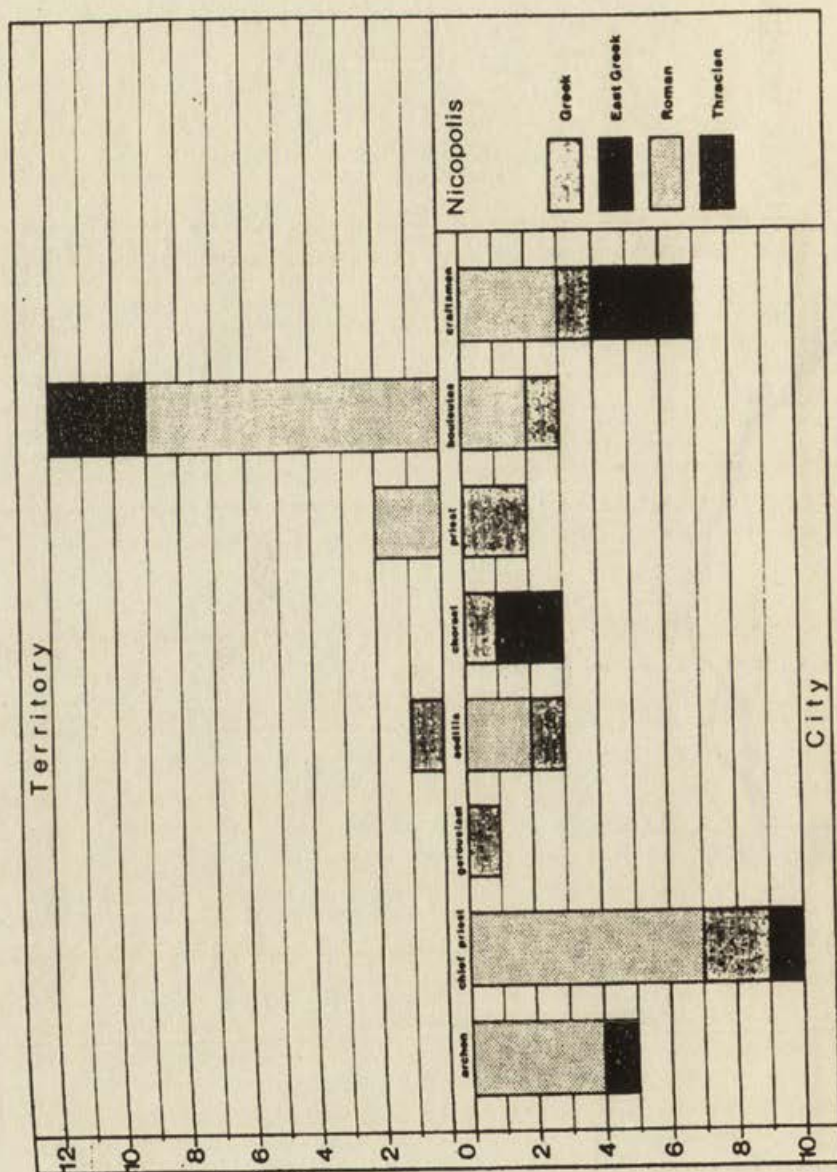
53 The distribution of names.

54 Office-holders attested in the hinterland of Nicopolis.

Nicomolis ad Istrum

55 Office-holders in the city and the countryside.

ОПАЗВАНЕ И ПРОУЧВАНЕ НА СТАРИНИТЕ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ДЕЙНОСТТА НА ТОДОР НИКОЛОВ

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Мястото и ролята на гр. Велико Търново в българската история се определят и от богатството на движими и недвижими исторически и архитектурни паметници на неговата територия. Тяхното опазване, проучване и популяризиране в периода между двете световни войни е резултат на положителните тенденции в развитието на културните процеси в страната. Грижата за старините е свързана с изпълнението на Закона за старините, Закона за Българския археологически институт и други, с методическата дейност на Народния музей в София, с отношението на великотърновската общественост, с многостранната дейност на Тодор Николов, уредник на музея и председател на Археологическия комитет във В.Търново. Тези въпроси представляват интерес от изследователска гледна точка и са продължение на изследването за дейността и проблемите на читалищния музей във В. Търново и делото на Т. Николов, публикувано в том VII на Известията на Историческия музей във В. Търново. Така поставена темата не е проучвана в литературата. Отделни автори са засягали някои страни от нея, без да са ги проследявали в тяхната пълнота и развитие.¹ През последните две години са публикувани няколко статии, посветени на историята на проучванията във Великотърновския регион, които се отнасят до праисторическата, античната и средновековната епохи.² Последната публикация е свързана предимно с периода от средата на 60-те г. до края на 80-те г. на XX в. Надяваме се, че изследването ще допринесе за попълване на определени празноти в проучванията по този въпрос за периода 1919-1945 г. Използвани са документи от Държавния архив - В. Търново; Научния архив на БАН, София; фонда на Историческия музей и Националния музей на архитектурата; публикации в местния печат и др. Липсата на архива на Археологическото дружество затрудни особено много работата ни.

Годишите след Първата световна война до средата на 40-те г. оформят самостоятелен втори етап от развитието на музейното дело, археологическите проучвания и опазването на старините в страната. Той се обуславя от новите елементи в държавната

културна политика, които са свързани с необходимостта от повдигане на националното самочувствие след поражението във войната. Неговите основания се търсят във върховите периоди на българската история. Тази насока намира конкретна реализация и в законодателната дейност на правителството на БЗНС. Приет е закон, с който се създава Български археологически институт /юли 1921 г./ Той е правопреемник на Археологическото дружество в София /чл. 1/ и "...има за цел всестранното изучаване на старините и художествените паметници на българските земи, както и по основното разработване на българската история" /чл.2/.³ По силата на чл.3 институтът е задължен да насърчава и подпомага в научно и материално отношение дейността на археологическите дружества в страната. В резултат на това Народният археологически музей в София разширява функциите си. От събиране и съхраняване на ценни старини той получава правото да извършва разкопки в цялата страна.Интересът към археологическите проучвания става твърде голям. Те се насочват предимно към обекти на праисторическата, античната и прабългарската епохи. Освен за разкопки се търсят възможности и за осигуряване на средства за опазване, заздравяване и общо поддържане на старините.

По това време водещи български историци, археолози и архитекти се обръщат с призив към обществеността да положат грижи за опазване на старините, защото те са опорни пунктове в националната ни история и могат да дадат импулс на националното ни самочувствие. Старите архитектурни паметници, които са буквите на хилядолетната ни история, трябва да можем да ги пазим и да ги четем. Затова запазването на паметниците в страната и особено в старинните градове се призовава да бъде издигнато в култ. Инстанциите, които имат задължението за това, са Службата за запазване и поддържане на старините, която се причислява към Народния археологически музей в София и се изпълнява от директора на музея, уредниците и комисията по старините. Поради слабото приложение на Закона за старините сред управляващите среди и широката общественост съществува мнението, че от всички културни паметници най-малко са ценни старинните. Това довежда до осигуряването на недостатъчни финансови средства от държавата за системното им поддържане и нихилистично отношение към тях у гражданите. Липсата на правилници за урегулиране на отношенията между старината, нейния стопанин и държавата се отразява негативно на опазването им.⁴ В тази връзка през целия разглеждан период се обсъждат изменения и допълнения към Закона за старините, приема се и Закон за запазване на старинните постройки в населените места през 1937 г. Активно участие в този процес взема и д-р арх. Александър Рашенов, който е голям радетел за опазването им. Той е първият български музеен архитект-

археолог, първото технически подготвено лице, което се посвещава на реставрацията на старините у нас.

Новата насока в културната политика в началото на 20-те г. се отразява благоприятно в дейността на Т. Николов. Млад историк и влюбен в историята на родния си град, той се посвещава с изключително усърдие на идеята за поддържането и проучването на старините с цел тяхното запазване, утвърждаването на музея при читалище "Надежда" и реализирането на активна популяризаторска дейност. Едновременно с учителстването той превръща тези задължения в смисъл на своя живот и им се отдава с изключителна работоспособност и отговорност, подклаждани от истински възрожденски патриотизъм. Всичко това изиграва решаващо значение за състоянието на паметниците, както и за израстването на Т. Николов като пазител на старините, музееен работник и археолог с конкретна проучвателска и научноизследователска дейност.

Преди да проследим развитието на посочените културни процеси във В. Търново в периода 1919-1945 г., ще спрем вниманието си на основни моменти от проучванията до това време. Интересът към българската история и свързаните с нея старини датира от първата половина на XIX в. и се отнася до дейността на чуждестранни пътешественици и учени. Представителите на българската интелигенция, които се ангажират с проучвания на родната ни история и събиране на движими паметници, са В. Априлов, Ст.П. Ахтар, Н. Палаузов, П. Р. Славейков и други.

Първоначалният интерес към старините във В. Търново датира от 1856 г. и е свързан с името на д-р Васил х.Стоянов-Берон. Той става причина за установяването му да живее във В. Търново. В. Берон посещава Трапезица и след внимателен оглед са взети размерите на повдигнатите зидове, както и на целия хълм. Най-същественото е, че у него възниква идеята "да се разкопае Трапезица".⁵ През следващата година той влиза в църквата "Св. 40 мъченици", посещава църквата "Св. Петка" на Царевец и открива черква в северозападната част на манастира "Св. Троица". До Освобождението във В. Търново разкопки не се провеждат. Затова още през 1878 г. след учредяването на Археологическото дружество се копае на хълма Трапезица, където са открити две малки църкви в североизточната му част.⁶ За укрепителни работи на църквата "Св. 40 мъченици" през същата година П.Алабин осигурява 760 франка от Славянското благотворително общество. През следващата година с две роти войници се работи на Трапезица и са разкрити основите на две църкви⁷. През 1884 г. В. Берон с предоставените му от Министерството на просветата 600 лв. и от Търновското археологическо дружество 400 лв. копае на църквата "Св.св. апостоли Петър и Павел" на Трапезица и край с. Беляковец⁸. След възобновяването на дейността на Археологическото дружество през 1905 г. М. Москов проучва кулата с кладенеца под Балдуиновата кула, работи се

около Патриаршеския дворец на Царевец и на църквата "Св. Димитър" и "Св. 40 мъченици". През септември 1906 г. продължават разкопките на последния обект, резултатите от които М.Москов обнародва през 1912 г.⁹

По силата на Закона за старините /1911 г./ и Закона за БАИ /1921 г./ средновековната българска столица Търновград е предмет на научноизследователска работа и грижа за опазването на паметниците и от страна на Народния музей в София още от първите години на създаването му през 1892 г. Без да имаме претенции за изчерпателност, ще посочим и някои факти. В годините 1893-1910 Вацлав Добруски предприема разкопки, макар и в ограничен размер, в Никополис ад Иструм. През 1898 и 1899 г. Рафаил Попов, уредник в праисторическия отдел, още като студент извършва проучвания в Голямата и Малката пещера при Преображенския манастир. През 1906 г. прави разкопки в пещерите при с. Беляковец, които продължава през 1920 г., като публикува резултатите от тях.¹⁰ Народният музей, който в първите години не извършва значителни разкопки поради липса на подготвени специалисти, отправя покана към археолози от чужбина. През 1897 г. и 1900 г. френският археолог Жорж Съор копае на Трапезица, дворците на Царевец и на Никополис ад Иструм¹¹. Според акад. Кръстю Миятев недостатъчните резултати от проучванията, извършвани на различни обекти в страната, са следствие на работата на неподготвени домашни любители на старините и недостатъчно заинтересовани чуждестранни учени.¹²

В периода до земетресението във В. Търново /1 юни 1913/ Народният музей предвижда реставрационни работи на църквата "Св. Димитър", изработва копия на стенописите на църквата "Св. св. Петър и Павел", изготвя планове и разрези на болярски къщи в Асенова махала. При ликвидирането на последиците от земетресението музеят прибира на съхранение частите от стенописите от църквата "Св. св. Петър и Павел" и се разпорежда да се направи временен покрив над нея. Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/ поема грижата за укрепване на църквата "Св. 40 мъченици". В отстраняването на щетите участва и местното археологическо дружество. През 1914 г. Богдан Филев копае в южната галерия и абсидата на църквата "Св. 40 мъченици" във връзка с укрепителните работи.¹³

В началото на 20-те г. сътрудниците на музея започват съставянето на археологическа карта на България с подробно описание на старините, изработват планове, скици и фотографии. През април, септември и октомври 1920 г. старините във В. Търново, Арбанаси и региона са посетени от Андрей Протич, който преглежда състоянието им и предлага мерки за запазването им. Такива се предвиждат за църквите "Св. 40 мъченици", "Св. св. Петър и Павел", "Св. Георги", а в Арбанаси на църквите "Рождество Христово", "Св. Георги" и Царската къща

/Хаджиилиевата къща/. Кр. Миятев прави палеографски изследвания на надписите в църквата "Св. 40 мъченици". А. Грабар изучава църковната архитектура, живопис и снима планове на църквите. М. Бръчкова изучава състоянието на Никополис ад Иструм и установява разхищенията, извършени от населението, което живее в околността. Част от специалистите публикуват резултатите от проучванията си, което е принос към изследванията от Великотърновския регион.¹⁴ През април 1921 г. във връзка с укрепването на старините и проучването на арбанашката и балканската къща А. Протич е в Търновски окръг.¹⁵ От 1922 г. до 1925 г. музейните специалисти посещават В. Търново предимно за придружаване на чуждестранни учени. Карел Шкорпил прави своите проучвания за средновековния град през септември 1923 г.¹⁶ През следващите пет години поради ограниченост на бюджетните средства проучванията във В. Търново намаляват. Едва през 1929 г. във връзка с научноизследователската си работа Кр. Миятев, В. Миков, Н. Мавродинов, С. Покровски посещават града. Паметниците на културата присъстват и във фотографската сбирка на Народния музей. До 1920 г. със снимка на художествени произведения от Търново е съставен един албум, а 3 албума са посветени на Арбанаси. Направените през 1928 г. и 1931 г. заснемания от фотографа на музея Г. Трайчев допълват тези колекции.¹⁷

Във времето 1932-1934 г. Н. Мавродинов проучва стенописите в църквата "Св.св. Петър и Павел", В. Иванова работи по тема за живописата в средновековните църкви, а Р. Попов подготвя статията "Климат, флора, фауна и предистория на Търново". Средствата се отпускат през 1941 г. на Кр. Миятев в размер на 700 лв. от фонд "Българска история и археология" за проучвания в Търновско. Художественият отдел провежда научни обиколки в района. В годишния отчет на директора на музея Ив. Велков за 1941 г. се поставя въпросът за организирането и поддържането на провинциалните музеи и техните взаимоотношения с Народния музей. Сред 18-те музейни сбирки, които му се придават, е и търновската сбирка при читалище "Надежда".¹⁸

През 1942 г. В. Миков преглежда материалите в училищните и читалищни сбирки в Сухиндол, Горско Косово и Г. Оряховица. През този период повечето от находките остават на съхранение в местните сбирки.¹⁹ През 1942 г. и 1943 г. Иван Велков провежда археологически разкопки на Момина крепост. През по-голямата част от разглеждания период са назначавани на щат на музея пазачи за обектите Никополис ад Иструм, Царевец и Трапезица, църквите "Св. св. Петър и Павел" и "Св. 40 мъченици". Вследствие на намаляването на бюджета в годините на Втората световна война тази практика е преустановена.²⁰

Отлагането на находки във фонда на Народния музей, които са открити във Великотърновския регион, се извършва чрез събирателска дейност на специалистите му, чрез държавни

органи и институции, съобразно Закона за старините, и от частни лица. Ценен източник за откритите находки са годишниците на Народния музей. В тях е отразена тревогата от разпродажбата, разпиляването или изтичането на находки във от страната. Във фонда на Народния музей постъпват разнообразни движими паметници, сред които преобладават монетите. Това са откритите в землището на с. Драганово бронзови монети, сечени в Никополis ад Иструм, 9 кг медни и 2 кг златни византийски монети²¹, 400 сребърни византийски монети от с. Златарица²², златна обеца от с. Никюп²³, бронзова статуетка на Венера от с. Шемшево и колективна находка от сребърни монети от XVIII в.²⁴, средновековна златна обеца и бронзов пръстен от църквата "Св. 40 мъченици"²⁵, находка от 3123 монети от XVI и XVII в. от с. Михалци²⁶, мраморна оброчна плочка с Херакъл и Дионис от Сухиндол²⁷, триптих от с. Капиново ²⁸ и много, много други. Тяхното постъпване там е чувствителна загуба за читалищния музей във В. Търново.

Подетият интерес към културно-историческото наследство по българските земи, създаването и активизирането на дейността на археологическите дружества и на любителите на старините става повод за издаването на "Упътване за събиране и запазване на старини" /1909 г./ Това първо и ценно помагало е подготвено от Археологическото дружество в София. То има за цел да подпомага бъдещите изследователи и затова в него се дават пояснения за предмета на дейност на археологическите сбирки, прави се преглед на културните епохи в България, както и на видовете старини. Практическа помощ представляват съветите, дадени по издирване и описване на старините, както и тяхното запазване. Изданието е придружено и с богат илюстративен материал. Особено полезни са публикуваните в края въпросници за описване на старините, на гробовете и могилиците.²⁹

През 1922 г. сътрудниците на Народния музей в София Рафаил Попов и Никола Мушмов подготвят и издават "Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети".³⁰ В него те представят видовете старини - движими и недвижими, като дават подробни пояснения, особено за вторите, както и за начините на тяхното реставриране. Добри са упътванията за откриване на старините и тяхната документация. Значително място се отделя на начините за запазване на находките съобразно материала, от който са изработени. Подробни са съветите и в областта на нумизматиката, както и за съхраняването и експонирането на материалите в музейните сбирки. Ръководството има за цел да популяризира Закона за старините и да не се допусне поради невежество те да бъдат унищожени.

По силата на Закона за старините и Закона за Българския археологически институт Народният музей - София, упражнява

методическо ръководство на музеите и археологическите дружества в страната. Необходимостта от укрепителни работи във В. Търново по паметниците се установява съвместно от директора на Народния музей и началника на архитектурната служба във В. Търново, като практическата дейност се изпълнява от последната. Организацията на работата на място се извършва от Т. Николов и той носи отговорност за изпълнението и. Средствата се набират от държавния бюджет чрез Министерството на просветата, МОСПБ, Народния музей, общината, читалище "Надежда", както и дарения от учреждения и църковни общности. Тяхното осигуряване е един от основните проблеми в дейността на Т. Николов. В отделни случаи той използва и лични средства. На второ място проблемите са свързани с намирането на най-верния път за запазване, заздравяване и поддържане на паметниците. Становището на Т. Николов по този въпрос е укрепване на основите на архитектурните паметници и напрана на предпазна покривна конструкция.³¹

Грижите за старините в страната са предмет на дейността на Комисията за старините към Министерството на просветата. Тя се занимава с опазването и поддържането им, разпределението на финансови средства за тази цел, реставрацията и други. В нея участват изявени музейни работници, предимно от столицата, и няколко представители на археологическите дружества от провинцията. Съставът и се подменя периодично. Т. Николов става нейн член на 30 август 1923 г. Във фонд "Тодор Николов" на Историческия музей в гр В. Търново е запазено писмо на Министерството на просветата от септември 1926 г., в което се посочва името му като един от кандидатите на Археологическото дружество във В. Търново.³² От протоколната тетрадка на комисията се вижда участието му в нейната работа. В тези години се обсъждат измененията и допълненията на Закона за старините. Създаването на редица музеи в страната довежда и до обсъждане въпроса за урегулиране на дейността и подобряване на състоянието на провинциалните музеи.³³ През разглеждания период се изготвят 7 списъка за обявяване на паметници за народни старини. От 1927 г. до 15 март 1940 г. са регистрирани 39 старини от Великотърновския край. От тях 6 са исторически местности, 21 са култови и 12 са архитектурни паметници³⁴. За народни старини са обявени Царевец и крепостните стени на Трапезица, градището на Момина крепост, Никополис ад Иструм, всички средновековни църкви във В. Търново, Арбанаси и манастирите в района, Царската къща, Констанцалиевата, Кандиларовата и къщата на Д. Костов от Арбанаси, на П.Р.Славейков и ханът на хаджи Николи и др. В определянето на обектите Т. Николов има главно участие и като председател на Археологическия комитет, и като уредник на музея. Един преглед на утвърдените списъци показва, че още в първия списък

старините от В. Търново участват с най-голям брой. Това потвърждава тяхното наличие, познаването им от страна на Т. Николов и преценка за необходимостта от грижи.

Разпределените от Комисията по старините суми са предназначени за музеите, археологическите дружества или за помощи, които се отпускат на частни лица за проявена дейност в областта на археологическото дело. Така например за 1921 г. са отпуснати 1750 лв. за Търновското археологическо дружество, за 1925 г. - 12000 лв., сума, която по своя размер е на второ място след тази за дружеството от гр. Варна, и 5000 лв. за 1927 г. През 30-те г. средствата за Търновското дружество и музея не се отпускат. В първата половина на 40-те г. помощи се дават на Т. Николов и Леон Филипов.³⁵

В архивните документи и други източници се съдържат подробни сведения, които се отнасят до поддържането на паметниците във В. Търново. Като оценяваме голямото значение на тази дейност, ще се спрем на основните моменти от нея, като ги посочим хронологично.

През 1920 г. Т. Николов намира паметниците на културата във В. Търново в критично състояние. С цел поддържане той отправя молба до МОСПБ за средства и получава 990 лв. за църквата "Св. 40 мъченици" и 500 лв. за Царската къща в Арбанаси.³⁶ Осигурените през 1921 г. финансови средства археологическият комитет използва за укрепителни работи във В. Търново и Арбанаси. Грижи се полагат за стенописите на църквите, направен е навес на Болярската църквица на Трапезица и помещение за пазача на хълма. На църквата "Св. Димитър" основно са заздравени оцелелите части и стенописи, направен е покрив над тях, както и плочник, съоръжение за отводняване, издигнат е ограден каменен зид на двора. По силата на Закона за трудовата повинност Т. Николов организира пролетни и есенни трудови седмици. През 1921 и следващите години се работи по почистването на паметниците, издълбават се пътеки и се поставят каменни стъпала, засаждат се дръвчета.³⁷ Това допринася за поддържането на паметниците в добър вид, но нанася сериозни нарушения на културните пластове и становището на Комисията по старините е да се прекрати тяхната дейност в страната. През 1923 и 1924 г. се извършват ремонтни работи по църквите "Св. 40 мъченици", "Св. св Петър и Павел", "Св. Димитър", на Царевец и Трапезица, на музейната къща и църквите в с. Арбанаси.³⁸ Предоставените от МОСПБ на археологическия комитет 12000 лв. през 1924 г., 1925 г и 1926 г., а и от Окръжния съвет - В. Търново по 5000 лв. годишно се използват за поддържане на старините. Укрепена е църквата "Св. Димитър" и сводът на църквата "Св. 40 мъченици", а през 1926 г. са усилены покривните конструкции на църквите N 8,10,13 на Трапезица и църквата "Св.40 мъченици".³⁹

През 1928 г. Т. Николов с предоставените по негова молба 50000 лв. от МОСПБ поставя нова покривна конструкция на църквата "Св. св. Петър и Павел", закрепва стенописите и зидовете и. Аналогична дейност се извършва и на църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Георги". На Царевец се почистват пешеходните алеи, закрепват се парапетите, работи се около Малката порта, патриаршеската църква "Възнесение Господне" и звънарницата. Всички църкви на Трапезица са препокрити, стенописите са закрепени. За икономия на средства отново се използват ученици, които заедно с членове на Туристическото дружество почистват хълма и укрепват два оградни зида. Затворници са ангажирани и работят по укрепването на зидовете на църквите в Асенова махала. В Арбанаси е препокрита Хаджиилиевата къща, която е подредена като музей. а църквите са укрепени. През второто тримесечие на годината Т. Николов полага грижи за леко наклонените колони на църквата "Св. 40 мъченици".⁴⁰

Запазените ръкописни отчети на Т. Николов за дейността на Археологическия комитет и музея във В. Търново през 1932, 1933 и 1934 г. дават информация за извършеното през първата половина на 30-те г. На Царевец се укрепват подпорните зидове на алеите. На църквата "Св. 40 мъченици" е поправена покривната конструкция, направени са тераси в двора на църквата и е развита градина покрай северната страна. На църквата "Св. св. Петър и Павел" е застлано с плочник около външната страна на църквата, поставени са прозорци на западната стена. На църквата "Св. Георги" са извършени укрепителни дейности на оградните зидове, стълбата в двора и покривната конструкция. На църквата "Св. Димитър" грижите за зидовете са от същия характер. Освен това е застлан с плоски камъни и плочи църковният под. В западната страна е развита малка градина. На Трапезица е направен нов покрив на църква N 18. На Арбанаси укрепителните работи се отнасят до църквите и музейната къща.⁴¹ През 1933 г. поради липса на средства не се приемат закрепвания на архитектурните паметници в по-голям мащаб. Извършено е препокриване на средновековните църкви в Асенова махала и на Трапезица, укрепени са дворните оградни зидове на църквите "Св. Димитър" и "Св. Георги" и е продължена работата около терасите в двора на църквата "Св. 40 мъченици".⁴²

В най-голям размер са извършени ремонтни работи през 1934 г. Частично са затегнати покривните конструкции и са препокрити църквите "Св. Димитър", "Св. св. Петър и Павел", "Св. Георги", три църкви на Трапезица и църквата "Св. 40 мъченици". На нея пукнатините на западната страна и абсидата са залети с циментово мляко, затегната е телената ограда и е продължена работата по терасите. В църквата "Св. св. Петър и Павел" са закрепени част от стенописите, западната и южната стена,

направена е каменна настилка покрай външната северна стена на църквата. На църквата "Св. Георги" е построен нов предпазен зид покрай западната стена. Освен общото поддържане на хълма Царевец на Малката порта са замазани с цимент пукнатините и разслабените части, както и запазените основи на патриаршеската църква "Възнесение Господне". Прокарва се нова алея към възстановената Балдуинова кула. На Трапезица се правят три алеи между църквите, като последните се поддържат в добър вид. На Арбанаси е извършено общо препокриване на музейната къща, а със средствата на църковното настоятелство са затегнати и препокрити църквите.⁴³

Отпуснатите през 1936 г. средства от МОСПБ Т. Николов изразходва пестеливо. Ремонтните работи на църквите в Асенова махала, на църкви N 2,7,12,15,17 на Трапезица, на музейната къща в Арбанаси възлизат на 40000 лв., а за закрепване на Констанцалиевата къща са вложени 30000 лв.⁴⁴

През 1937-1940 г. Службата по запазване на старините извършва препокриване, почистване и отделни заздравявания на църквите в Асенова махала, на Трапезица и ремонт на Констанцалиевата къща в Арбанаси.⁴⁵

С изразходваните през 1941 г. 144893 лв. е направен ремонт на църквите във В. Търново, започнати са заздравявания на части от крепостната стена на Царевец, на двете музейни къщи - Констанцалиевата и Царската къща в Арбанаси, възстановени са подпорните им оградни зидове и е реставрирана една порта.⁴⁶

Последните сведения, с които разполагаме като грижи за старините, се отнасят до 1942 г. За възстановяване на съборените зидове и оградата на църквата "Св. Димитър" във В. Търново и ремонтни дейности са употребени 193147 лв., както и за работа на художник-реставратора на стенописите в Преображенския манастир.⁴⁷

В заключения по този въпрос от дейността на Т. Николов като завеждащ старините се налага изводът за осъществена изключително добра организация и контрол по работата на Службата по запазване и поддържане на старините в града. Обемни ремонтни дейности са извършени през 1928 и 1934 г., като ежегодно се осъществява укрепване и поддържане на старините от общ характер. Това означава, че Т. Николов постоянно е обхождал паметниците, наблюдавал е състоянието им и е вземал необходимите мерки. Особено резултатна е дейността му по Трапезица с направената консервация на зидовете със суха зидария и бетонни плочи, обозначаване на стенописите с циментова рамка и поставяне на предпазните покривни конструкции. Така е прекратен разрушителният процес по култовите паметници и Трапезица се превръща в посещаван от граждани и туристи парк.^{47a} Този изключителен интерес към паметниците на културата започва от студентските му години. С него са свързани и пътуванията му в чужбина. Както сам

отбелязва в своята автобиография посещенията му в Турция, Гърция, Полша и Чехия, които са осъществени в периода 1910-1923 г., са посветени на опознаването на арабската и византийска гражданска и култова архитектура, антични паметници, музеи, библиотеки и научни институти в тези страни.⁴⁸ Това е още едно доказателство за характера на неговите интереси. В резултат в края на разглеждания от нас период средновековните паметници във В. Търново и Арбанаси са в най-добро състояние. Такава е оценката и на главния инспектор на музеите и старините в Министерството на просветата Ив. Велков в доклада му от декември 1944 г.⁴⁹ Археологическите разкопки във В. Търново през разглеждания период имат ограничен характер и са свързани предимно с конкретната възстановителна дейност. Поради този факт проследяваме тяхното развитие след въпроса за опазване на паметниците. Интересът на Археологическия комитет и великотърновската общественост към реставрацията на паметниците е по-голям в сравнение с този за проучванията и обхваща периода 1919-1942 г. Непосредствено след приключването на Първата световна война и възстановяване дейността на читалище "Надежда" и Археологическото дружество са изготвени планове за реставрация на Първата порта на Царевец. Съгласно чл.27 от Закона за старините те са представени в Комисията по старините от търновския инженер на 13 май 1919 г. Становището на комисията представлява интерес в два пункта. Първо, че пълна реставрация на стари паметници, които съвършено са изчезнали от научно гледище, не се допуска. И второ, относно проекта, като отлага за настоящото време проектираната реставрация и с цел да се направят предварителни по-подробни проучвания на средновековните български крепостни врати, комисията препоръчва на Археологическия комитет във В. Търново да се ангажира по-обстойно с реставрацията на църквата "Св. 40 мъченици", като се привършат започнатите разкопки и се открият по-точни данни за първоначалния и вид.⁵⁰

Посочените данни свидетелстват за стремежа на Археологическия комитет, подкрепен от местната административна власт, към конкретна възстановителна дейност на Царевец. Както ще посочим по-долу в текста, тази инициатива се възобновява периодично през следващите 25 години, като довежда до определени макар и не особено големи резултати.

През 1925 г. великотърновската общественост е разтревожена от недостатъчните грижи за старините и конкретно за църквата "Св.40 мъченици" от страна на Народния музей - София. Издигнат е апел за вземане на по-сериозни мерки. До войните тя е предоставена на Търновския гарнизон, но след тях по силата на приетото законодателство преминава под грижите на Народния музей. На предложението да се създаде в нея музей Св. Синод възразява. Ръководството на читалище "Надежда" настоява в

Търново да започнат системни археологически разкопки и проучвания.⁵¹ В този период обаче изследването на археологически обекти, свързани със средновековната българска история XII-XIV в., не стои на вниманието на Народния музей и Археологическия институт. Във времето между двете световни войни разкопки се извършват предимно на прабългарските обекти Плиска, Мадара, Преслав и на такива, свързани с античната епоха.⁵²

В началото на 30-те г. започва дейност по реставрацията на паметниците във В. Търново. Тя се предхожда от работата на комисия в състав: проф. Богдан Филев, арх. Б. Стоянов, д-р арх. Ал. Рашенов и Тодор Николов. Със заповед на МОСПБ от 27 юни 1930 г. те извършват оглед на историческите сгради и хълмове във В. Търново относно предстоящото им укрепване и възстановяване. Направеният доклад съдържа интересни данни, които се отнасят до оценка за състоянието на паметниците, и предложение за бъдеща работа. В него се посочва, че църквите на Трапезица са в добро състояние, както и запазените основи на църквата "Св. Димитър". В църквата "Св. Георги" се препоръчва да се закрепят наклонените стени на преддверието и свода. Предложението за реставрация е свързано с църквата "Св. 40 мъченици" - западната пристройка, Балдуиновата кула, църквата "Св. св. Петър и Павел", Френкхисарската порта, подвижния мост и крепостните стени на Царевец. Относно главната порта на хълма комисията счита, че тя не може да се реставрира, тъй като за това липсват достатъчно данни. Поради естеството на обектите реставрацията трябва да се извършва само след обстойни проучвания и по стопански начин. Направените предложения са придружени с приблизителни суми, а в заключението се посочва, че това възстановяване е крайно необходимо, за да може В. Търново да запази своето историческо значение.⁵³

Участието на Т. Николов в археологически проучвания започва през 1921 г., когато той предприема сондажни проучвания на западния зид на притвора на църквата "Св. Димитър Солунски" и открива няколко погребения.⁵⁴ През септември 1922 г. участва в провежданите от Ив. Велков разкопки на римското тържище при с. Гостилица. Открити са част от крепостните стени и основи на кула, фундаменти на статуи, късове от тухли, керемиди, керамични съдове и други предмети.⁵⁵

Археологически разкопки предшестват възстановителните работи на крепостта Царевец. Първият обект е югоизточната бойна кула или т.н. Балдуинова кула. Извършените проучвания дават възможност на арх. Ал. Рашенов да направи анализ на историята на градежа на кулата, който използва при възстановяването и, извършено в периода 1931-1933 г. Необходимите средства за това са осигурени от МОСПБ, а Народният музей в лицето на арх. Ал. Рашенов осъществява научното ръководство. При поемането на задачата той посочва, че липсват достатъчно

данни за научнообоснована реставрация и затова тя ще бъде условна. Целта е да се построи средновековна отбранителна кула. За образци се използват тези при с. Червен, Хрельовата кула в Рилския манастир, Цариград и Атон. Т. Николов ръководи строителните работи на място. При реставрацията е запазен и се дава възможност да се види по-старият византийски строеж. Започва се и се възстановява крепостната стена по продължение на 4 м от кулата.⁵⁶

Когато говорим за участието на МОСПБ в реставрацията на паметниците във В.Търново, трябва да посочим, че решаваща роля тук изиграва инициативата на неговия министър проф. Георги Данаилов. В началото на своя мандат той осигурява кредит за възстановяването на по-важните паметници на българската история в страната. Целта му е била да се започне с възстановяването на Балдуиновата кула, закрепване на крепостната стена, реставрация на църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Димитър" и след това работата да продължи по Асеновата крепост, Драгалевския манастир, църквата "Св. Георги" в София, "Св. Троица" в Свищов, Камилите в Хисар и др. За изпълнението на този доста голям план е назначена специална комисия. Тя извършва оглед на обектите, като се произнася за реда на реставрацията им⁵⁷. Ръководството на Народния музей първоначално се противопоставя на тази идея на проф. Г. Данаилов. То предпочита средствата да се използват за заздравяване и поддържане на старините, но не и за реставрация. Счита се за нецелесъобразно да се изразходват големи суми за обекти, които не са проучени и липсват необходимите данни за възстановяването им. Както посочва арх. Ал. Рашенов в написаната по този повод статия, за обикновения посетител по-голям интерес представлява една възстановена старина, макар и по този начин, отколкото тя да бъде оставена в руини. Правилно той е почувствал силната мечта на търновци да видят възстановена крепостта Царевец.⁵⁸

Големият интерес и положително отношение на обществеността към бъдещата реставрация се изразява в изказаните становища на отделни граждани. Заслужава внимание това на Владимир Даскалов, бивш кмет на В. Търново, който участва доста активно в развитието на културните процеси на града през този период. Неговото мнение е, че първо трябва да се извършат разкопки с участието на местното археологическо дружество и след това да се прецени кои старини се нуждаят от реставрация и кои трябва само да бъдат закрепени. Като изразява убеждението, че градът трябва да запази старинния си вид, той препоръчва бъдещото обществено и държавно стоителство да се проектира, като се запазва специфичният архитектурен облик на В. Търново. Реставрацията на старините да започне от Царевец, и то от Първата порта, като не се създават пречки за бъдещите археологически проучвания.⁵⁹

Възстановителната дейност на главния вход на крепостта Царевец започва също с предварителни проучвания. През юли 1931 г. Комитетът за културно-стопанско издигане на В. Търново изпраща писмено искане към Българския археологически институт и Народния музей за подготовка на проект и методически указания.⁶⁰ Археологическото проучване започва на 13 юли 1933 г. Копае се на обект главен крепостен вход и обект Трета главна порта, който включва и пространството северно от нея. Т. Николов провежда разкопките под научното ръководство на Народния музей и Археологическия институт, представени от проф. д-р Б. Филев, проф. д-р К. Миятев и арх. д-р Ал. Рашенов. Работната ръка е от войници на Търновския гарнизон и трудоваци. При разкопките се откриват основите на Първата, Втората и Третата порти и на крепостните стени, които ги свързват. Проучванията северно от Третата порта, водени с надеждата да се намерят помещенията за стражата, завършват без резултат. Продължили до 27 ноември с.г., те дават богат материал, по-голяма част от който е отложен в Търновския музей. Това са архитектурни детайли - колони, корниз, правоъгълно корито, 4 варовикови плочи, глинени предмети като тежести за стан, малки топки, квадратни тухли, предмети от бронз, желязо и стъкло, 16 керамични съда, части от стенописи, сребърна монета от Иван Александър и сина му Михаил, медна монета от Теодор Светослав Тертер. Спираме се по-подробно на тези резултати, защото през този период това е най-големият и най-богатият на находки обект, който е проучван във В. Търново. Основните изводи, които прави Т. Николов, са, че проучването на крепостта Царевец е в своето начало, а от разкритите културни пластове най-добре е изразен средновековният пласт.^{60а}

След проведените разкопки арх. Ал. Рашенов работи предимно през 1934 г. и 1935 г. по крепостната стена и реставрира Първата порта на главния вход. Освен от МОСПБ средства се отпускат и от Комитета за възстановяване на старините, в който активно участие взема Великотърновската община и Военният гарнизон. Поради оскъдност на данните за първоначалната форма на крепостта Царевец и тук както при Балдуиновата кула задачата е не точното наподобяване на старата крепост, а построяване върху намерените основи на крепостна стена и порта по образец на Цариградската крепост. За този обект Ал. Рашенов разполага и с описанията на Петър Богдан Бакшич, Ф. Каниц, К. Иречек, К. Шкорпил, д-р В. Берон. От публикациите на Рашенов, документите в едноименния фонд в Националния музей на архитектурата, фонд "Т. Николов", както и запазения до началото на 70-те г. дървен макет се вижда идеята му за реставрация на целия главен вход.⁶¹

През 1932 г. и пролетта на 1933 г. Т. Николов и Димитър Цончев, като използват трудовите ученически седмици, провеждат разкопки на хълма Трапезица. Те откриват основите на

сграда, сребърен пръстен и други находки от X-XIV в., които са предадени в музейната сбирка.⁶²

През 1935 г. Д. Цончев, преподавател по история във В. Търново и съавтор в научни и научно-популярни публикации с Т. Николов, проучва водоснабдяването на основните крепости Царевец и Трапезица. Във фонд "Т. Николов" е запазен "План на средновековните български крепости във Велико Търново" от 1 февруари 1934 г., съставен от Димитър Цончев.⁶³ В следващите години той става директор на Народната библиотека в Пловдив и се отдава на резултатна проучвателска дейност в този регион.

В края на разглеждания период разкопки се провеждат от Ив. Велков с участието на Т. Николов през юли и август 1942 и 1943 г. на Момина крепост. Целта е да се потърси аналог за датиране на първите крепостни зидове на Царевец. Средствата са осигурени от бюджета на Народния музей в София и за 1942 г. са в размер на 53462 лв. В резултат е разкрита част от главния вход на крепостта с прилежащите към двете страни на вратата защитни кули и крепостният зид, който слиза към Ксилифор. През втория сезон е открито водохранилище, основи на малки помещения и улиците между тях. Сред големия брой находки са архитектурни детайли, капители, колони, архитрави, късове от тухли и керемиди, части от славянска керамика и трапезна керамика.⁶⁴

Изследването на историческото минало на В. Търново и опазването на паметниците са обект на вниманието и на обществеността. Като отчита водещото им място в националната история, тя счита, че тяхното изучаване ще допринесе за повишаване културата на народа и просперитета на града. И в това направление Т. Николов има определена роля и място. През май 1921 г. като председател на Археологическия комитет и уредник на музея той поставя въпроса пред годишното събрание на читалище "Надежда", че реставрацията на старините трябва да бъде дело на целия български народ, защото те принадлежат на цяла България.⁶⁵ По този начин с набирането на средства от цялата страна ще се подпомогне поддържането и запазването на паметниците. През втората половина на 20-те години тази идея се обсъжда и получава развитие, макар че до края на разглеждания период не се реализира в истинския и смисъл. Целта е да се привлече вниманието на централните държавни органи и специалистите към историческото минало на града. В тази връзка считаме, че се провеждат във В. Търново двете национални срещи през 1927 г. На 17, 18 и 19 юли с.г. в салона на читалище "Надежда" се провежда вторият редовен конгрес на Съюза на археологическите дружества в България. Т. Николов изнася лекция пред 22 делегати и гости, които са представители на 10 дружества. Освен като музеен работник той се представя и като учител, историк, археолог и на конференцията на историческите дружества в България, която е свикана от 25 до 29 септември с.г.⁶⁶

През втората половина на 20-те г. общинската власт развива горната идея в друго направление. Според нея част от средствата, които биха се събрали, могат да се използват за укрепване икономиката на града, тъй като тя е доста изостанала. С тази цел на 30 ноември 1928 г. е избран Комитет за повдигане на гр. В. Търново в културно и стопанско отношение. Т. Николов е негов член. Новоучреденият комитет си изработва устав⁶⁷. В подготвеното от комитета изложение на окръжния управител до министъра на земеделието и държавните имоти се посочва, че възстановяването на паметниците трябва да бъде общонационална и държавна грижа, а осигуряването на средства не е по силите само на гр. Велико Търново.⁶⁸

Идеята за учредяването на общество, което да се грижи за старините във В. Търново, датира от началото на века. Според М. Москов при посещение на царското семейство царица Елеонора предлага 60000 лв. за реставрация на черквите в Търново, а дружеството, което ще се основе и ангажира с тази дейност, тя предлага да бъде под покровителството на княз Борис. Войната от 1912 г. и следващите стават пречка за развиването на конкретна дейност.⁶⁹

Настоятелството на читалище "Надежда" изказва мнението, че е належащо археологическото проучване на хълмовете Царевец и Трапезица, а след приключването им те да бъдат реставрирани като исторически паркове. Председателят Сава Събев прави предложение да се открие рубрика в общински вестник "Велико Търново", която да бъде посветена на проблемите по опазването на старините. Надеждата е и чрез печата да се предизвика и ангажира вниманието на ръководните държавни фактори по този въпрос. Граждани излизат с предложение за набирането на средства да се използва продажбата на копия на миниатюри от средновековните хроники.⁷⁰

В началото на 30-те г. административната власт на града проявява голям интерес към историческите паметници и тяхната роля за стопанското издигане на града. Нейното убеждение е, че бъдещето на Търново е в неговите старини. Идеята е Велико Търново да се обособи като културен център. Археологическият комитет чрез активизиране на дейността си да допринесе за проучването на старините. През 1931 г. се предлага по примера на образувания фонд "Пловдивска област", който финансира археологическите проучвания, издателска дейност и други в този регион, да се образува аналогичен и за В. Търново. През 1933 г. се ражда нова инициатива. Тя се отнася до създаването на фонд "Народно благоустройство" на хълмовете Царевец и Трапезица, като средства се заделят от "Общински налог".⁷¹

На 2 януари 1934 г. представители на 15 държавни, културни, просветни и финансови институти от В. Търново основават Комитет за възстановяване на старините. Приет е и устав. В него е записано, че разкопките, проектирането и възстановяването на

старините ще се извършва от БАИ и Народния музей в София. Като сътрудници и научни ръководители са привлечени проф. Васил Н. Златарски, проф. д-р Б. Филев, проф. д-р Кр. Миятев и арх. Ал. Рашенов. Първият обект, с който Комитетът започва своята дейност, е реставрацията на главния вход на Царевец и прилежащите към него крепостни стени - по-конкретно това е първата порта с моста и кулата над нея. За целта се използват резултатите от археологическите проучвания. Т. Николов е избран за негов член и да ръководи строителните работи на Комитета.⁷²

Вижданията за целта и задачите на комитета са изложени в "Резолюция на събора на великотърновци", който се провежда на 29, 30, и 1 октомври 1934 г. След като се поставят основни въпроси на административния, стопанския и културния живот в текста се предлага бързо възстановяване на старините с цел възвръщането на историческата слава на града. В този процес се приканват да вземат участие всички великотърновци, където и да живеят те. Особено много се разчита на интелигенцията. Под мотото "Един свят, една България, едно Велико Търново" се обсъждат пътищата за намиране на средства за развитието на стопанския туризъм и културното дело в града. Отново надежди се възлагат на държавата за най-голямо участие.⁷³

На 20 май 1935 г. е избран Комитет за пропаганда на Велико Търново като туристически обект в състав от 7 души. Т. Николов е негов член. Една година по-късно Комитетът конкретизира идеята си в посока на стопанския туризъм и създаването на необходимата хотелска база, пътническо, квартирно и екскурзоводско бюро, които да осигурят и условия за поминък на гражданите.⁷⁴

Съществен въпрос, който се обсъжда от Комитета в средата на 1935 г. и е резултатен за решаване състоянието на материалната база на музея, макар и в по-късен период, е построяването на сграда. От грижа на читалищното настоятелство в края на 20-те год.и през втората половина на 30-те години въпросът за музейна сграда достига до държавно равнище и получава практическо решение. Комисия, назначена от Министерството на просветата на 13 декември 1937 г., предлага да се построи сграда за народна библиотека, музей и художествената галерия. Определено е мястото за тази цел - до църквата "Св. Спас". То е собственост на покойния Димо Кьорчев - писател, публицист и общественик. Родолюбивите и патриотични чувства на семейството се изразяват от сестра му Дафина Кьорчева, която подарява парцела земя на Великотърновската община.⁷⁵ При определяне мястото на бъдещата музейна сграда се взема предвид и обстоятелството, че по този начин ще се обособи културният център на града. В него ще се включат сградата на общината, свързана с редица исторически събития, читалище "Надежда" и хълмовете Царевец и Трапезица. През

1938 г. и 1939 г. се провеждат два архитектурни конкурса. Участието в тях на 29 архитекти показва интереса към обекта и гр. В. Търново. С полагането на основния камък на 21 юли 1940 г. започва изпълнението на проект "Мелпомена" на арх. Ангел Дамянов и арх. Вл. Хашнов. Това е изключително събитие за града. Присъствието на министри, народни представители и други личности е още едно доказателство за високата оценка на В. Търново в националната култура и история. Сред имената на лицата, представители на институти, организации и ведомства, вписани в "Акта", който е заработен в основния камък на сградата, са тези и на директора на Народния музей - София Иван Велков и уредника на читалищния музей Т. Николов.⁷⁶

Последният документ, който ще приведем като доказателство за перспективните виждания за проучване и опазване на старините, е Изложение до председателя на Министерския съвет и всички министри от 1942 г. на Комитета за културно и стопанско повдигане на гр. В. Търново. Двете предложения, които представляват интерес в текста му, се отнасят до образуването на фондация, която да осигури необходимите материални средства и създаването на научен институт, който да проучи и възстанови средновековните паметници.⁷⁷

В заключение по този въпрос ще посочим, че в периода между двете световни войни се избират няколко комитета, които имат за цел да възродят изпадналия в тежка криза гр. В. Търново. Стремешът е да се положат максимални грижи за старините, които да се свържат със стопанското и културно издигане на града. Т. Николов участва активно в тяхната дейност.

На средновековните паметници, които са историческата гордост на В. Търново, Т. Николов посвещава предимно научната си и научнопопулярна дейност. Посочените заглавия в приложения към статията списък потвърждават определено интереса му към средновековната българска история и паметниците, свързани с нея. Първата му значителна изява в научноизследователската дейност е студията "Град Велико Търново". В нея той дава подробни географски и исторически сведения за града, за неговото име, за съдбата му в периода на турското робство. В други статии спира вниманието си на исторически събития, анализира документи, жития, прави преводи. Това са материали, посветени на историческите хълмове Царевец и Трапезица, на църквите "Св. Димитър Солунски", "Св. 40 мъченици", "Св. св. апостоли Петър и Павел", "Възнесение Христово", на дейността на бележити личности като Иван Асен II, патриарх Евтимий и св. Сава Сръбски, на дейци от Възраждането и новата история - Г. С. Раковски и проф. д-р В. Н. Златарски. Към църквата "Св. Димитър" Т. Николов е изпитвал особен пиетет и посвещава четири материала. Във втория от тях след като разглежда архитектурата, историята, стенописването на църквата и свързаните с нея събития от националната история

той я окачествява като най-стария и ценен архитектурен, художествен, палеографски и исторически паметник от Второто българско царство. Подробно посочва и публикуваната за нея литература. Материалите му с музеен характер започват със статията "Иманярство", в която той обръща сериозно внимание на обществеността за пагубните последствия от подобна дейност. Възможно е тази статия да е резултат на направеното от Т. Николов предложение в Комисията по старините за вземане на по-енергични мерки от държавните и музейни институции за закрила на паметниците от дейността на иманярите.⁷⁸ Интерес представляват публикациите, в които съобщава за резултати от проведените разкопки и информацията за откритите старини. Внимание заслужава статията, посветена на историята на читалище "Надежда". На основата на архивни документи, съхранявани в музея, той разкрива основни моменти от разнообразната му дейност, както и на други читалища в града. Особено ценно за историята на музея е заглавието "Принос към историята на Археологическия музей при читалище "Надежда". Посветена на 75-тата годишнина от основаването на читалището, статията е синтезиран преглед предимно на събрания музеен фонд в продължение на 25 години. Две статии и един пътеводител Т. Николов издава в съавторство с Д. Цончев, които са резултат на десетгодишното им сътрудничество във В. Търново. Публикации по педагогически въпроси не сме открили в литературата. Бележките на Т. Николов под линия показват, че е следял и добре познавал историческата литература от времето си. Преобладаващата част от неговата научна продукция излиза в сравнително кратък период от време - 1927 г. до 1936 г. Основната част от нея е публикувана в Общински вестник В. Търново - 22 статии, но това в никакъв случай не намалява научните и качества. През 1991 г. открихме в инвентарната книга, заведена от Т. Николов за Нумизматичния отдел, машинописен екземпляр на непубликуваната му статия "Леон Филипов". В нея той разкрива живота и дейността на своя другар и съратник за опазване на старините. Това е най-пълната биография, известна досега, на Л. Филипов. Редакционната колегия на Известията на музея публикува тази статия в том VIII.⁷⁹ В образувания на името на Т. Николов фонд в отдел История на България XV-XIX в. при Исторически музей - В. Търново се съхраняват значително количество ръкописи. Част от тях са на публикуваните статии, но има и такива, които са останали в ръкопис. Освен изброените теми Т. Николов е изследвал книжовните школи в средновековната столица и производствените отношения през феодализма. Периодът на Възраждането също го е занимавал. Това са темите за занаятите, градоустройствения и архитектурен облик на града през XIX в. Интерес представляват и материалите, свързани със следващия период от работата му като уредник и директор на държавния музей, който обхваща годините 1945-1956.

Независимо че това време е извън границите на разглеждания период, ще посочим някои музейни теми. Това са методически указания на екскурзоводската беседа и културно-масовата работа, тематико-експозиционните планове на музейната експозиция, подредена през 1955 г., за разкопките на Царевец и др.

Известни са няколко статии от този период, които са посветени на Т. Николов като историк, пазител и водач на старините.⁸⁰ Към тях ще прибавим и положителната оценка за него от проф. Л. Владикин в книгата му "Царевград Търнов", принос за която има и Т. Николов. В редица други материали, които се отнасят до музея или старините, също се засяга неговата личност и дейност.

Научната продукция на Т. Николов, разгледана като тематика, задълбоченост на изследваните теми, анализ на фактите и поднесена с точен, стегнат, емоционален и изпълнен с богата информация израз, дава представа за него като ерудиран историк, археолог и музеен работник. Тази страна от творческата му биография досега не е стояла на вниманието на авторите, публикували материали за него. В създадения едноименен фонд е запазен ръкописен списък на публикациите му до 1945 г., изготвен от него. В известията на Окръжния исторически музей в Търново, т. IV Т. Драганова прилага към статията си списък на публикациите му. В био-библиографския справочник на Историческия музей - В. Търново за периода 1927-1990 г. авторите правят втора публикация на научната му продукция.⁸¹ С приложения от нас списък се надяваме, че са преодолените допускания досега пропуски. Предложеният анализ е кратък и би могъл да бъде предмет на самостоятелно изследване, но все пак дава синтезирана представа и за тази страна от дейността му.

Няма да бъде пълен образът на Т. Николов, ако не посочим изключително активната му популяризаторска дейност. Интересен събеседник, той говори аргументирано по теми от археологията, историята и етнографията, като "Търново през вековете", "Археологията като наука", "За старинните паметници в Търново, Арбанаси, манастирите около Търново, Никополис ад Иструм" и други.

Признание за приноса на Т. Николов в областта на археологическата наука е избирането му за дописен член на Археологическия институт. Това става на 25 февруари 1922 г.⁸² Според чл. 12 от Устава на БАИ това звание се присъжда на лица, които със своята научна или практическа дейност са полезни на института. Съдействат му при провежданите от него разкопки и проучвания /чл. 13/. За сведение ще посочим, че през същата година и Леон Филипов е удостоен с тази чест, а година преди тях и М. Москов. Читалище "Надежда" е избрано за спомагателен член. Както се посочва в чл. 10 и 18, това означава внасяне на определен членски внос и безплатно получаване на Известията на БАИ.⁸³

Сътрудничеството на Т. Николов с водещите български историци и музейни работници оказва положително влияние за неговото професионално развитие и съхраняване на старините. Скромен израз на тези взаимоотношения е посвещението "На г. Т. Николов с приятелски поздрав", което проф. д-р Кр. Миятев през февруари 1939 г. му поднася като авторски дар на труда си "Из историята на старобългарската култура". Днес този отпечатък с други книги от личната библиотека на Т. Николов е притежание на библиотеката на Филиала на АИМ при БАН - В. Търново.

За проявена културно-просветна дейност Т. Николов е избран на 14 юни 1930 г. за дописен член на Полско-българското дружество.⁸⁴

От направеното изложение следва заключението, че в периода 1919-1945 г. историческите паметници във В. Търново са запазени в сравнително добро състояние в резултат на грижите на държавата, Народния музей в София, Комитета за възстановяване на старините, читалище "Надежда", Археологическия комитет и музея, представени от Т. Николов. Постепенно, година след година, започват да се чувстват резултатите от положения упорит труд. Тяхното системно укрепване Т. Николов извършва под формата на поддържане. Грижите са еднакви и за гражданската, и за църковната архитектура, тъй като Великотърновската митрополия не намира средства за поддържането на култовите паметници в града и в Арбанаси. Т. Николов обръща голямо внимание и на добрата околна среда на старините. Назначаването на пазачи се отразява благоприятно върху състоянието им. Археологическите разкопки имат ограничен характер и са свързани предимно с конкретните възстановителни работи. Реставрирана е Балдуиновата кула и първата врата на Царевец. Макар и с по-малки резултати определена роля изиграва с дейността си и Комитетът за възстановяване на старините. Т. Николов издига грижите за тях в култ. Още един път това проличава и от изказването му на Първата научна сесия на Археологическия институт през 1950 г.: "Да се занимава човек с археология, това значи да чувства сълзите на нашите паметници, сълзите, които те ронят главно чрез тия пукнатини, които повече или по-малко се явяват по нашите паметници и които сълзи ние се опитвахме с нашите скромни сили и с малкото материални средства, които имахме, да изтрием."⁸⁵ Голямата му любов към В. Търново и неговата история може да се почувства и от следния пасаж на екскурзоводската му беседа: "Велико Търново е голяма средновековна книга, създадена от българския народ... Той е най-богата и ценна съкровищница на български старини от военно-укрепителна, светска и църковна архитектура, старобългарско изкуство, художествена индустрия и църковни старини. Старата столица отлъчва духа, историята и културата на българския народ. Поради това чувствам се задължен от името на търновци да отправя искрени и сърдечни покани към гражда-

ните на всички държави и България да посетят живописния и свещен град на българите, да почувстват величието на средновековна България и да бъдат преизпълнени с гордото съзнание, че принадлежат на велик народ."⁸⁶

СПИСЪК НА СТУДИИ, СТАТИИ И ПЪТЕВОДИТЕЛИ НА Т. НИКОЛОВ

1. Град Велико Търново, Сб. Климент Търновски. Васил Друмев. С., 1927, с. 251-310

2. Иманярство, Общ. в. Велико Търново, V, N5, 27 април 1928 г.

3. Из студията "Църквата "Св. Димитър Солунски" във В. Търново", Общ. в. Велико Търново, VI, N 2, 22 април 1929

4. Иван Асен II и Клокотнишката победа, Общ. в. Велико Търново, VI, N 34, 21 март 1930

5. Златни монети от второто царство. Историческо откритие в Търново, Общ. в. Велико Търново, VII, N 4-5, 30 април 1930

6. Николов, Т. и Д. Цончев, Нови релефи на тракийския конник, ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 246-248

7. Цончев, Д. и Т. Николов, Нови разкопки в крепостта Трапезица - В. Търново, ГНМ, V, 1926-1931, С., 1933, с. 257-259

8. Цончев, Д. и Т. Николов, Новооткрити старини от Търновския музей, ИБАИ, VII, 1932-1933, с. 393-396

9. Цончев, Д. и Т. Николов, Водач за старините в гр. В.Търново и околността му, В. Търново, 1933, Пътеводител, 120 с.

10. Разкопки на Царевец през 1933 г. , Общ. в. Велико Търново, X, N 18, 19 дек.; N 19, 30 дек. 1933; N 20, 15 януари; N 21, 31 януари 1934

11. Из историята на В.Търновското читалище "Надежда", Общ. вестник Велико Търново, X, N 23, 28 февруари; N 24, 20 март; N 25, 31 март 1934

12. Из историята на църквата "Св. Четиридесет мъченици", Търновски епархийски вестник, XIII, N 5, 15 март 1934

13. Из историята на църквата "Св. Четиридесет мъченици", Общ. в. Велико Търново, X, N 24. 20 март 1934

14. Георги Сава Раковски и В. Търново, Общ. вестник Велико Търново, X, N 24, 20 март 1934

15. Житиета на Св. Гавраил Лесновски. Увод и превод, Търновски епархийски вестник, XIII, N 6, 31 март; N 7, 15 април; N 8, 30 април; N 9, 18 май; N 11, 15 юни 1934

16. Из историята на патриаршеската църква "Възнесение Христово" на Царевец, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 3, 13 май; N 4, 31 май 1934

17. Из историята на българската светиня "Трапезица", Общ. вестник Велико Търново, XI, N 5, 16 юни N 6; 30 юни 1934

18. Страници из миналото на църквата "Св. св. апостоли Петър и Павел" в Старопрестолния град, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 7, 25 юли; N 8, 31 юли 1934

19. Из историята на църквата и манастиря "Успение Пресвета Богородица Темниска", Общ. в. Велико Търново, XI, N 9, 10 август; N 10, 25 август; N 11, 10 септ.; N 12 и 13, 29 септ.; N 16, 12 ноември; N 18, 28 ноември 1934

20. В. Търново /град Трапезица и град Търново/ през епохата на второто българско царство. Местоположение и име, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 22, 29 декември 1934; N 23, 21 ян.; N 24, 31 ян. 1935

21. Една бележита седемстотингодишнина - Възобновяване на българската патриаршия /1235- 1935/, Общ. вестник Велико Търново, XI, N 29, 20 март 1935

22. Старопрестолният град - средище и огнище на политическо възраждане, национални борби и освобождение /1185-1878/, Общ. вестник Велико Търново, XIII, N 3 и 4, 1 май 1935

23. Св. Сава в Старопрестолния град. По случай седемстотингодишнината /1235-1935/ от смъртта на сръбския народен светец, Общ. в. Велико Търново, XII, N 8, 10 юни 1935

24. Евтимий Патриарх Търновски - житие на св. Иван Рилски. Увод и преводи, Общ. в. Велико Търново, XII, N 10, 29 юни; N 11, 10 юли; N 12, 20 юли; N 13, 30 юли; N 14, 10 август; N 15, 20 авг.; N 16, 20 септ. 1935

25. Житие и страдание на св. Ивана Нови Търновски или Трапезонски, съставено от иеромонасите Никифора и Иеротея Светогорски пострижници. Увод и превод, Общ. в. Велико Търново, XII, N 18, 19, 18 окт. 1935

26. Месец юлий 16 ден. Слово, житие и мъчение на свети мъченик Иван Нови Търновски, пострадал от тамошния мъчител във време царуването в Цариград на Махмуда царя агарянски, Общ. в. Велико Търново, XII, N 21, 9 ноември; N 22, 20 ноември; N 23, 30 ноември; N 24, 10 дек.; N 25, 16 дек. 1935

27. Закрепване и поддържане на старинните паметници в Търново и Арбанаси, Янтра, II, N 66, 23 август 1936

28. Гости на царствения град В. Търново, Янтра, II, N 68, 6 септ. 1936

29. Професор д-р Васил Н. Златарски. Личност и дело, Общ. в. Велико Търново, XIII, N 25, 10 септ.; N 27, 30 септ.; N 28, 10 окт.; N 30, 30 окт. 1936

30. Гости - приятели на България и В. Търново, Янтра, II, N 70, 20 септ.; N 71, 27 септ. 1936

31. Видни гости на старопрестолния град, Янтра, II, N 74, 18 окт.; N 75, 25 окт.; N 76, 1 ноември 1936

32. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет години от съграждането и/, Общ. в. Велико Търново, XIII, N 31, 7 ноември 1936

33. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет г. от съграждането и/, Янтра, II, N 77, 8 ноември 1936

34. Църквата "Св. Димитър Солунски" /по случай седемстотин и петдесет години от съграждането и/, Търновски епархийски вестник, XV, N 19, 15 ноември 1936

35. Житиета на св. Гавраил Лесновски. Увод и превод, Общ. в. Велико Търново, XIV, N 7, 13 март; N 8 и 9, 1 май; N 11, 12, 31 май 1937

36. Великата патриаршеска църква "Възнесение Христово" в старопрестолния град, Търновски епархийски вестник, XVI, N 10, 11, 15 юни 1937

37. Принос към историята на Археологическия музей при читалище "Надежда", Надежда, III, N 8, 25 юни 1944

38. Велико Търново. Малък пътеводител. С., 1949, 24 с.

39. Баба Мота /Мария/ Караминкова - Търновската баба Тонка, Борба, VII, 14 февр. 1953

40. Съветските войски в Търново, Борба, IX, N 8, 21 февр. 1953

41. Маршът на руските войски през Търновски окръг, Борба, IX, N 9, 28 февр. 1953

42. Разкопките в третата българска столица Търново, Борба, XI, N 63, 26 май 1955

43. Николов, Т. и Т. Тунев, Преображенски манастир, С., 1956, с. 10

44. Леон Филипов, ИИМ - Велико Търново, VIII, 1993, с. 77-82

БЕЛЕЖКИ

1. Драганова, Т., Тодор Николов, МПК, 1976, IV, с. 63; Зл. Генова, Тодор Николов и великотърновските старини, Величието на Търновград, С., 1986, с. 422- 424

2. Станев, П., Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион, ИИМ - Велико Търново, VI, 1991, В. Търново, с. 99-107; П. Владкова, Проучвания на римската и ранновизантийската култура във Великотърновския регион. Резултати и проблеми, ИИМ - В. Търново, VII, 1992, В. Търново, с. 135- 146; Й. Алексиев, Проучвания на средновековни обекти във Велико Търново и региона /история, резултати, проблеми/, ИИМ - В. Търново, VIII, 1993, с. 109-120

3. ДВ, XIII, N 83, 16 юли 1921

4. Рашенов, арх. Ал., Запазване на старите архитектурни паметници, Списание на българското инженерно-архитектурно дружество, XXIV, N 22-23, 20 ноември 1924, с. 359; същият, Старинният български град, Списание на българското инженерно-архитектурно дружество, XXVII, N 3, 5 февр. 1927, с. 43;

същият, Регулация на старинния град, Архитект, III, N 9 и 10, 1930, с. 23

5. *Берон - х. Стоянов д-р Васил*, Археологически и исторически изследвания, Търново 1886, с. 22

6. Пак там, с. 102, 103

7. *Въжарова, Ж.*, Руските учени и българските старини, С., 1960, с. 11; *Д. Овчаров*, Към историята на Първото археологическо дружество в България, Археология, 1962, III, с. 70

8. Пак там

9. *Москов, М.*, Разкопките в черквите "Св. Димитрий" и "Св. Четиридесет мъченици" в Търново, Търново, 1912, 30 с.

10. ГНАМ, кн. VII, 1942, с. 253, 258, 259

11. *Велков, Ив.*, Народен археологически музей, ГНАМ, 1942, VII, с.11; *Я. Николова*, Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г., ИОМ Търново, I, 1962, с. 35

12. *Миятев, Кр.*, Мозайки от Трапезица, ИБАИ, т. I, св. II, 1921-1922, С., 1924, с. 163

13. *Филов, Б.*, Търновските старини и землетресението, ИБАД, т. III, св. II, 1913, с. 305-306

14. ГНМ, София за 1920, С., 1921, с. 6, 7, 9, 11

15. Пак там, с. 3

16. ГНМ, за 1922-1925, С., 1926, с. XVIII

17. Пак там за 1920, С., 1921, с. 21; Пак там, 1926-1931, С., 1933, с. 22

18. Отчет за състоянието, развитието и управлението на Народния археологически музей през 1941 г., Училищен преглед, XLII, кн.2, С., 1943, с. 282

19. ГНАМ, VII, 1942, С., 1943, с. 266-270

20. ГНМ, 1932-1934, С., 1936, с. 10, 11

21. ИБАИ, IV, 1926-1927, с. 322

22. Пак там, II, 1923-1924, с. 230

23. Пак там, т. I, св. II, 1921-1922, С., 1924, с. 245

24. Пак там, т. V, 1928-1929, с. 376, 384

25. *Николов, Т.*, Из историята на църквата и манастира "Успение Пресвета Богородица Темниска", Общ. в. Велико Търново, XI, N 18, 28 ноември 1934

26. ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 316

27. Пак там, VII, 1932-1933, С., 1933, с. 409

28. *Миятев, Кр.*, Капиновски поменик, ГНМ, VI, 1932-1934, С., 1936, с. 251

29. Упътване за събиране и запазване на старини, С., 1909

30. *Попов, Р., Н. А. Мушмов*, Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети, С., 1922

31. Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, С., 1950, с. 309

32. Исторически музей - В. Търново, фонд Т. Николов, инв. N 218. От 1915 г. в читалище "Надежда" се избира Археологически комитет като ръководен орган на Археологическото дружество.
33. Научен архив на БАН, С., ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 33, 35
34. ДВ, XLIX, N 69, 29 юни 1927; Пак там, XLIX, N 221, 28 дек. 1927; Пак там, LXII, N 60, 15 март 1940
35. НА на БАН, София, ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 24, 27, 45, 127
36. Първа научна сесия на Археологическия институт...с. 309
37. ДА - В. Търново, ф. 112к, оп.1, а.е. 8, л. 73; ГНМ, С. за 1921, С., 1922, с. 27; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 2
38. ДА - В. Търново, ф. 112к, оп. 1, а.е. 8, л. 124; а.е. 9, л.37
39. Янков, Т., Пътни впечатления и бележки. В. Търново, Общ. в. Велико Търново, V, N 16-17, 20 юли 1928
40. Събев, С., Писмо до редактора на в. "Велико Търново", Общ. в. Велико Търново, N 10, 19 юли 1929, с. 75
41. НА на БАН, ф. 132к, оп. 1, а.е. 228, л. 37, 77
42. Пак там, л. 87
43. Пак там, л. 113-115
44. Отпуснати помощи за старините, Общ. в. Велико Търново, N 27, 30 септ. 1936
45. Отчет за състоянието и дейността на Народния археологически музей /1939-1940/, Училищен преглед, XI, 9-10, ноември и декември 1941, с. 1352
46. Отчет за състоянието, развитието и управлението на Народния археологически музей през 1941 г., Училищен преглед, XLII, 2, С., 1943, с. 279
47. ГНАМ, VII, 1942, С., 1943, с. 266-269
- 47А. Квинто, Л., Църквите на Трапезица в 1991 г. - състояние и наблюдения, Приноси към българската археология, С., 1992, с. 138, 139
48. ИМ - В. Търново, фонд Т. Николов, инв. N 179
49. НА на БАН, ф. 83, оп. 1, а.е. 15, л. 34
50. Пак там, ф. 132к, оп.1, а.е. 211, л. 19, 20
51. Събев, С., За търновските старини, Надежда, II, N 1, 1 юни 1926
52. ИАИ, XVII, С., 1950, с. 439, 440
53. Национален музей на архитектурата - В. Търново, фонд Ал. Рашенов, инв. N 258
54. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 2,6
55. Велков, Ив., Антични паметници из България, ГНМ за 1922-1925, С., 1926, с. 128; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 179
56. ИБАИ, VI, 1930-1931, С., 1932, с. 298; Общ. в. Велико Търново, N 21, 12 септ. 1930; Ал. Рашенов, Старините в Търново, Родина, II, кн. IV, 1939-1940, с. 114; същият, Възстановя-

ване на крепостта Царевец в град Велико Търново, ГНМ - София, VI, 1932-1934, С., с. 382, 383, 386, 389

57. *Даскалов, Вл.*, По реставриране на старините, Общ. в. Велико Търново, VII, N 15, 25 юли 1930; ИБАИ, VII, 1932-1933, С., 1933, с.400

58. *Рашенов, Ал.*, Възстановяване на крепостта...с. 381

59. *Даскалов, Вл.*, По реставриране на старините, Общ. в. Велико Търново, VII, N 15, 25 юли 1930

60. НМА - В. Търново, ф. Ал. Рашенов, инв. N 258

60А. *Николов, Т.*, Разкопки на Царевец през 1933, Общ. в. Велико Търново, X, N 18, 19 дек. 1933; N 19, 30 дек. 1933; N 20, 15 ян. 1934, N 21, 31 ян. 1934; *Ал. Рашенов*, , Възстановяване... с. 391, 394

61. ГНМ - София, VI, 1932-1934, С., 1936, с. 10; *Ал. Рашенов*, Възстановяване...с. 392, 395

62. *Цончев, Д., Т. Николов*, Нови разкопки в крепостта Трапезица - В. Търново, ГНМ - София, V, 1926-1931, С., 1933, с. 257-259

63. *Николова, Я.*, История на археологическите проучвания на Царевец, Царевград Търнов, С., 1973, I, с. 32, 33; ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 165

64. ГНМ - София, Отчет за 1942, л. 266; ИМ, ф. Т. Николов, инв. N 179

65. ДА - В. Търново, ф. 122к, сп. 1, а.е. 8, л. 22

66. Надежда, III, N 1, 1 юли 1927; N 3, 15 окт. 1927

67. НА на БАН, С., ф. 132к, оп. 1, а.е. 320, л. 5

68. Общ. в. Велико Търново, N 37, 14 дек. 1928, с. 292

69. *Москов, М.*, Дружество за реставриране на старините във В. Търново, Общ. в. Велико Търново, XI, 13 май 1934

70. Общ. в. Велико Търново, V, N 43, 1 февр. 1929; *С. Събев*, Писмо до редактора на в. В. Търново, Общ. в. Велико Търново N 10, 19 юли 1929, с. 75; *Ив. Йорданов*, Един изглед на Търново от 1345 г., Общ. в. В. Търново, N 20, 15 ноември 1929

71. *Даскалов, Вл.*, За Археологическото дружество, Общ. в. Велико Търново, VII, N 9, 7 юни 1930, с. 65; *Р. Райков*, Като се помага на Велико Търново, помага се на българския народ, Общ. в. Велико Търново, X, N 4, 18 май 1933; *Вл. Даскалов*, Пак за нашите исторически старини, Общ. в. Велико Търново, VIII, N 13, 11 август 1931

72. ДА - В. Търново, ф. 29к, оп. 1, а.е. 730, л. 1, 65, Комитет за възстановяване на старините, Общ. в. Велико Търново, X, N 24, 20 март 1934, с. 203

73. Пак там, XI, N 14, 24 окт. 1934; *Д. Бояджиев*, Pro domo sua! /За нашето В. Търново/, Общ. в. Велико Търново, N 16-18, 12 ноември 1934

75. Един жест за родната култура, Общ. в. Велико Търново, XVI, N 1, 2, 1939, с. 9

76. Пак там, N 14 и 15, 5 август 1940

77. ИМ - Велико Търново, фонд Нова история, инв. N 603 - Документи

78. НА на БАН, София, ф. 132к, оп. 1, а.е. 211, л. 47

79. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 244

80. Кулелиев, Й., Тодор Николов и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, N 23, 31 авг. 1928; Вл. Даскалов, Сказката на г-н Т. Николов, Общ. в. Велико Търново, VI, N 35, 28 март 1930; същият, За г-н Тодор Николов, Общ. в. Велико Търново, X, N 15, 27 окт. 1933

81. Павлова, В. и колектив, Изследвания и публикации на музейните работници, 1927-1990, Био-библиографски справочник, Исторически музей - В. Търново, 1991, с. 112

82. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 222

83. ИБАИ, XI, св. 2, 1937, с. 409; XIV, 1940-1942, С., 1943, с. 387

84. ИМ - В. Търново, ф. Т. Николов, инв. N 220

85. Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950. С., 1950, с. 308

RESEARCH AND PRESERVATION OF THE HISTORICAL MONUMENTS IN V. TURNOVO AND THE CONTRIBUTION OF TODOR NIKOLOV /1919-1943/

NEVJANA BUTCHVAROVA

/resume/

The paper traces the work of Todor Nikolov at the library club of "Nadezhda", where he worked as an archaeologist, as a curator of the museum and as a keeper of the historical monuments in the period of 1919-1945. The paper examines the legislative acts in this field allowing the development of the museums further more in the country and in Veliko Turnovo in particular; the attitude of the community towards the museum and the historical monuments; and the methodic handbook of the National Archaeological Museum in Sofia. The research was carried out on the basis of archival documents and publications in the periodicals. A bibliographical list of the scholarly and popular articles of T. Nikolov is enclosed. The paper contributes to the history of the museum in V. Turnovo.

ПОДПОРУЧИК АЛЕКСАНДЪР ПАНАЙОТОВ

ВАНЯ СТАНЧЕВА

Подпоручик Александър Панайотов, един от участниците в Илинденско-Преображенското въстание, през последните години е несправедливо позабравен.

Неотдавна при събирателска работа в домовете на стари търновски фамилии попаднахме на единствен, непубликуван още, рисуван портрет на подпоручик Панайотов. Той даде възможност да го идентифицираме сред войводите на чети по време на конгреса на ВМРО в Смилево през април 1903 г. от снимката, публикувана в История на България, т. VII, с. 490.

Освен портрета са запазени и две негови лични книги, които е ползвал при обучението си като юнкер във Военното училище в София. Първата книга е Българо-френско-немски разговорник, издаден през 1892 г., с негов автограф на първата и последната страница. Тя е свързана със задължителното владение на два западни езика от българските офицери. Втората книга е брошура, издадена от Военното на Негово царско височество училище "В. Левский" в София във връзка с високите изисквания за хигиена на офицерите и юнкерите в училището. Посочените реликви са запазени в родната му къща на улица "Опълченска" от племенницата му Мария Куюмджиева-Минчева. Те предизвикаха интереса ни към личността на Панайотов.

Потърсихме повече данни в архивите на Военното училище за периода 1897-1903 г., които се съхраняват в Централен военен архив във В. Търново. Използвахме и публикации за Илинденско-Преображенското въстание¹. От тях става ясно, че участниците във въстанието от Великотърновския край са около 17 души.² За да открийм по-добре личността на подпоручик Александър Панайотов Куюмджиев и неговото място сред доброволците за освобождението на Македония, потърсихме и съдействието на стари членове на Македонското дружество в града. Интересни са спомените на 83-годишния Здравко Цветков, син на Антон Цветков, дългогодишен пунктов началник на дружеството във Велико Търново.

Революционните борби на българите в Македония и Одринска Тракия се развиват в тясна връзка и взаимодействие с македонското движение в свободна България, където намират

пълна подкрепа и морална опора. Много действащи и запасни български офицери, подофицери и войници се ангажират пряко или косвено с подготовката на въстанието и вземат активно участие в него.

Единственият търновски офицер доброволец, загинал в пламъците на Илинден, е подпоручик Александър Панайотов.³

Първородният син на Панайот и Тодора /Точка/ Куюмджиеви е роден на 16 април 1878 г. във В. Търново. От малък се откроява сред връстниците си с природна красота, интелект и значителна художествена дарба, наследена от родителите. Баща му е майстор бижутер, а майка му - известна модна шивачка. Вуйчо му е игумен на Преображенския манастир и семейството често го посещава. Голяма част от манастирските икони са посребрени лично от Панайот Куюмджиев като дар от фамилията. Всяка година на именния си ден, Голяма Богородица, в манастира той дава бъчва с вино на богомолците за здраве на фамилията Куюмджиеви.

Както разказва племенницата на Александър Панайотов, за оформянето на неговия характер и светоглед оказва голямо влияние семейната среда, силно религиозна и патриархална, съхранила здрави морални добродетели и чувство за справедливост. Тя възпитава у него тънкия усет за красота и изящество, изострена наблюдателност, мечтателност, умение за съчетаването на форми и багри. Младият Александър Панайотов пресъздава красотата на своя роден град в десетки пейзажи, които за съжаление не са запазени.

Героичното минало на В. Търново и свързаните с него политически събития след Освобождението създава високо патриотично настроение сред младежите в града. Особено ги вълнува обединението на разпокъсаните български земи, което потвърждават и политическите събития от края на XIX и началото на XX в. Редица търновски младежи стават професионални военни. Този път избира и Александър Панайотов. През 1897 г. той кандидатства в Софийското военно училище. По това време изискванията към кандидатите за офицери в българската войска са много високи - физически данни, определени по строго спазвана таблица, интелигентност и солидни знания по основните предмети, изучавани в училище. Отличен ученик, с вроден интелект, висок, строен и красив, с тъмни изразителни очи, Александър Панайотов отговаря напълно на изискванията.⁴ Той полага успешно изпити и на 21 септември 1897 г. под N 19 е зачислен за юнкер във ВНЦВУ "В. Левский" в София. От архивните документи се вижда, че за висок успех и отлична бойна и физическа подготовка в края на всяка учебна година е сред наградените с отличия и галуни на пагоните юнкери.⁵

След завършване на Военното училище на 1 януари 1901 г. Александър Панайотов е произведен в чин "подпоручик" и получава назначение като офицер в 17 пехотен Доростолски

полк.⁶ Винаги усърден, принципен и акуратен в работата си, скоро е оценен по достойнство и прикомандиран във ВНЦВУ в София като командир на кадетска рота, считано от 23 октомври 1901 г.⁷ В училището се свързва с български офицери, членове на офицерски братства, които поддържат връзки със задграничните представители на ВМРО. Още през 1899 г. Върховният комитет в България, подкрепян от офицерските братства, възприема революционната идея за подпомагане с всички сили и средства на ВМРО в революционната и дейност за освобождението на Македония и Одринска Тракия. Изпращат пари, оръжие и подготвени военни кадри за четите. Върховният комитет изпраща опитни офицери със задача да проучат терените за предстоящите сражения, да напишат устави, наставления и тактически инструкции, да организират курсове за обучението на воеводите на чети и на въстаниците.

С овладяването на Върховния комитет от ген. Ив. Цончев през 1902 г. започва прехвърлянето в Македония на кадрови офицери като военни инструктори на чети, от които се изисква да се уволнят предварително от армията и да преминат в запаса, за да не злепоставят официалната външна правителствена политика на невмешателство.⁸

В средата на януари 1903 г. в България отново се сформират чети от доброволци, които минават границата, подпомагани от нашите гранични офицери. Подробности за четата, в която е и подпоручик Александър Панайотов, четем в спомените на нейния войвода Борис Сарафов: "В Кюстендил ни дадоха калпави пушки, само 20 манлихерки /карабина Манлихер, образец 1885 г., е приета на въоръжение на Балканите само у нас, изключително удобна е за нелегален живот - б.а./, другите бяха Мартини - сръбски пушки, на които патроните не ставаха. На 26 януари 1903 г. минахме границата при с. Сажденик. Времето беше много студено, та никой не ни обезпокои...Само нощем пътувахме...В четата ми бяха около 40 души, от които подпоручик Панайотов, родом от Търново, и още 2-3-ма по-интелигентни."⁹

ВМРО решава въстанието да се води чисто партизански, като всеки район сформира малки чети от 30 до 50 души начело с войвода и военен ръководител. Александър Панайотов е назначен за военен инструктор на Ресенски район.

В края на април 1903 г. в с. Смилево се провежда историческия Смилевски конгрес, на който присъстват всички военни ръководители и войводи на чети. Те докладват как върви подготовката в отделните окръзи. В отчета на ресенските войводи се казва: "Разполагаме с 960 пушки с по 30-35 патрона на пушка. Населението е недостатъчно обучено, барут и запаси от куршуми няма. Духът на селяните е "оживен", храна няма, дори насъщния хляб¹⁰".

Подобни са сведенията и за останалите райони. След възникналите спорове поради недостатъчната подготовка за

датата на въстанието е решено то да започне на 20 срещу 21 юли 1903 г. За да се избегне предателство, тя се пази в пълна тайна и се знае само от Главния щаб¹¹.

Непосредствено преди обявяването на въстанието войводите на Горнопреспански район подпоручик Панайотов и Славейко Арсов /учител/ събират около 300 души четници от с. Бърно и от околните села на учебни стрелби¹². В спомените си Арсов пише: "В неделя на 20 юли, Илинден,...всички въоръжени станаме тук заедно с моята чета около 150 души. Панайотов остана с около 170 души /пушки/...До пладне се обучавахме в прицелка. След обед им се каза, че още същата вечер ще се вдигне въстанието...Районното управително тяло, т.е. Борис Сарафов и Александър Панайотов, се обяви за подвижно - ще обикаля всички чети¹³".

През нощта на Илинден, 20 срещу 21 юли 1903 г., четниците на подпоручик Панайотов прекъсват съобщенията с Битоля, Охрид и Корча и разрушават шосейните мостове. Според предварителния план тази чета трябва да нападне Ресен. Ако няма възможност за това, да устрои демонстрация пред града за сплашване на турците.¹⁴ Планът е осъществен успешно. Още първия ден момчетата на Панайотов извършват дръзки нападения, при които дават и първите жертви. Макар и променлив, успехът на четите в Ресенско вдъхва надежди на населението. След 20 август многобройни войскове части и башибозук с големи жестокости започват прочистване на горските местности и въстаниците са разгромени.

За трагичния край на Илинденското въстание в Ресенско и за гибелта на военния му ръководител най-подробно разказва в спомените си четникът Христо Силянов: "От 21 август настанаха за Ресенско страшни дни...Обезчестени, ограбени от всичко, което им беше останало, оставили в лагерите труповете на убити и изклани близки...за да избягнат жестокостите и безчинствата на турците, останалите живи селяни потърсват спасение сред тръстиките на северния бряг на Голямото Преспанско езеро.¹⁵"

Върху нахвърляни големи сухи клони издигат малки островчета, невидими за врага. Скоро обаче запасите им от храна свършват и те ядат само варено жито. Когато свършва и то, настъпва мъчителен глад. "Изсърнали, омаломощени, заприличали на привидения, някои от селяните не издържат и се предават, вярвайки, че врагът ще ги пощади. Но жестоко се заблуждават. Мъжете са най-зверски избити, а жените - обезчестени."¹⁶

Подпоручик Панайотов като ръководител на лагера пряко силите си и човешките възможности, изтощен до крайност, се стреми да осигури отбраната на обезверените, ранени и обезсилени от глада селяни. "Съдбата на Панайотов бе от най-трагичните - продължава разказа си Христо Силянов. - Той бе така поразен от безизходното положение, създадено през

втората половина на август, и от страданията на населението...че не се доверяваше никому и денонощно отиваше сам на стража."¹⁷

В средата на септември 1903 г. след отчаяна и неравна борба всички в лагера са избити. Там сред тръстиковите острови на Голямото Преспанско езеро героичната смърт застига и 25-годишния подпоручик Александър Панайотов.

Двадесет години по-късно името и образът на геройски загиналия за свободата на Македония търновец стои на знамето на Македонското дружество в родния му град. То било изработено от тъмночервено кадифе с по-светлочервени копиринени ленти и надпис "Свобода или смърт", извезан със сърма. Знамето стояло в сладкарницата на Антон Цветков, пунктов началник на дружеството в града, където се събирали членовете му и други македонски комити, щедро подпомагани от банкера Атанас Буров и от някои габровски фабриканти.¹⁸

Подвигът на единствения великотърновски офицер, изгорял в пламъците на Илинденско-Преображенското въстание, не трябва да бъде забравен.

БЕЛЕЖКИ

1. История на България, т. VII, с.485-490; Борбите в Македония и Одринско 1878-1912 г. Спомени, С., 1982, с. 133; Сборник Илинден, 1926, с. 90; 1927, с. 6, 1929, с.83; Илинденско-Преображенско въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане, Военно издателство, С., 1992 г., с. 141; Илинденско-Преображенско въстание 1903-1968 г., с. 259 и др.

2. В. "Борба", 2.VIII.1983 г., М. Петрова, Хроника на безсмъртния подвиг

3. По спомени на г-жа Мария Куюмджиева-Минчева, племенница на подпоручик Ал. Панайотов

4. Пак там, с. 4

5. ЦВА, В. Търново, ф.1521, оп.1, д.86, л.22

6. Пак там, д. 89, л. 107; д. 89, л. 145; д. 35, л.24

7. Пак там, д. 35, л. 400; д. 36, л. 279; д. 36, л.24

8. История на България, т. VII, с. 469, с.485; Военноисторически сборник, С., 1983, кн. 4, с. 151

9. Борбите в Македония и Одринско 1878-1912 г. Спомени, С., 1982, с. 233

10. Д-р Хр. Татарчев, Спомени. Документи. Материали. С., 1989, с. 139

11. Вж. по-подробно в История на България, т. VII, с. 485-486; Илинденско-Преображенско въстание 1903-1968, С., 26

12. Пак там, с. 259

13. Борбите в Македония и Одринско 1878-1912 г. Спомени, С., 1982, с.441

14. Илинденско-Преображенско въстание. Хронология, С., 1983, с. 84
15. Силянов, Хр., Освободителните борби на Македония, т. I, С., 1933, с. 376
16. Пак там, с. 377
17. Пак там, с. 378
18. По спомени на сина на пунктовия началник на Македонското дружество във В. Търново Антон Цветков, Здравко Антонов, 83-годишен

ALEXANDER PANAYOTOV

VANYA STANCHEVA

/resume/

The paper presents the first attempt at making a bibliographic outline of one of the participants in the Ilindensko-Preobrajensko revolt, born in V. Turnovo. The paper is based on newly found material.

He was born in V. Turnovo in 1878, graduated the Military Academy of "V. Levskii" in Sofia in 1901, volunteered and joined a detachment in the region of Ressen, Macedonia, and subsequently became its leader.

He perished in September 1903.

НЕИЗВЕСТЕН ЛЕТОПИС ВЪРХУ СТАРА ДЪРВЕНА ВРАТА В АСЕНОВА МАХАЛА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО /1822-1924 г./

КИНКА ПАНАЙОТОВА

В родната ми къща е запазена стара дървена врата с надписи, които по същество са една своеобразна хроника върху дърво. Писани от различни лица в продължение на повече от 100 години, лаконични и ясни, те са оставили за историята точни дати на търговски пътувания, природни бедствия, тежки епидемии, прокарването на железницата под града. Допълнително привлеченият документален материал изяснява кои са хората, оставили своите имена, каква роля са играли в живота на Велико Търново.

Голямата дървена врата има функционално значение и днес. Надписите върху нея могат да се видят в по-голямата си част по всяко време от преминаващите по улиците "Патриарх Евтимий" и "Индустриална" и по Владишкия мост. Къщата, останала единствена по тази улица с непроменена фасада, и старата врата с надписите създават непринудена асоциация за миналото. Те са частица съхранена историческа памет. Цяло щастие е, че къщата не бе подложена на задължителна "реставрация и адаптация", т.е. да бъде построена наново.

Това е първата публикация на този исторически паметник. Целта ни е да го разгледаме в тясна връзка с къщата, в която се намира, с махалата и нейните жители.

Голямата дървена врата има размери 1,55/1,80 м. Тя е тежка, масивна. Състои се от стара врата с надписи и от ново грубо допълнение с две нееднакви дъски от друго дърво с размери 28 и 7 см. Разширението е удовлетворявало нуждите на дюкяна /магазина/ за вкарване на по-големи бурета и каци. В много голяма степен обаче то нарушава първоначалната стегнатост на вратата. Върху разширението няма изрязана информация. Като имаме предвид, че последната година от хрониката е 1924, то определено можем да твърдим, че разширението е станало през 30-те, а най-вероятно през 40-те години.

Непосредствено пред голямата врата има друга с много по-лека конструкция /от шперплат/, тип джамлия. Поставена е вероятно през 20-те години. Стъклата ѝ са събрани в каре 80/80 см. Именно през остъклената ѝ част по всяко време могат да

бъдат четени повечето от текстовете на хрониката. Джамлията врата по-късно също е била разширена, но много по-удачно откъм закачващата се страна посредством допълнителна дъска. Тя може да се отваря без нея и заедно с нея след като бъдат освободени резетата в горния и долния край.

Безспорно предмет на нашето проучване са врязаните с нож, издраскани с гвоздей или друг остър предмет информации върху оригиналната стара дървена врата. Тя се състои от 5 чамови дъски-талпи с дебелина 3 см, поставени една до друга, така че всяка от тях се откроява. Откъм улицата те са плоски. Отвътре всяка дъска се допира до другата с леко врязан перваз, широк 1 см. Петте дъски образуват обща плоскост с ширина 1,20 и височина 1,80 м. Съединяват се откъм вътрешната страна по цялата ширина на вратата с 3 напречни кушака с размери 1,20/0,18/0,05 м със скосени външни ръбове за предпазване при по-силно съприкосновение с тях. Дъските са закрепени за кушаците чрез 10-12-сантиметрови железни гвоздеи с големи плоски глави. Те са набивани откъм лицевата страна в три редици хоризонтално по два на дъска и завършват с двусантиметрова завивка върху кушаците.

Средният кушак има удължение от 12 см и в него е направен отвор. Той е основата на заключващата се част на вратата. В отвора влиза голям железен гвоздей с халка. Той е забит в масивна носеща дървена колона. Застопорява се с друг 19-сантиметров гвоздей с топчеста пиринчена глава, завързан на железен синджир. Отвън вратата се затваряла с резе /мандало/, което е останало на старото си място, без да има повече никакви функции. При разширяването на вратата откъм заключващата се част от вътрешната страна са заковани 3 допълнителни кушака без скосени външни ръбове, които започват над старите и ги застъпват на 10 см. За да пасне отворът на средния удължен кушак със старото стабилно застопоряване, вратата е леко повдигната в този край и подрязвана отдолу откъм закачването ѝ на големите железни куки.

Вътрешната страна на вратата е боядисвана само веднаж със сивосиня блажна боя, а лицевата - три пъти с бяла, резедава и бяла блажна боя. Последната замазка е лека, но резедавата е положена особено старателно дори вътре в изрезките. По-плитките и издрасканите с остър предмет са значително заличени, а по-дълбоките се открояват ясно, сякаш са нарочно боядисани с резеда, тъй като последната бяла замазка не влиза в тях. Поради това разчитането на текстовете върху самата врата е много затруднено, на места почти или напълно невъзможно. Много по-добре те се разчитат на снимките, направени с прецизна фотоапаратура от г-жа Янка Кюркчиева, специалистка по научна фотография. На снимките, разглеждани със силна лупа, се установи, че под видимите добре врязани текстове на места има други по-ранни и с по-ситни букви и цифри.

Хрониката върху старата дървена врата е разхвърлена по цялата ѝ плоскост без спазване на определен ред. За това в голяма степен е оказало влияние неудобството да се издълбават букви и цифри върху вертикална плоскост поради твърдостта на дървото и наличието на места на чепове. Повечето текстове са нанесени, без да бъде смъквана вратата, а други, особено последните, които са ниско долу в десния ъгъл, са явно издълбани при смъкната врата.

Има два начина на публикуване на надписите: 1/ по дъски и сектори и 2/ да бъдат подредени по хронология и тематика. Неформалният подход към този интересен исторически паметник изисква преди всичко той да бъде поставен във времето и пространството. Само по този начин може да даде много по-голяма информация и ще заеме своето място сред останалите документални материали от епохата.

Най-ранният надпис, който е добре открит, е разположен в средата на третата дъска и респективно на самата врата. Той гласи: "МИХАЛ НИКО", под него е годината "1829". Не може да се каже, че днес е лесно да разгадаеш една личност само по името, издълбано върху дървена врата. Местоположението му обаче подсказва, че това е може би човекът, за нуждите на когото е построена къщата. Тръгвайки по този път на мисли, беше потърсен допълнителен документален материал от старите кодекси на Търновската митрополия, спомени, предания и направени аналогии.

В края на XVII и началото на XVIII в. млади българи усвоили кожарството /табачеството/ в турските табакхани от татък Царевец и започнали да отварят свои по десния бряг на Янтра в Долната махала, където течението е по-силно и бързо отнася нечистотиите¹. Новите къщи с табакхани били построени от двете страни на улиците "Ксилифорска", "Патриарх Евтимий" и "Индустриална" /днес "Иван Асен II"/, като се почне от завоя срещу Лобната скала до този при югоизточния ъгъл на Трапезица. Строителството се засилило след 1815 г., когато размириците и войните в Турската империя поутихнали, и най-вече след реформите на султан Махмуд II от 1826 г. Новият стопански подъем се изразявал преди всичко в бурното развитие на занаятите, а оттам и на търговията, свързана с тях. Ускорител на промените бил демографският процес. Много млади хора от Балкана и селата се насочили към градовете, които предлагали работа и възможност за изява на творческите им възможности. През тези години старата българска столица станала притегателен център, още повече че през 1827 г. турското правителство направило в Търново големи поръчки за нуждите на армията². Кожарството в Долната махала, което произвеждало различни кожи за обувки, получило силен тласък. В тази връзка

до Кримската война /1853-1856/ почти всички къщи тук били престоени или приспособени за нуждите на кожарите.

Табашките къщи били обикновено на два ката с големи открити чардаци за сушене на кожите. В Душевно завещание на Смил Тодоров от Долната махала се описва една такава къща. В долния кат имала ерсобасъ /стая на земята/, маазъ, табахана, дървник, пещник и малко ачик двор, а на горния - пруст, соба, хашево, хаet /сундурма/ и чардак³. Познавах добре тези къщи. От тях в оригинал остана само една - най-представителната, която може да се види и сега, притежание на заможния и много уважаван навремето Велеолу.

Къщата, в която е запазена хрониката върху дърво, не прилича на нито една от околните табашки къщи, в т.ч. и на внушителната по своя обем къща на Велеолу. Първо, тя заема твърде централно място - точно срещу Владишкия мост, който до 1935 г. е бил единствен по най-пряката пътна комуникация от Търново за Г. Оряховица през Арбанаси. Пред нея се оформя малко кръстовищно площадче, което свързва Владишкия мост с трите улици по десния бряг на Янтра. Къщата доминира с леката си елегантна плоска фасада, разчупена по хоризонтала с два балкона. До построяването на съседната къща на Тодор Аврамов след Освобождението тя изглеждала като бял лебед над значително по-ниските и схлупени табашки къщи. Строена е за човек, който не е занаятчия и никога не е била занаятчийска къща, защото не е удобна за такава цел. В същото време тя има голям дюкян /магазин/ с размери 7/14 м, надеждно охраняван от въпросната стара дървена врата. Състои се от две помещения - предно и вътрешно, което подчертава неговия търговски характер.

Дюкянът обхваща цялата квадратура на къщата в долната ѝ част. Ревниво е отделен само 1 м за вход към горните два етажа. Стълбата обаче толкова бързо се вдига във височина, че търговското помещение губи само около 1,5 кв. м. Подът му е настлан направо върху пръстта с дървени дъски талпи, които не са подменяни. Няма влага нито в предното, нито във вътрешното помещение, въпреки че те са изцяло каменни.

При разширяването на канала и други ремонтни работи се установи, че основите на къщата лежат върху средновековни зидове, запазени на височина от 0,7 до 2,5 м с антисейсмично пилотно фундиране, т.е. с подложка от ломени камъни, залати с хоросан⁴. На половин метър под пода на дюкяна започва дренаж с големи каменни плочи, минава зад къщата, която е опряна до покрива си към изкоп с денивелация от 15 м. Въпреки това няма следи да е имало някога влага. В терасното помещение върху дренажа, във втория дренаж има вградена ниша, където се намират останки от отпаден канал, пресечен при строежа на Т. Аврамовата къща, след което е построен друг. Носещата

конструкция е изцяло от масивно дърво с диагонални подпори, добра връзка между гредите, силно олекотени два паянтови етажа и покривна конструкция. Теренът зад къщата е укрепен от три тераси с подпорни зидове, признати също като антисейсмична техника. Може би точно заради това от 1822 г. досега тя е издържала на много земетресения.

Жилищните етажи са просторни и светли. Спалните са с размери 4,4/3,5/2,4 м. Лицевите им външни стени са изцяло остъклени и чрез насрещни прозорци дневната светлина прониква в другите вътрешни помещения и закрити чардаци-салони. Дори и днес в тази къща се живее приятно. Два леки балкона създават удобство и настроение. Долният е по-къс, за да не прихлупи входа на най-съществената търговска част на сградата и да не закрие светлината, която идва от прозореца над голямата дървена врата дори и когато е затворена и кепенците вдясно от нея са спуснати. Всичко в къщата говори за култура на бита - вградени гардероби, шкафове, миндерлъци, симетрично и кокетно оформени еднокрили и двукрили врати, които обемат цялата височина на помещенията и създават чувство за свобода и простор. Архитектурата на къщата доказва, че тя е строена за нуждите на заможен човек, на търговец, при това с изискан вкус и култура, може би не най-богат, но не и дребен търговец. Приемаме, че това е Михал Нико, тъй като има достатъчно данни за това.

Кой е Михал Нико? Освен на посочената дървена врата името му се споменава на два пъти и в Стария търновски църковен кодекс /1824/, както и името на брат му Тодор Нико, известен и уважаван лясковски чорбаджия /1822/. Според преданието, разказано от Н. П. Шишков на П. А. Стойчев, те са синове на горнооряховския поп Нико и Ана. Техните имена също се срещат на Друг търновски църковен кодекс /1822/⁵. От внимателното преглеждане на всички документи в църковните кодекси се вижда, че занаятчиите са записани с професията си /табак, папукчия и т.н./. Посочени са и чорбаджиите. Една част от имената са неопределени по професия. Като имаме предвид търновските имена, които са проучени и са на известни за времето си търговци, можем да предположим, че в повечето случаи без определение са визирани имена на търговци. Следователно по косвен път можем да предположим, че Михал Нико е търговец.

Той живеел в Г. Оряховица. През май 1824г. на два пъти вземал заем от църквата "Апостол Петър" - 150 и 180 гроша. По същото време със заем към църквата "Св. Богородица" в Г. Оряховица са задължени поп Нико - 100 гроша, починал вероятно наскоро след това, защото е упомената и вдовицата му Ана, взела заем от 250 гроша⁶. Въз основа на тези данни и преданието предполагаме, че Михал Нико е горнооряховски търговец. Твърде

вероятно е той да е потомък на преселници от арбанашките земи, тъй като както брат му, така и той живеели в махали, в които са документирани компактни групи от това население. Името му също се отнася към тези преселници⁷. Заедно с други търновски, арбанашки и горнооряховски търговци той излизал по няколко пъти годишно с търговски кервани. Развитието на нов български отрасъл в определен район на Търново създава великолепни условия за успешна търговия - доставка на сурови кожи за занаятчиите и други необходими стоки за производството и бита, както и за износ на търсените в Европа и по цялата Турска империя обработени кожи за обувки. Михал Нико купил стара къща на най-удобното за целта място в Долната махала. Тя била съборена, но основите ѝ запазени и върху тях била съградена новата къща, съобразена с всички изисквания и нужди на нейния стопанин.

Какво ни дава основание за горните изводи. По-внимателното вглеждане със силна лупа около името на Михал Нико с цел да бъдат обяснени изписаните във вертикал цифри 7 и 8 пред годината 1829 се оказа, че цялата трета дъска е своеобразен търговски летопис. Разчитат се добре датите от 1822 г. насетне по дни, месеци и години, а след тях и откъслечни думи на български, гръцки и италиански език. По всичко личи, че този потомък на преселници от арбанашките земи вече е натурализиран българин, който добре владеел и двата основни езика, необходими тогава за успешна търговия. Някои думи в началото "купих", "построих", "отворих" към дати от 1822 г. подсказват, че къщата е строена именно през тази година. Разходите по нея са го принудили да ползва заем през май 1824 г. от горнооряховската църква "Апостол Петър". Други като "донесох", "сахтяни", "налима", "метра", "сатен", "гроша", "мегали" подсказват в определена степен вида на стоките - кожи, плат, сурова коприна. Трети посочват пътя на търговеца: "ходих", "визите", "Пиза", "Истамбул", "Бруса". От надписите може да се каже още колко пъти в дадена година е излизал със стока - 1822 г. 4 пъти, през 1823 г. - 5 пъти, през 1824 г. - 3 пъти и т. н. , както и по кое време - пролет и най-вече есен /септември, октомври и ноември/.

По дължината на дъската се разчита съвсем ситно написаното "Роден 1775 г.". Вероятно тази информация се отнася също до Михал Нико. Наблюдавайки внимателно наслоените текстове, може да се предположи, че ако търговската информация принадлежи лично на Михал Нико, т. е. е дело на неговата ръка, то видимият с невъоръжено око надпис "Михал Нико. 1829" е направен по-късно от друг човек. Това е така, защото, първо, той е върху търговския летопис и в известна степен го заличава и, второ, доколкото това може да се каже при врязване на букви, показва различен почерк, който характеризира автора му като човек със значително по-ниска култура. Вторият надпис по всяка

вероятност означава, че в посочената 1829 г. Михал Нико е починал или е напуснал града. По това време много търговци, потомци на арбанашки преселници, се преместват в Свищов, Брашов и Букурещ.

Около тези текстове възникват още два въпроса. Първо, вратата била ли е изцяло открита към улицата, или е имало както сега друга предпазна врата. Наличието на мандало, което се застопорява отвън, при това твърде изтрито, което означава употребявано, показва, че друга врата не е имало. Тогава какво е целял търговецът с тази открита пред погледа информация, която макар и ситно написана с остър предмет се четяла от всеки грамотен, преминал по улицата. Може би съобщава, че е на поредно пътуване или е своего рода реклама за това какво и откъде внася и изнася. Но засега, докато не се намерят и други сведения, не би могло да се каже нещо повече за Михал Нико, нито пък да се уточнят детайли за обичайните похвати на тогавашните търговци, начин на поведение и действия.

Следващата информация, написана съвсем ситно по дължината на 4-а дъска, гласи: "1837 г. чума" и малко по-нагоре "1844 холера". За тези особено тежки масови епидемии през посочените години съобщава и д-р Димитър Ив. Папазов. И в двата случая почти всички българи напуснали града. Турското население поради фанатизма си останало и дало много големи жертви⁸.

Вниманието ми беше привлечено от самотно изрязаната с нож без информация година 1873. Разглеждайки с лупа около нея, се оказва, че тя е заличила в голяма степен по-ранен текст. Сравнително добре се чете "зімлітресение" Под него откриваме молитвена фигура с много слаба диря. Същата е използвана в текста за земетресението от 1913 г. Какво представлява тя?

Знае се, че според църковния канон кръстът символизира равновесието, хармонията на действащите в света основни сили. В нашия случай кръстът е силно раздвижен с две дъги отдолу и отгоре. Дясното рамо е сякаш разкъсано. От вертикала в посоката, символизираща разрушителните сили, в лек диагонал излизат две лъкатушни линии. Между тях като че ли зее пропаст, разцепена земя. Лявото рамо е счупено през средата под прав леко заоблен ъгъл в посока нагоре по линията на духовността - като пречупения човешки дух пред страха от разрушителната сила, която действа в момента. В този си вид кръстът придобива формата на Х, който символизира нарушеното равновесие на силите заради човешките прегрешения. Около кръста, по посока на православния кръстен знак, четем θ – отгоре, ω – отдолу, IC - вдясно и XC вляво, а вътре под рамената $-N$ - вдясно и K - вляво, т.е. "Теос Исус Христос Ника" или "Божествений Исус Христос Победител". Това е най-силната молба, молитвена формула към Бога за връщане на равновесието на силите, което е спасение за хората. В подкрепа на това е и изписаната вдясно от него молба:

"Богородице, помилуй нас". Вляво във вертикал са нанасяни трусовете. Тези цифри предхождат основната информация. След 13-ия има въпросителен вероятно в смисъл на докога или какво става и веднага е добавено "п/ъти/ друга и клати". Вляво от знака трудно се разчита датата "18...184/8"/ или 9. И подпис "Л/упо/ Михал", който вероятно е наследник на Михал Нико. Според януарския миней на църквата "Св. Архангели" в Арбанаси земетресение е имало на 18 януари 1849 г.

По-надолу има още ситен и слабо различаващ се текст. Вляво след продължително наблюдение се разчита "...вода...за/ля/...", а вдясно на по-горния ред "...изду". Може да се предположи, че след земетресението е имало силен вятър или ураган, последван от наводнение. И отново няколко пъти "IC XC". Голяма беда е сполетяла града през юли 1848 г. и януари 1849 г. с холера и земетресение.

Следващото природно бедствие е през 1858 г. Информацията за него е добре връзана и се чете отлично: "1858", под нея "лун 16-де". На третия ред - "на. Вуда-" и вляво на четвъртия - "та ". Знакът стрелка, насочен към отварящата се част на вратата, замества вероятно думата "влезе", а може да означава още "влезе до тук", т.е. на 1 м височина. Това е напълно възможно, като имаме предвид, че и по-късно неведнъж водата е навлизала в този дюкян на същата височина, въпреки че къщата отстои на разстояние около 30 м и на 8 м височина от нивото на реката. Това означава, че всички къщи по ул. "Ксилифорска" и по-голямата част от ул. "Индустриална" са били залети от буйните води на Янтра. Наводненията причинявали големи материални, а понякога и човешки загуби. Под информацията стоят полузаличените инициали "З.Д."

Оказва се също така, че годината 1873, връзана на вратата, също не е самотна. Под нея се разчита "14/17/лун. Вудата доди...".

Следващото голямо наводнение било през 1897 г. То било още по-страшно. Водата дошла на два пъти в продължение на 14 дни. Информацията за това природно бедствие е написана на две места. В средата на втората дъска четем: "1897 г.", под нея - ".май 27 де/н/, вторник, 14 /часа/". На третия ред - "водата is " и подпис под тях ТЛІМАТА /"Томата"/, изрязан не особено удачно. Като цяло надписът е ясен, но показва ниска езикова и писмовна култура. Прави впечатление знакът "is ", който може да се обясни само със следващия по хронология текст. Същата ръка е започнала да изрязва добавка към горното съобщение. Над "1897 г." четем "II-рата", отдолу вероятно е "вода", но сега се вижда само буква "д". Изглежда, че мястото е било недостатъчно. Можем да предположим още, че когато Томата изрязвал новата информация, се е случило нещо изключително, неочаквано и страшно, което го е прекъснало. Това потвърждава другият текст, издълбан изцяло на ново място /4-а дъска/. Той гласи: "Най-

голѣмата вода дето саб./ори/ мосѣта дойде на 1897г., 9 юний". Отдолу се е подписал "Н. П. Шишков" /Никола Прокопиев Шишков/.

Въз основа на данните от второто съобщение знакът "is " може да означава, че водата е повредила или силно разлюляла моста. Когато Томата /кожарски калфа/ изрязвал второто съобщение, силен воден талаз с дебел слой плаватак и дървета, както обикновено приижда Янтра, с трясък свлякъл цялата дървена конструкция, завъртял я и я понесъл. За това разказват в спомените си стари хора, очевидци на страховитото бедствие¹⁰. Навярно водата е навлязла отново в дюкяна, защото, за да се вдигне дървената част на моста, тя трябва да е вътре на височина 1 - 1,5 м.

В общинското управление имало пълен доклад по това природно бедствие, но той изгорял заедно с цялата архива. Владишкият мост създавал големи главоболия на градската управа главно поради липса на средства¹¹. За две години той бил ремонтиран със съдействието на строителите на жп линията. Водата попречила на строежа и на жп мостовете и забавила работата по тунелите. Тя вдигнала и скелето на майстор Стоян Герганов за строежа на железния виадукт /наречен по-късно Стамболовия мост/, който бил част от железопътните съоръжения¹².

Прокарването на железницата под града било голямо събитие. То е отразено и на старата дървена врата. Информацията е изрязана от собственика на къщата Прокопи Иванов Шишков. Преди да се спрем на нея, ще се опитаме да представим фамилията Шишкови.

Сведенията за природни бедствия през 1848 г. са от потомък на строителя на къщата Михал Нико Лупо Михал. В 1858 г. инициалите "З.Д." показват, че къщата има нов собственик. Фамилията Шишкови се настанява в нея след 1878 г. Първи в града се установява Никола Шишков. Неговият син Тодор Н. Шишков /1833-1896/ е известен търновски културно-просветен деец. През 1861-1865 г. той учил в Колеж дьо Франс при Сорбоната в Париж. След това учителствувал, бил преводач, публицист, автор и съставител на учебници и сборници с учебна цел. През 1872 г. открил в Търново първото у нас частно търговско училище, а от 1874 г. станал главен учител на търновските училища¹³. От същия род били търговците Илия Андреев Шишков и Михаил Шишков¹⁴. Синът на Тодор Н. Шишков докторът на юридическите науки Петър Т. Шишков е известен търновски адвокат, член на Национал-либералната партия и Конституционния блок в града /1921 г./¹⁵.

По-малкият брат на Никола Шишков Иван купил къщата срещу Владишкия мост и се занимавал с търговия. Неговите синове

били буйни младежи, с природна интелигентност и хубава външност. Най-големият Иван Иванов Шишков участвал в Руско-турската освободителна война в състава на 1-ва дружина на Българското опълчение. На 26 ноември 1878 г. бил приет в Софийското юнкерско училище и завършил успешно с първия випуск. Служил като офицер в Българската земска войска, а след това в различни военни части¹⁶.

Николи Иванов Шишков бил опълченец в 8-ма дружина през 1877-1878 г. След това си построил собствен дом през три къщи от бащината на същата улица. Занимавал се с търговия и кожарство. След Кримската война /1853-1956/ табаците в Долната махала постепенно попаднали под зависимостта на търговско-лихварския капитал. Първоначално с финансирането им по краткосрочни договори се заела търговската фирма на хаджи Николи хаджи Димов Минчоолу и Евстати хаджи Николов Селвели /1841-1865/. В качеството си на кредитори те били и едни от главните свидетели при покупко-продажби и делби на имуществото на кожарите¹⁷. Обработените кожи били изнасяни за Виена през свищовското пристанище. След него фирмата престанала да съществува, а от 1865 г. с финансирането на кожарите се заел хаджи Славчо хаджи Паскалев. Той успял да подчини целия табашки еснаф. Около и след Освобождението, когато той се оттеглил, на преден план излезли Николи Ив. Шишков и Тодор Ив. Ваневски, негов съсед на долната улица /"Ксилифорска"/. Те често ходели по търговия до Русия и Виена, но към края на века фалирали. Николи Шишков се заел само с кръчмарство¹⁸.

По време на най-голямото си влияние Николи Шишков заедно с брат си Прокопи, по-будните кожари Никола Х. Шанов, Еню Трифонов и учителите от местното училище Панайот Бечев, който живеел на ул. "Ксилифорска", и Петър П. Генков основали инициативен комитет за преименуване на Долната /Табашка/ махала в Асенова. Комитетът заседавал в манастира "Св. Троица" през пролетта на 1890 г. Било изработено мотивирано предложение до Народното събрание. След около месец то вземало исканото решение не без подкрепата на търновци - Ст. Стамболов, С. Муткуров, Г. Живков, П. Славков и други. През юни решението било утвърдено с царски указ¹⁹. Двамата братя вземали дейно участие и в изявите на махлянското читалище "Трапезица".

Прокопи Шишков също се записал за опълченец, подпомагал руските военни в града, но понеже бил 16-годишен, не го включили в дружините. Участвал в Сръбско-българската война. От него са запазени снимки, тетрадка със спомени, две саби и офицерска нагайка, вероятно от брат му²⁰. Прокопи Шишков бил кръчмар²¹ и известен търговец на кожи. Имал собствена каруца, с която обикалял по търговия из селата. Притежавал лозе в

Арбанаси, място с колиба в м. Дервента. От първия си брак имал три деца - Никола, Симеон и Бинка²². Към 1908 г. се оженил повторно за Бонка, от която нямал деца. Тя била още твърде млада, наскоро завършила Стопанско училище. Произхождала от бедняшко семейство и я примамили парите и къщата му. До края на живота си Прокопи Шишков си останал колоритна личност, жив, пъргав, с остър ум и леко чувство за хумор. За него твърде пестеливо разказва Стефан Мокрев в романа си "Зората иде"²³.

Прокопи Шишков е издълбал върху старата дървена врата информация по строежа на жп линията, мостовете и тунелите във В. Търново. Лаконично и точно, с чувство за историческа значимост съобщава: "1897, ноември 2-и. Започна са и тонела под В. Търново. П.И.Ш.". В полето пред инициалите му има по-ранни надписи от 1837 и 1844 г., за които стана дума по-горе. На 5-а дъска срещу горния надпис е добавил: "На 2 май /1898/ подбиха тонела". По-надолу съобщава: "1897, ноември 19, започна са и тонела Света гора. Нощя на линията са чуй ячене". Под него е написано: "1897, 9 декември, почнаха и моста на ж.п.линията, съборен от водата". Отдолу четем: "1900, май 2, искараха ги и двата тонела". След това: "1900, септември 2, пристигна царя с ма/йка си/". Строежът завършва през същата 1900 г. с голямо тържество. На вратата е написано: "1900, октомври 8, освети са железницата". На този ден влизат в експлоатация всички железопътни съоръжения в т. ч. и Железният виадукт /Стамболовият мост/. Тези дати почти не могат да бъдат намерени другаде и са малко известни. Вероятно в отделни броеве на излизалите тогава вестници има някои информации, но поне тези, които са запазени в нашия град, не са от тях. Според спомените на стари търновци посрещането на първия влак на 8 октомври 1900 г. извело целия град на двете гари. Едни поглеждали железния кон със страх, а други - с възторг и надежда²⁴. Под всички гореизброени текстове стоят инициалите на "П.И.Ш." /Прокопи Иванов Шишков/. Той умира около 1920 г.

На старата дървена врата са отбелязани и поредицата природни бедствия през 1913 г., които са съсипителни за града. На четвърта дъска за втори път виждаме зловещия знак, символизиращ земетресение, но много по-ясен, по-голям и открит. Текстът е силно повреден, но е с по-едри букви и разчитането му се облекчава както от това, така и от сведенията, които са останали /писмени и устни/ за всичко, което е сполетяло града през тази година. Според инициалите той е писан от Константин Христов, табак.

В диагонал наляво от знака четем: "17 п/ъти/". Отдолу по цялата ширина на дъската е издълбана датата: "11 ч/аса/, 1 юни 1913 г.". В пространството наляво от знака и датата е отбелязван всеки трус. Ужасът, жертвите и разрушенията по време на земетресението от 1913 г. са предадени покъртително в

известния роман на търновеца Стефан Мокрев "Зората иде"²⁵. Под съобщението за земетресението е добавено "...урагана", "непоносима жар...". Според спомените земята не можела да се укроти няколко дни. В същото време настъпили големи горещини. Термометрите показвали 43-44 до 45 градуса. Хората се задъхвали от страшна жега. На петия ден черни облаци скрили огненото слънце. Извил ураган, който довършвал разрушенията на земетресението. Последвал пороен дъжд, който се излял безмилостно върху бездомните и изплашени хора. По-надолу на вратата четем: "...го/ляма/ вода...", т. е. реката отново е излязла от бреговете си и заляла махалата. Хората тичали обезумели по улиците, търсели се един друг и викали: "Отиде ни Търновото! Отиде ни хубавото Търново!". Повече от две трети напуснали панически града. Само няколко дни след това се появила холера. По калдъръмените улички зловещо потраквала закритата каруца с умиращи и умрели. С много болка отново Прокопи Шишков издълбал на вратата на дюкяна си: "О, Боже, и холера!". Следват няколко пъти "IC XC" и "Помилуй, пресвета Богородице!".

Последното съобщение върху старата дървена врата е за наводнение. То гласи: "От всички води на 29 август 1924 г. през ноща дойде най-голямата вода и сабори моста". Под него "30.VIII.1924 г." и подпис "П.К.Данов от гр. Ловеч". Подписаният е наемател на дюкяна след смъртта на П. И. Шишков, а от 1939 г. го поема Панайот Анастасов Стойчев, който купува къщата през 1945 г.

Наводнението от 1924 г. е много тежко за занаятчиите табаци. Това са тежки следвоенни години. Те едва могат да започнат отново работа. Завърнали се от фронта, намират съсипани, изоставени работилници, измъчени от глад и тормоз жени и деца. Без капитали те не могли да противостоят на тенденцията на фабричната обработка на кожите и били принудени да водят жалко съществуване, да станат наемни работници или да променят професията си, за което шансовете им били почти минимални. Наводнението през 1924 г. съсипало и къщите им. Те могли само да наблюдават как през счупените прозорци и врати водата измъква вещите им. Мнозина в отчаянието си се хвърляли в мътната вода да ги ловят. Някои се издавили в борбата с водната стихия. Цялата редица къщи по улиците "Ксилифорска" и "Индустриална" непосредствено до реката се срутили. Били пометени воденицата срещу църквата "Св. Георги" и военната мелница под църквата "Св. Петър и Павел".

Наводнението от 1924 г. поставя общината пред тежък проблем. По това време нараства все повече превозът на стоки през Арбанаси към жп гара Г.Оряховица. Появяват се и първите автомобили в града. През декември 1928 г. Комитетът за стопанско и културно повдигане на В. Търново поставя като една от главните си задачи построяването на нов каменен мост в

Асенова махала и шосе, което да не може да бъде заливано от реката²⁶. Ремонтираният Владишки мост бил пригоден повече за пешеходци. Дървените греди тракали много силно, когато по него преминавали каруци и автомобили²⁷. След търг строежът на новия каменен мост бил поет от банката на Косю Сарънедялков /днес в сградата се помещава Строителна банка АД/. Основният камък бил положен тържествено на 15 юни 1930 г. в присъствието на министъра на строежите и благоустройството проф. Г. Данаилов и други официални гости²⁸. През 1991 г. Минка Смилова, съпруга на окръжния управител /1930-1934/ Дончо Смилов, беше любезна да предостави интересна снимка - етап от строежа на моста в Асенова махала. Мостът е завършен през 1935 г., но непредвидени разходи по него довеждат К. Сарънедялков до фалит.

Поредицата от изключително тежки природни бедствия през 1913 г. се оказали съдбоносни за по-нататъшното развитие на В. Търново. Разрушен и опустошен, градът бил напуснат завинаги от повече от една трета негови жители, които се преселили в околните села и в други градове на страната. Последвали Междусъюзническата и Първата световна война, голямото наводнение от 1924 г., което за втори път съборило Владишкия мост и съсипало болшинството от занаятчиите табаци. Страшен ураган унищожавал и рушил на 5 август 1932 г.²⁹. Едва през втората половина на 30-те години В. Търново започва да се съвзема, но вече изпреварен от други градове, загубил значително своето влияние и роля в стопанския, политически и културен живот на страната.

При проучването на летописа върху старата дървена врата първоначално правеше впечатление, че тя не отразява нито едно от големите политически събития - въстания, войни и други. За периода до Освобождението на България това беше сравнително лесно обяснимо - надписът е твърде открит и пред погледа на всички. Тъй като политическите събития са свързани главно с борбата за национална независимост, по съображения за сигурност нито един от информаторите българи не ги е отразил. На основата на тази констатация предизвикваше известно любопитство великолепно изрязаната стреляща пушка в средата на 4-та дъска, непосредствено под информацията за второто прииждане на р. Янтра през 1897 г. Тя някак си не можеше да се свърже с наводнението.

Ако изобразената пушка не е от 1897 г., би трябвало да се установи по-рано или по-късно е врязана. Тръгвайки по този път на мисли, вниманието ми беше привлечено от подписа на информатора /Н. П. Шишков/. Навсякъде подписите са под текстовете, а в този случай е на същия ред с датата на събитието. Започва почти в края на дъската и въпреки че е с по-дребни букви, продължава на съседната 5-та дъска. Това показва,

че под изрязаната информация от 1897 г. не е имало повече място, тъй като там вече съществувала друга информация и пушката е част от нея. По-внимателното разглеждане с лупа на пространството между изрязаната на вратата пушка и информацията за земетресението от 1913 г. се оказва, че действително там има текст, който обаче почти не може да се разчете. На първия ред вдясно под пушката много трудно се различава "Рус-", на следващия ред - "...ко...", по-надолу се вижда добре цифрата 77, а пред нея по-слабо - 8, т.е. 877. Всичко това ни дава основание да твърдим, че единствената информация на старата дървена врата, която е свързана с политическо събитие, се отнася до освобождението на В. Търново на 7 юли /25 юни ст.ст./ 1877 г. Отдолу са инициалите Ст. Н. К. /Стефан Ненов Карагьозов/. Ако разшифровката на инициалите е вярна, възниква въпросът около Карагьозовите къщи. Според Т. Драганова къщата на Ст. Карагьозов - основател на първата фабрика в града за точене на коприна, се е намирала между конака и църквата "Св. Спас" и в нея е бил настанен ген. Й. В. Гурко, което е напълно възможно и логично. По данни на опълченеца Мито Анков ген. Й. В. Гурко е бил на квартира в Долната /Асенова махала/ в къщата на Карагьозов³⁰. Възможно е Мито Анков да греши, а също така Карагьозов да е имал две или повече къщи. Тук ние не вземаме становище по този въпрос, а само съобщаваме някои факти, като считаме, че те подлежат на по-нататъшно уточняване.

Освен че е отбелязано освобождението на В. Търново, върху старата дървена врата има информация, че в къщата са разквартирувани руски щабни офицери. Това са няколко надписа с графит, открити съвсем случайно при разглеждането на 1-ва дъска във връзка с текстовете от 1858 и 1873 г. Те са написани много ситно, почти по самия ръб и са леко размазани, така че на пръв поглед изглеждат като замърсена ивица, леко дъговидна, успоредно на ръба, над буква "i" и пред нея от външната ѝ страна. Имена на руски офицери трудно се разчитат и на 5-а дъска по дължината срещу стрелящата пушка. Отляво надясно по дъговидната ивица се разчитат "щ. к /щабс капитан/ Василиев", "п. /поручик/ Корсаков", "п. Ткачов", "щ. к. Лобановский", "корпусния началник щаб... Н. Д. Мет...", "17.7.1877 г." Под тях съвсем по ръба - "разквартированы в этом доме". От направените справки се оказва, че тези имена се срещат сред офицерите от щаба на 8-и армейски корпус, командван от ген. Ф. Ф. Радецки. Знае се, че корпусният щаб е пристигнал в града заедно с княз Николай Николаевич на 12 юли /30 юни ст.ст./ 1877 г. Същият ден Предният отряд под командването на ген. Й. В. Гурко, който е в състава на 8-и корпус, потегля за Балкана. Във В. Търново се установява

квартирата на главнокомандващия на Дунавската армия с щаба на корпуса и остава тук в продължение на 24 дни³¹.

Възможно е на старата дървена врата да има още информации, които разширяват обхвата на летописа, и да не са забелязани при настоящото изследване. С положителност текст има над информацията за второто прииждане на р. Янтра от 1897 г., където едва се забелязва "1872 г.". Може да се предположи, че има надписи с графит на предната отсечка на 1-ва дъска, т.е. по дебелината ѝ, закрыта при разширението на вратата. По всяка вероятност те могат да бъдат продължение на надписите по съседния ръб с имената на руски офицери, за които стана дума по-горе.

Летописът върху старата дървена врата в Асенова махала, разгледан заедно с къщата, в която се намира, и подкрепен от допълнителни писмени сведения, спомени и предания, дава възможност за някои изводи. Този оригинален, единствен по рода си досега във В. Търново, исторически паметник внася нови щрихи в проучването на произхода и формирането на търновските търговци като съсловие през XIX в., на структурата, посоката и времето на търговската им дейност. Налице са интересни податки за тяхната образованост, сравнително висока култура, самочувствие, бит и характерни нрави. Не само този исторически паметник, но и други потвърждават една лъкатушна и неустойчива професионална потомствена приемственост, резултат от ускорените икономически, политически и демографски промени на Балканите през този период. Разшифрованите инициали и допълнителни проучвания разкриват имена на хора, които вземат участие в стопанския, политическия и културен живот на В. Търново и страната през XIX и първата четвърт на XX в.

Надписите върху старата дървена врата в своята съвкупност са и една хроника върху дърво на масовите бедствия, сполетяли населението на В. Търново - епидемични болести, земетресения, наводнения, урагани. Тази хронологична поредица в известна степен обяснява някои спадове в броя на жителите на града, на неговия обществен и стопански живот. В определени моменти те оставят дори и твърде значими следи.

Собствениците, наемателите, съседите и други жители на махалата са хора, които, както показват редица документи, са участвали в една или друга степен в борбата за национално освобождение. Затова и посрещането на руските освободителни войски е заело определено място във вече съзнателно поддържания летопис. Трябва да отбележим, че засега друга такава информация не е намерена във В. Търново. Подобни има от Преображенския манастир върху шина /подпорка/³² и върху камък от къща в Плаково /сега в музея, експозиция "Възраждане и Учредително събрание"/.

Твърде интересна е хрониката за прокарването на железницата под града. Цялото сложно железопътно съоръжение вълнувало всеки търновец. Точно датираната лаконична информация,макар и от новата ни история, не се среща поне засега в други документи.

Старата дървена врата поднася разнообразна, твърде интересна, лаконична и точна информация за важни събития, които засягат и променят живота на много хора. Тя учудва с умението на различните летописци от няколко поколения да съчетаят точната датировка с най-същественото от събитието и да намерят най-подходящите ясни, кратки, прости и дори вълнуващи думи. Летописът, започнат явно от търговски подбуди, е продължен съзнателно. Това прави старата дървена врата ценен исторически паметник. Тя косвено съдейства и за проучването на отделни страни от народопсихологията, просветното и културно ниво, философията и нагласата на хората от миналия и първата четвърт на настоящия век.

БЕЛЕЖКИ

1.Панайотова, К., Развитие на кожарството във В. Търново до Освобождението, Векове, N 6, 1975, с. 55-62

2.Косев, Д., Лекции по нова българска история, С., 1951, с.42; НБКМ, ф.179, оп.1, а.е. 68, 623; ф. 179-а, оп. 1, а.е.515, 518 /Ориенталски отдел/. Поръчки на Търново за военни доставки

3.Снегаров, И., Нов кодекс на Търновската митрополия, С., 1937, с. 130

4.Квинто, Л., Сеизмозащита в строителството на средновековния Търновград, МПК, г.ХХV, 1985, N 3, с. 19-23

5.Снегаров, И., Старият търновски църковен кодекс, ГСУ, Богословски факултет, т. XI, 10, 1933-1934, с.25-26, док. 36

6.Снегаров, И., Друг търновски църковен кодекс, Год. на университета "Св. Кл. Охридски" - София, Богословски факултет, т.ХVІІІ, 2, 1941, с. 39-41, док.9

7.Снегаров, И., Друг търновски църковен кодекс, с. 4-10;
В. Мутафов, Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Г. Оряховица през ХVІІ век, ГМСБ, кн. ХІІІ, 1987, с. 248-249

8.Палазов, Д. И., Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни, сб. БАН, кн. ХХХІ, С.,1936, с. 66

9.Според Л. Квинто, археолог във Филиала на АИМ при БАН във В. Търново

10.Спомени на баба Севасти Ванева, записани през 1958г., когато е на 94 години

11.Великотърновски общински вестник,бр.12,декември 1899 г.

12.Стамболовият мост и жп линията били проектирани от инж. Петко Попниколов от гр. Елена. Сега родната му къща е

реставрирана. Учил в Мюнхен и Дрезден. Бил е главен директор на железниците и кмет на София. Данните са по сведения на негови близки и на Историческия музей в гр. Елена. Железният виадукт е преименуван в Стамболов мост по повод решението на градската община за изграждане на парк "Ст. Стамболов" и негов монументален паметник на Света гора, които да завършват с алея на възрожденците на Боруна. Проектът е по идея на арх. Любен Тонев, публикуван в сп "Архитект" от 1906 г. Реализирането на проекта бил започнат с прокарването на алеи на Света гора и засаждането на различни декоративни дървестни видове и храсти. Бил прекратен поради смяната на управляващата Народнолиберална партия от Демократическата през 1908 г.

13.Бележити търновци, С., 1985, с. 182-184; ОДА - В. Търново, ф. 112, оп.1, а.е. 1, л.10-11

14.Снегаров, И., Нов кодекс на Търновската митрополия, с. 155; ОДА -В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а.е.1093

15.В-к "Мир", бр. 6399, 10 окт. 1921 г.

16.Българска земска войска, Сб. от документи /1878-1879/, С., 1950, с. 543

17.Снегаров, И., Нов кодекс на Търновската митрополия, с. 78, 81, 82

18. Великотърновски общински вестник, бр. 13, 31 дек. 1899 г.

19.Исторически музей-В.Търново,отдел Възраждане,инв.№ 308

20.Панайотова, К., Дислокация на българските дружини в района на Търново през 1877-1884 г., Известия на Ист. музей - В. Търново, т. VI, В. Търново, 1991, с. 76

21.Великотърновски общински вестник, бр.13, 31 дек. 1899 г.

22.Договор за продажба на къщата от наследниците на Прокопи Ив. Шишков на Панайот Анастасов Стойчев, май 1945 г., личен архив

23.Мокрев, С., Зората иде, С., 1971 г., с. 114,126-127

24.Спомени на Мария Дьодева /баба Моли/, 94-годишна, и баба Люба Мирчева, 99-годишна, записани през 1960 и 1971 г.

25.Мокрев, С., пос. съч., с. 13-30

26.Общински вестник Велико Търново, бр. 39, 28 дек. 1928

27.По спомени на Панайот Анастасов Стойчев, роден и израснал във В. Търново /1907-1986/, собственик на къщата на Шишкови

28.Общински вестник Велико Търново, бр.9, 7 юни 1930 г.

29.Пак там, бр.6, 15 август 1932 г.

30.Спомени на Мито Анков за размирните години /1872-1879/ под редакцията на П. Начов, С., 1936, с. 103

31.Алфред Р., За спомен на героите от Руско-турската война, Пловдив, 1904, с. 41

32.В. "Велико Търново", 1969 г., Връзките на Велико Търново с Русия и Съветския съюз, откъси от документи

AN UNKNOWN CHRONICLE ON A WOODEN DOOR IN ASSENOV QUARTER OF V. TURNOVO

KINKA PANAYOTOVA

/resume/

In the old part of V. Turnovo, between the mediaeval fortresses of Tsarevets and of Trapezitsa, there lies Assenov quarter. Here along the right hand bank of the river Yantra, in 19th c. and up to the mid 20th. shoe leather was produced - a major export item.

A functional old wooden door with inscriptions is still preserved in a 19th c. house with an almost unchange facade and a rather specific antiseismic construction and drainage system. The meaning of the inscriptions is so far unknown. They were made in two different layers of a different depth of carving, laid across all the breadth and height of the door. As a whole they seem to be a peculiar chronicle about the activities of a merchant from Turnovo /1822-1829/, a chronicle about the calamities of the time - epidemics /1837, 1844, 1913/, earthquakes /1848, 1913/, floods /1848, 1858, 1873, 1897, 1924/, hurricanes /1848, 1913/. The only political event was the liberation of V. Turnovo from the Turkish domination on July, 7th, 1877. What is also important is the chronicle about the construction of the railroad tracks under the town /1897-1900/ and the opening of the railroad on October, 8th, 1900.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО
ОРЛОВЕЦ, ПОЛСКОТРЪМБЕШКА ОБЩИНА
/КЪМ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ/

ПЕТЪР СТАНЕВ, ЕВГЕНИЯ НАЙДЕНОВА, НЕДКО ЕЛЕНСКИ

Археологическите проучвания в землището на с. Орловец през 1992 г., наложени от последната аграрна реформа у нас, със своите резултати обогатяват значително не само картата на Великотърновския край, но и на България.

Колектив в състав П. Станев, Е. Найденова, Н. Еленски и И. Чокоев локализира 26 праисторически, антични и средновековни обекта, които са предмет на настоящото съобщение.

Най-ранната информация за археологическата карта на с. Орловец дава Кирил Жуглев. През 1966 г. той обнародва 4 бронзови съда, намерени в разрушена от иманяри надгробна могила от късножелязната епоха.¹ По-късно В. Василев, учител в с. Орловец, предава във фонда на отдел Археология на Исторически музей - В. Търново, брадви и керамика. В своя публикация през 1977 г. П. Станев ги датира към ранния неолит². Първото теренно обхождане в землището на с. Орловец е направено през 1989 г. Локализирано е неолитно селище в местността Ада Кузу и селище от римската епоха в местността Авлу Тарла.

През 1992 г. започват редовни археологически разкопки на раннеолитното селище. Резултатите от него стават основа на дипломна работа на тема "Етнокултурна принадлежност, периодизация и синхронизация на неолитен комплекс Орловец", защитена успешно през 1993 г. от Е. Найденова.

Село Орловец /Изгрев, Ердованлии/ се намира на около 15 км източно от П. Тръмбеш. Източната част на землището му попада в басейна на р. Русенски Лом, а западната - в басейна на р. Янтра. Два извора, отстоящи на около 2 км от вододела на двете реки, поставят началото на поток, ляв приток на р. Банишки Лом. Надморската височина е в границите на 270-350 м. Релефът е хълмист, силно пресечен от по-малки и по-големи потоци. Той е обусловен от тектонските движения, които източно от р. Янтра са били по-мощни във връзка с по-голямата близост до оста на диагоналия вал.³ Главната почвообразуваща скала за района е апътът. Препокрит е от кватернерни наслаги, представени главно

от лъос и алувий.⁴ В климатично отношение регионът на Полскотръмбешката община принадлежи към умереноконтиненталната подобласт на европейската континентална област.⁵

Подходящите климатични условия са допринесли за непрекъснатото обитаване на землището на Орловец от началото на керамичния неолит до наши дни.

1. Праисторически селища и селищни могили

На 2,5 км северно от селото в местностите Ада Кузу и Акема са регистрирани 3 неолитни селища, разположени едно до друго при надморска височина 294-296 м. Те образуват комплекс, който обхваща територия от около 90 дка.

Най-ранното селище от неолитния комплекс е възникнало в близост до втория извор на Р. Баниски Лом върху долната част на втората южна незаливна тераса. От изток и запад то е обградено от дерета. На юг от него днес има микроязовир. В тези си граници селището заема площ от 8-10 дка.

Северно, североизточно и северозападно от раннонеолитното селище върху средната и горната част на 3 тераси е локализирано селище от средния неолит. То е ограничено от запад и изток от дерета. Трите тераси на селището са отделени една от друга от два потока, които се вливат в р. Баниски Лом. На юг среднонеолитното селище вероятно покрива част от раннонеолитното. Разположено е върху площ от около 60 дка.

На срещуположната страна /ляв бряг на язовира/ върху долната част на втората северна незаливна тераса е регистрирано селище от прехода от среден към късен неолит. На запад и юг то граничи с две дерета и е с около 20 дка площ.

За селищата от ранния, средния и късния неолит от комплекса е характерно постепенно хоризонтално изместване, т.е. е констатирана хоризонтална стратиграфия. Резултатите от проучванията от 1992 г. не дават достатъчно основание да се приеме наличие на вертикална стратиграфия. В профилите се наблюдава един сигурен строителен хоризонт от втората фаза на ранния керамичен неолит в Югоизточна Европа. Представен е от две вкопани в терена жилищни землянки.

Жилище N 1 има максимална дълбочина спрямо съвременния терен - 1,80 м и размери изток-запад 4,50 м и север-юг 4,70 м. На изток вкопаването в терена е най-голямо поради наличието на врязваща се на 0,50 м в лъоса яма с елипсовидна форма и диаметри 2,75 м /север-юг/ и 1,55 м /изток-запад/. В западната част на жилището са открити следи от огнище с максимални размери север-юг 1,25 м и изток-запад 0,80 м. На юг е частично прорязано от яма и каменен зид от Първото българско царство. В жилище N 1 и около него са разчистени дупки от 4 кола, носещи вероятно покривната му конструкция.

Жилище N 2 започва на 0,20 м североизточно от жилище N 1. Има максимална дълбочина спрямо съвременния терен 1,40 м. Размерите на проучената част са север-юг 3,50 м и изток-запад

2,70 м. Тук липсват ями и следи от строителство от времето на Първо българско царство.

Вероятно изследваните жилища землянки са обитавани до построяването на наземни жилища със солидна конструкция, т.е. те са имали временен характер.

При типологическата обработка на масовия керамичен материал се установи, че раннонеолитното селище е обитавано през три фази според формата и орнамента на съдовете.

Първата фаза Орловец А₁ е представена от конкавни дъна, бял орнамент върху черно оцветена повърхност, пластична украса от гладки релефни ленти върху фино полирани керамични фрагменти. Те кореспондират с керамиката от II строително ниво на селището Копривец, отстоящо на 15 км североизточно от Орловец.⁷ Отнасят се към началото на керамичния неолит в европейския югоизток. Няма публикации за наличието на подобни ранни материали в Тракия.

Фаза Орловец А₂ се характеризира със сферичната форма на керамичните съдове и появата на белия линейен рисунък върху червено ангобирана повърхност. Общи явления между фаза Орловец А₂ и Караново са глинени съдове с високи плътни и кухи столчета, въжестите дръжки, врязванията с нокът и релефната лента. Основната част от керамиката, принадлежаща към тази фаза на раннонеолитното селище Орловец е червено ангобирана или украсена с врязан и релефен орнамент. Тя има паралели с керамиката от III строително ниво в Копривец⁸ и с тази от Поляница - платото в Североизточна България,⁹ Крайници в Западна България¹⁰, Дивостин I в Сърбия¹¹ и Кърча I-II в Румъния¹².

Фаза Орловец А₃ се отнася към крайния етап на ранния неолит. Среща се черният рисуван орнамент, типичен за етап II на културна група Караново в Тракия. Фаза Орловец А₃ е синхронна на фаза Самоводене А¹³, Кърча III-IV¹⁴, Старчево II¹⁵.

Среднонеолитното селище от комплекса принадлежи към култура Самоводене. Аналозиите с фаза Самоводене В₁ се изразяват в дръжките тип "Веселиново" и елипсовидните крачета¹⁶, характерни и за култура Караново III-Веселиново в Тракия.¹⁷ Материалите от селището от прехода от средния към късния неолит са сходни с тези от фаза Самоводене В₂-С¹⁸. Характерни са фрагментите от съдове с биконична форма и вертикален канелюрен орнамент, разположен върху горната част на съда.¹⁹

На около 4,5 км югозападно от село Орловец в местността Папаз чешма вдясно от извор и поток е локализирано селище от неолита, което е едновременно или малко по-късно от последната фаза на неолитния комплекс в местността Ада Кузу. Надморската височина тук е 275 м. Неолитното селище е

разположено върху средната част от втората незаливна тераса и заема площ от около 40 дка.

На територията на неолитното селище в местността Папаз чешма върху площ от около 30 дка са открити керамични фрагменти от ранния енеолит. Материалите се синхронизират с култура Поляница в Североизточна България²⁰ и Караново V²¹ в Тракия.

В съседство с първия извор на р. Баниски Лом в местността Бакърджи Алан с н.м. 305 м са локализирани две селищни могили. Първата е обитавана през ранния и късния енеолит. Тя отстои на 2,7 км северозападно от селото. Могилата има височина 5 м и диаметър в основата 120 м. Към късния енеолит се отнася повърхностният пласт до дълбочина 0,80 м. Той е синхронен на културна група Коджадермен-Гумелница-Караново VI.²² След хронологически хиатус следва културен пласт, синхронен на култура Поляница в Североизточна България.²³ Тъй като селищната могила не е била обект на археологически разкопки, не е възможно да се установи броят на строителните хоризонти от ранния енеолит. Засега няма данни за наличие на неолитни хоризонти в основата на могилата.

Втората селищна могила /450 м северозападно от първата/ има височина 2,5 м и диаметър в основата 80 м, а н.в. е 310 м. Енеолитният материал е синхронен на култури в Североизточна България²⁴, Караново V в Тракия²⁵, Градешница в Северозападна България²⁶ и култура Боян в Мунтения²⁷.

II. Антични селища и могили

Втората селищна могила в местността Бакърджи Алан е препокрита с археологически материали от късната желязна епоха. Селището заема площ от около 12 дка и е синхронно на селището от късната желязна епоха на Царевец.²⁸ Към него вероятно се отнася некрополът, състоящ се от една централна и 6 по-малки надгробни могили.

Некрополът се намира в местността Рашкова могила на около 400 м северозападно от тракийското селище и на 3,5 км северно от Орловец. Централната могила /N 1/ има височина 5 м и диаметър в основата 30 м. На 20 м южно от Рашкова могила се намира първата /N 2/ от принадлежащите към некропола по-малки могили. Тя има височина 2,5 м и диаметър в основата 10 м. Могила N 3 отстои на 4 м северозападно от могила N 2 и тя като всички по-малки могили е със силно намалени размери вследствие на обработването на терена, върху който е разположена. Височината и е 1 м, а диаметърът в основата е 8 м. Следващата могила N 4 е на 3 м северозападно от могила N 3. Тя има запазени размери - височина 1 м и диаметър в основата 8 м. На 5 м северозападно от могила N 4 се намира могила N 5 с височина 1,2 м и диаметър в основата 9 м. Могила N 6 е разположена северно от могила N 5 също на разстояние 5 м. Нейната височина е 1,5 м, а диаметърът в основата е 10 м.

Седмата могила от некропола се намира на 70 м северозападно от централната могила. Тя има височина 2 м и диаметър в основата 12 м.

В местността Авлу Тарла на 800 м южно от некропола е локализирано селище от римската епоха. Не е изключено могилният некропол да принадлежи към него. Римското селище датира от II-IV в. То отстои на 2,3 км северно от Орловец и заема площ от около 80 дка. Надморската височина е 302 м. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика и субструкция на сграда. Керамиката по форма, орнамент и ангоба има аналогии с тази от керамичните центрове Бугово²⁹ и Павликени³⁰.

В землището на Орловец са открити и 6 единични надгробни могили. Четири от тях се намират северно и североизточно от античното селище, а последните две западно от селището от желязната епоха, разположено върху енеолитната селищна могила. Възможно е в първите 4 могили да са погребани представители от античното селище, а в последните две - представители на селището от късножелязната епоха.

Могилата в местността Кукулица отстои на 5,9 км северно от селото. Размерите и са съответно височина 2,5 км и диаметър в основата 15 м. В местността Авлу Тарла е локализирана могила с височина 2,5 м и диаметър в основата 20 м. Тя се намира на 4,3 км северно от Орловец. В същата местност на около 200 м по на изток се намира втора надгробна могила. Поради обработването на терена част от могилния насип е разнесен. Могилата има запазена височина 2 м и диаметър в основата 18 м. На 300 м североизточно е локализирана друга надгробна могила. Могилният и насип също е намален в резултат на обработването на терена. Има запазени размери височина 2 м и диаметър 15 м.

В местността Чамурджа са регистрирани две надгробни могили, отстоящи на 1 - 1,5 км западно от селото. Едната могила е висока 4,5 м, а диаметърът в основата и е 30 м. Югоизточната половина на другата могила е отнесена по време на строителство на път. Поради обработването на терена тя е със значително по-малки размери /в. 1,5 м; диам. в основата 10 м/.

III. Средновековни селища

По време на археологическите разкопки през лятото на 1992г. в местността Ада Кузу върху територията на раннеолитното селище са открити каменен зид, пасаж от подредени ломени камъни и две ями от Първо българско царство с площ около 3 дка.

На левия бряг на язовира на 1 км северно от селото е регистрирано селище от времето на Второто българско царство. То препокрива източната част на селището от неолитния комплекс от прехода към късния неолит. Керамични фрагменти от тази епоха са намерени върху площ от около 20 дка.

Ако се направи едно сравнение по отношение на броя на регистрираните археологически обекти в землището на Орловец, се вижда, че най-голяма е групата на надгробните могили /14/.

Обнародвани са единични находки само на една от тях.³¹ Следват праисторическите селища /8/. Особено значение има раннеолитното селище в местността Ада Кузу, археологическите проучвания на което дават възможност да се установи началото на неолитизационните процеси в горния басейн на Р. Лом. Античните селища са две и се отнасят съответно към късната желязна епоха и периода II-IV в. Две са и средновековните селища с материали от Първото и Второто български царства.

Изследваните обекти в настоящата статия са пръв опит за създаване на археологическа карта на Полскотръмбешката община и принос към археологическата карта на България.

БЕЛЕЖКИ

1. Жуглев, К., Могилна гробна находка от с. Изгрев, Великотърновски окръг, ИОМВТ, III, 1966, с. 55-60
2. Станев, П., Състояние на проучванията на праисторическите култури в Централна Северна България, ГМСБ, 1977, 3, с. 16
3. Фотакчиева, Е., М. Милчева, Т. Андонов, Ц. Груев, И. Ватралов, И. Бабев, Едромащабни проучвания на почвите в България, С., 3, 1976, с.9
4. Пак там, с. 18
5. Пак там, с. 101
6. Пак там, с. 101
7. Попов, В., И. Вайсов, Спасителни разкопки на праисторическо селище край Копривец, община Бяла, АОР, 1992, с. 7
8. Пак там, с. 8
9. Todorova, H., Das Fruhneolithikum Nordbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolitikums. Die ersten Bauern, Band 2, Schweiz. Landes museum Zurich, 1990
10. Thochadsjiev, S., A. Bakamska, Etudes du site neolithique ancien de Krainizi dans le departement de Kustendil, *Studia praehistorica*, 1990, 10, p. 26
11. Богданович, М., Неолитическите поселения в Дивостине и Протостаргевская култура, СА, 1987, 2, с. 5-17
12. Nica M., Sur la plus ansienne ceramique peintur de l'epoque neolithique de Roumanie /Les deuouvertes de Ciroea et Gradinile/. La civilisation de Cucutent en context Europeen, Daciq, 1987, p. 29-43
13. Станев, П., Неолитни култури в басейна на р. Янтра, дисертационен труд, С., 1992, с.67
14. Nica, M., opp. cit., p. 29-43
15. Lazarevici, G., The Neolithic of Serbia, Belgrade, 1988
16. Станев, П., Неолитни култури ...с. 166

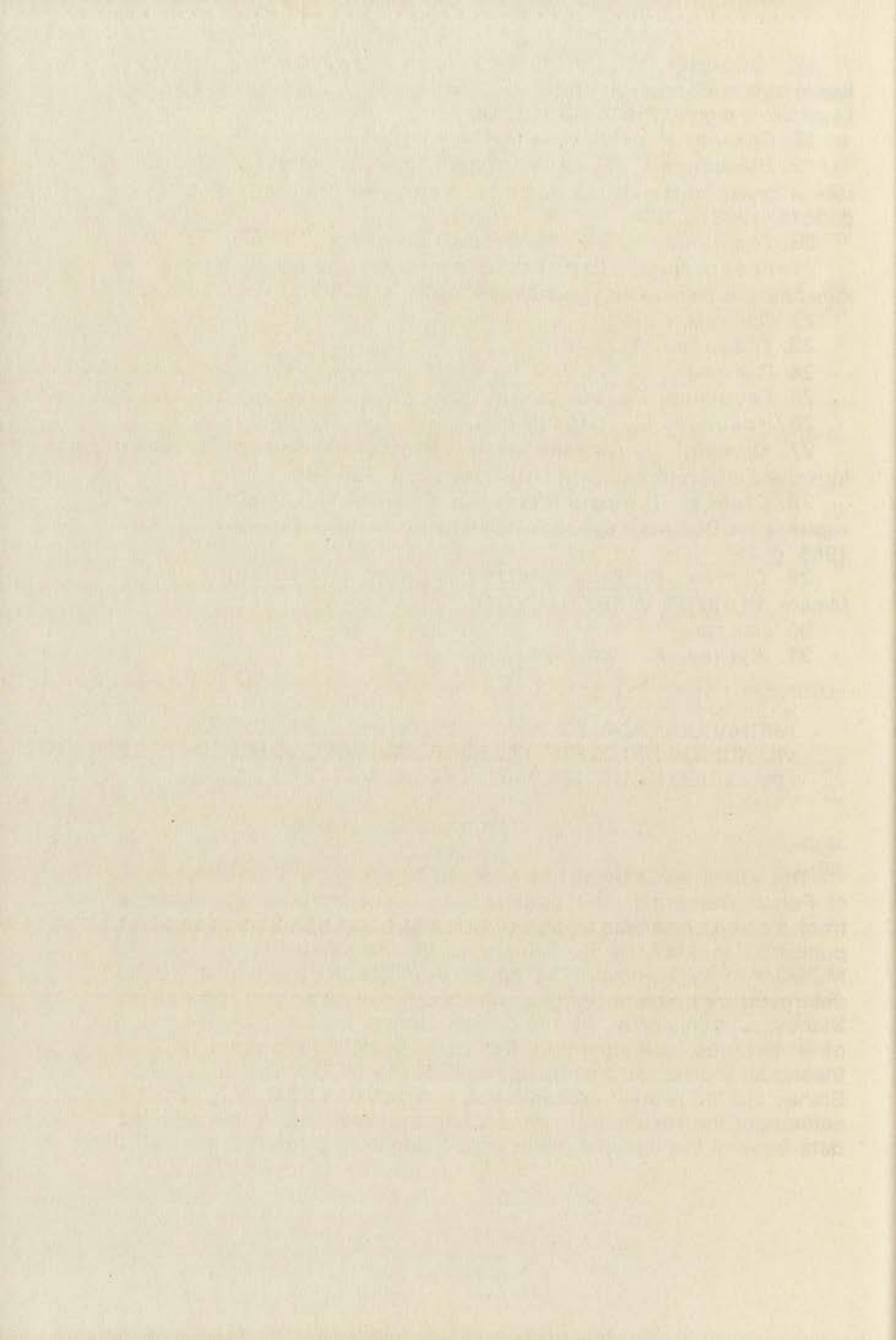
17. *Georgiev, G.*, II Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in Ebene von Thrazien /Sudbulgarien/. L'Europe a la fin de l'age de la pierre, Praha, 1961, p.65
18. *Станев, П.*, Неолитни култури ...с. 169
19. *Найденова, Е.*, Етнокултурна принадлежност, периодизация и синхронизация на неолитен комплекс Орловец, дипломна работа, 1993, с.100
20. *Тодорова, Х.*, Каменномедната епоха, С., 1986, с. 73
21. *Георгиев, Г.*, Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в България, Археология, 1974, 4, с. 16
22. Пак там, с. 16
23. *Тодорова, Х.*, цит. съч., с. 73
24. Пак там
25. *Георгиев, Г.*, цит. съч., с. 16
26. *Николов, Б.*, Градешница, С., 1974, с. 18 и сл.
27. *Сотра, Е.*, Dannele sur la civilisation de Duesti, Praehistorische Zeitschrift, 46, Band 1971, Heft 2, p. 195-249
28. *Станев, П.*, Праисторически и тракийски селища на територията на Велико Търново, История на Велико Търново, С., т. I, 1986, с. 22
29. *Султов, Б.*, Производство на релефна керамика в Долна Мизия, ИОИМБТ, V, 1972, с. 21-28
30. Пак там
31. *Жуглев, К.*, цит. съч., с. 55-60

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE TERRITORY OF THE
VILLAGE OF ORLOVETS, POLSKI TRAMBESH COMMUNITY -
INCLUDED IN THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF GULGARIA

P. STANEV, E. NAIDENOVA, N. ELENSKI
/resume/

The village of Orlovets lies at about 15 km to the East of the town of Polski Trambesh. The earliest data about archaeological material from the territory of the village of Orlovets could be found in a paper published in 1966 by K. Zhuglev in Izvestia of the district History Museum in V. Turnovo. The paper examines from a burial mound destroyed by treasure-hunters, which is dated in the late Iron Age. P. Stanev, a specialist in the pre-historic period, reported the existence of a terraced settlement in the early neolithic times in 1977 in the annual journal of the museums in Northern Bulgaria. In 1992 P. Stanev started regular archaeological excavations of the early neolithic settlement the results of these excavations were later to become the data-base of the diploma paper of E. Naidenova, presented in 1993.

ВЪОРЪЖЕНИЕ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ РЕГИОНА НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИВАН ЦЪРОВ

Великотърновският регион обхваща земите по средното течение на р. Янтра. Благоприятните условия за живот са дали възможност човекът да се засели тук още през късния палеолит¹ и да го обитава през всички следващи епохи². Както в цяла Югоизточна Европа и тук в края на бронзовата и началото на желязната епоха се извършват големите икономически, обществено-политически и културни промени, свързани с въвеждането в употреба на желязото. От този момент насетне, та чак до I в. сл Хр., когато започва активната романизация, обикновено се говори за "същински траки"³.

Незаслужено, но обяснимо Великотърновският регион е останал встрани от вниманието на изследователите траколози. Това е следствие най-вече на липсата на археологически проучвания, отнасящи се към конкретния хронологически период. Обнародваните случайно открити материали в някои случаи не могат да разкрият историческата картина на цяла епоха⁴. Това напълно се отнася и към предмета на настоящата работа - въоръжението от късножелязната епоха /V-I в. пр.Хр./. Публикуваните единични находки⁵, както и някои обобщаващи за отделни групи материали съчинения⁶ не дават възможност да се проследи развитието на въоръжението в региона. За съжаление такава цел в настоящия момент е неосъществима и за нас. Това се дължи преди всичко на недостатъчното количество веществен и никакъв изворов материал, както и на факта, че от ранножелязната епоха досега няма открито въоръжение. Въпреки тези трудности ще разгледаме откритото в региона въоръжение, тъй като голяма част от него не е обнародвана, а някои от публикуваните екземпляри са влезли в научно обръщение с неточно описание, което пък води след себе си други грешки⁷. Наред с откритите през последните години материали тук за пръв път се въвежда в литературата и комплектът въоръжение от разкритото през 1991 г. погребение от тракийския могилен некропол край с. Големани⁸.

В зависимост от основното си функционално предназначение въоръжението от Великотърновския регион се разделя на две основни групи - нападателно и защитно. Всяка група се състои от видовете въоръжение, систематизирано по типове със съответните разновидности и варианти. При нападателното въоръжение сме се придържали към типологизацията на Буюклиев⁹, която за настоящия момент приемаме за най-прецизна за находките от днешните български земи. В приложения каталог сме представили максимално пълната информация, която успяхме да съберем за всеки един от разглежданите екземпляри въоръжение.

Нападателното въоръжение /каталожни N 1-26/ се разделя на две подгрупи. Първата подгрупа включва оръжията за близък /ръкопашен/ бой - мечове, криви бойни ножове, ножове и ножчета, както и една ножница. Втората подгрупа включва оръжията за далечен бой /метателни/. Това са върхове на копия, стрели и топки за прашка. Често, например при копията, границата между двете подгрупи е твърде условна. Изглежда, още с появата си копието изпълнява две основни функции - от една страна, да служи в ръкопашни схватки, а от друга, като метателно оръжие. Това е довело до известна разлика във формата и големината. Не може да има обаче съмнение, че когато обстоятелствата са го налагали /при начина на воюване на траките без боен ред те непрекъснато са го налагали/, то е изпълнявало и двете функции едновременно¹⁰.

Оръжия за близък /ръкопашен/ бой. Мечовете са представени от четири екземпляра - два акинака от с. Големани и два "келтски" от с. Лесичери.

Мечът акинак представлява етап в развитието на мечовете кинжали. Появява се в края на ранножелязната епоха /VI в. пр.Хр./ и изчезва в началото на късножелязната епоха /IV в. пр.Хр./. Разпространението му обхваща обширен ареал от Южен Сибир на изток до Унгария на запад¹¹. Произходът му вероятно е персийски, което се потвърждава и от наименованието му¹². Като всяка теория и тази има своите противници. Функцията му е на прободно оръжие. При датиранияте в V в. пр.Хр. екземпляри се наблюдава удължаване на острието, което се обяснява с появата на металната броня и ризница¹³. По този начин акинакът придобива допълнителната функция на сечащо оръжие, чрез което по-лесно се преодоляват защитните доспехи и се нанася поражение. Двата представени екземпляра от Големани /кат. N 1,2/ са с размери съответно 78,4 см и 62,4 см, което позволява да се причислят към акинаците с дълги остриета и да се датират в края на V - началото на IV в. пр.Хр. Тази датировка се подкрепя и от останалите дарове от погребението в могила N 1 от некропола край с. Големани - въоръжение, накити, метални и керамични съдове, конска амуниция. Близък по форма, макар и с

късо острие, е акинакът от Равна¹⁴. Много сходни с представените тук са акинаците от типа "Нанещи", открити в източната част на Румъния, които се датират в сравнително широките граници от края на VI до началото на IV в. пр.Хр.¹⁵.

От село Лесичери произхождат два меча "келтски" тип /кат. N 3,4/, открити заедно с копие и юзда. Известни са на науката още от 1939 г.¹⁶ и многократно са били обект на вниманието на изследвачите¹⁷. Тъй като келтите са били основните носители на латенската /късножелязната/ култура в Европа, този най-характерен тип меч е получил условното наименование "келтски". Разпространението му обхваща Западна, Централна и Югоизточна Европа и следва разпространението на латенската култура. В древна Тракия тоя меч носи отпечатъка на местните традиции и представлява тракийски вариант на латенската култура. Най-характерната особеност на откритите у нас мечове е звънчевидният предпазител и надлъжните ръбове от двете страни на острието¹⁸. Счита се, че през по-ранния период "келтските" мечове са с по-къси остриета, с остър връх, като впоследствие прободната функция отпада и остава само функцията на сечащо оръжие¹⁹. За съжаление при мечовете от Лесичери върховете не са запазени, което затруднява конкретизацията на датировката им. При единия от мечовете /кат. N 3/ е запазена горната част от ножницата му заедно със скобата за окачване на кожения ремък. Това дава възможност да се установи начинът на носене на меча от воина.

При предишни публикации на същия меч е описана шахматно разположената врязана украса върху листа на острието²⁰. Сега такава не се наблюдава вероятно поради несполучлива консервация.

Кривият железен нож е представен от три екземпляра /кат. N 5-7/. Най-характерният елемент при него е извитото острие, и то така, че режещата му част остава от вътрешната страна на извивката, т.е. обратно на по-късния турски ятаган. Появява се едновременно с металната ризница на границата между ранножелязната и късножелязната епохи. Появата му се дължи на обстоятелството, че правите прободни и сечащи оръжия в значителна степен са ограничени от защитните доспехи. Това е преодоляно от кривия нож, тъй като той може да поразява противника в места почти неуязвими за правото оръжие - например гръб, врат, хълбок и пр.²¹. Загубената в значителна степен сечаща функция се компенсира с "пореща" функция, която се осъществява след забиването на острието при неговото издърпване назад, при което извитата част разширява и задълбочава поразената площ²². Счита се, че освен като бойно е служел и като ловно оръжие²³. Няколко са типологичните схеми, които са използвани за класифицирането на екземплярите, открити в българските земи. Всеки един от авторите е използвал

различни критерии при изграждането им²⁴. По класификацията на Буюклиев разглежданите от нас екземпляри са от III хронологическа група, обхващаща III-I в. пр.Хр.

Върху остриетата на екземпляра от Виноград и по-големия от Присово има врязана украса, което е белег за по-късна датировка в рамките на хронологическата група. Ножовите от Присово са открити в могила, вероятно надгробна, заедно с други материали.

Правите едноостри ножове са представени с два екземпляра - единият от Капиново /кат. N 8/, другият от Великотърновско /кат. N 9/. Характеризират се с широко острие и с остър връх. Ножът от Капиново е открит заедно с други материали, които се датират III-II в. пр.Хр. По аналогия на формите такава датировка следва да се постави и на ножа от Великотърновско.

Сатъроподобният нож от Бяла черква /кат. N 10/ е единият от трите известни екземпляра, произхождащи от българските земи²⁵. Наименованието си е получил от приликата със съвременния битов сатър. Вероятно наред с функцията му на оръжие е бил използван и в бита²⁶. Подобни ножове са известни от Сърбия²⁷, Румъния²⁸ и Англия²⁹. Датирани са II-I в. пр.Хр. Такава датировка спокойно може да се приеме и за разглеждания от нас екземпляр.

Ножницата от Виноград³⁰ има формата на ножа, към който е принадлежала, и е подобна на редица ножници, датирани в III-I в. пр.Хр. /кат. N 11/

Оръжия за далечен бой. Още с появата си през късния палеолит и особено през мезолита³¹ копието започва да изпълнява двете функции - на оръжие за мятане и за ръкопашен бой. Използването е било в зависимост от обстоятелствата. През късножелязната епоха диференциацията е доста осезателна, което се наблюдава най-вече при големината и формата на железните им остриета, тъй като запазени дървени части не са открити. Леките и със сравнително дълги втулки остриета са принадлежали на къси копия за мятане /кат. N 17-21/, а тесните остриета с подчертан ръб и къса втулка са принадлежали на копия за ръкопашен бой /кат. N 12-16/, чиято дължина е достигала до 2,20 м³².

Двата екземпляра от Големани /кат. N 12, 13/ са открити заедно с железни накрайници с конична форма. Служели са за предпазване на дървеното тяло от подбиване и за уравновесяване на тежестта при мятане, а при нужда и за нанасяне на удар³³.

Доскоро се считаше, че използването на лъка и стрелата е характерно за равнинните пространства от територията на днешна България, тъй като начупеният планински терен прави това оръжие неефективно. Твърдението се аргументира с факта, че находките на стрели произхождат от равнинни местности³⁴.

Откритите стрели в погребението от могила N 1 и от насипа на могила N 2 от некропола край Големани, намиращ се в северните склонове на Стара планина, налагат това твърдение да се ревизира.

Всред даровете от богатото погребение в могила N 1 се намираха 192 стрели /кат. N 22,23/. С изключение на една, открита в насипа, останалите са били поставени в два колчана, изработени от кожа. Запазени са върховете и малки части от дървените им тела с диаметър 0,3-0,4 см, чиято дължина не е фиксирана. Върховете са отляти от бронз, а един е изкован от желязо /кат. N 25/. Почти всички имат следи от допълнителна обработка след отливането с цел изостряне ръбовете на крилата. При 26 екземпляра количеството на антимона в сплавта е голямо, което им придава сребрист цвят. Поради вторично разместване разпределението им по колчаните не е установено.

Един бронзов връх е открит и в могила N2 при проучването на могиления насип, където вероятно е попаднал случайно/кат.N 24/.

Голямото разнообразие на откритите върхове ни позволи да фиксираме нови варианти на известните вече типове³⁵. Датировката им, както и на всички останали предмети от погребението, е края на V - началото на IV в. пр.Хр.

В погребението, за което вече неколккратно стана дума, са открити дванадесет заоблени речни камъчета /кат. N 26/ на купчинка всред остатъци от кожа - вероятно торбичка. По тях не се забелязват следи от допълнителна обработка. Размерите, формата и най-вече обстоятелството на намирането им всред останалите гробни дарове ни карат да допуснем, че са използвани за хвърляне с прашка. Като правило топки за прашка са всред находките, които се откриват доста рядко. Те биват от камък, глина и олово, като изработените специално за целта имат бадемовидна форма и понякога върху тях се чете името на производителя им³⁶.

Защитното въоръжение е представено от случайно открит шлем, както и от ризница и щит от погребението в могила N 1 край Големани. Докато щитовете са известни още от края на бронзовата и началото на ранножелязната епохи /XII-X в. пр.Хр./, то предпазните доспехи се появяват в края на ранножелязната и началото на късножелязната епохи /VI-V в. пр.Хр./.³⁷ Въпреки фрагментарното състояние, в което се намират разглежданите екземпляри, тяхната идентификация е безусловна. Съществуват и достатъчно паралели, които улесняват най-вече датировката им. Шлемът /кат. N 27/ е открит случайно край с. Мерданя при разораване на могила, при което е бил много повреден. Изработен е от бронзова ламарина и има почти правилна конусовидна форма. Предната му част е снабдена с релефен "сенник", чиито краища са оформени волутообразно и има чисто декоративно предназначение. На върха му вероятно е бил прикрепен гребен. Към него принадлежи пластина с няколко

отвора за прикрепване, чието място не може сигурно да се определи, но вероятно е предпазвала задната част на врата. Набузници не са открити.

Почти идентичен с разгледания от нас шлем е открит в близост до Казанлък заедно с меч "келтски" тип³⁸. Това е дало основание на автора да определи шлема като "келтски" и да датира находката в III-I в. пр.Хр. Според нас този тип шлемове по-скоро би следвало да се назове "македонски", като основание за това са многобройните находки от територията на древна Македония, в т.ч. и от гробницата на Филип II³⁹, както и изображението от вътрешния фронтон на гробницата на Лисонос и Каликлеос, датирана в 200 г. пр.Хр.⁴⁰. Датировката на разглеждания от нас шлем е в границите на IV-II в. пр.Хр., тъй като не разполагаме с данни за археологическата среда или други находки, които биха могли да я прецизират.

Не може да не направи впечатление фактът, че тези шлемове са открити от двете страни на старопланинските проходи Шипченски и Хаинбоазки - традиционни пътища още от най-дълбока древност, използвани може би и при походите към долния Дунав на Филип II през 339 г. и Александър Велики през 335 г. пр.Хр.⁴¹.

Ризницата /кат. N 28/ е открита в гробната камера на могила N 1 от некропола край с. Големани в изключително лошо състояние на запазеност. При консервационните работи, които все още не са завършили, се установи, че е изработена от железни пластини, свързани и апликирани върху кожена подложка.

Части от ризници, изработени от железни пластини, са открити в погребения в Североизточна България - район, обитаван от племенната група гети. Ризницата от Янково се датира в IV в. пр.Хр.⁴², от Кьолмен - втората половина на IV в. пр.Хр.⁴³, а тази от Браничево - края на IV-началото на III в. пр.Хр.⁴⁴. Новооткритата ризница от Големани с датировка в края на V - началото на IV в. пр.Хр. се явява най-ранният от известните засега екземпляри. Най-добра представа затова как са изглеждали този тип ризници дава изображението върху единия от вътрешните фронтони на споменатата вече гробница на Лисонос и Каликлеос, намираща се край Едес в Гърция, където е представен пълен комплект въоръжение⁴⁵. Ризници от този тип се срещат и върху гръцки вази от V в. пр.Хр.⁴⁶.

Поради нетрайния характер на материалите, от които са били изработвани тракийските щитове, до нас са достигнали предимно металните им апликации⁴⁷. Такъв е случаят и с железните апликации от щит /кат. N 29/ от споменаваното вече многократно погребение от могила N 1 край с. Големани. До голяма степен корозията е повредила апликациите. Въпреки това тяхната форма, с изключение на най-голямата, се установява сравнително точно - ромбоидна с дъговидно извити страни и издължени краища, в средата с ромбоиден омфал. Били са апликирани чрез

щифтове, разположени в краищата им. Както се установява от запазените по апликациите следи, щитът е бил изплетен от ракета или друг подобен подходящ материал. Лицевата му страна е била покрита с кожа, върху която са разположени апликациите. Наред с декоративната те са изпълнявали и чисто практически функции - прикрепвали са кожата към тялото и същевременно увеличавали здравината на щита. Колкото до формата на щита, за нея може да се допусне, че е била кръгла, изхождайки от евентуалното разположение на апликациите по аналогия с многообразните изображения върху гръцки вази. Естествено апликациите биха могли да бъдат разположени и по начин, различен от предложения от нас.

С малки изключения разгледаното тук въоръжение има тракийски характер, което ще рече, че е било изработено и използвано в земите на древна Тракия. Това заключение може да се приеме, макар и с известни уговорки, и за интересувания ни географски ареал - средното течение на р. Янтра, днешния Великотърновски регион. Причините за невъзможността от категоричност при изводите са няколко - недостатъчни археологически проучвания, кръстопътно положение от дълбока древност, граничен район между големите племенни групи гети, мизи и трибали. Надяваме се, че нашата работа ще хвърли известна светлина върху един от многобройните проблеми, чието разрешаване предстои.

КАТАЛОГ

Нападателно въоръжение

1. *Меч акинак, железен.* Големани, могилен некропол, могила N1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: д. 78,4 см; д. на острието 63,1 см; макс. ш. на острието 5 см; ш. на предпазителя 6,3 см. Липсват: част от едната антена, единият предпазител, части от острието. Инв. N 3009A/ТОМ - Исторически музей /ИМ/, Велико Търново, таблица 1/1

Острието е клиновидно, двускатно, с ромбоидно сечение, изковано едновременно с дръжката. Дръжката е с форма на трапец с основи 3,1 см към антените и 2,8 см към предпазителя, без кантове, от двете широки страни с по три жлеба. Отделена е от острието с двойка припоени сърцевидни предпазители. Тилната част завършва с антени. Имал е дървена ножница, от която са запазени следи по острието.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип: с обикновен антенен завършек, вариант А

Непубликуван.

2. *Меч акинак, железен.* Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: д. 62,4 см; д. на острието 49,8 см;

макс. ш. на острието 4,6 см; ш. на предпазителя 5,5 см. Липсват: част от едната антена, част от единия предпазител, част от едната релефна пластина на дръжката. Инв. N 3010A/ТОМ - ИМ, В. Търново, табл.1/2

Острието е клиновидно, двускатно, с ромбоидно сечение, изковано едновременно с дръжката. Снабдено е с двустранен жлеб по протежение на 3/4 от дължината му. Дръжката е с форма на трапец с основа 2,8 см към антените и 2,5 см към предпазителя. Снабдена е с кантове /бордюри/, украсени с двойни и единични релефни линейки. От двете страни на широката част е припоена пластина с кръгло сечение, украсена със седем двойки релефни пръстенчета. Предпазителите са със сърцевидна форма. Тилната част завършва с 3 антени. Имал е дървена ножница, от която са запазени следи по острието.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип: с обикновен завършек, вариант А.

Непубликуван.

3. Меч "келтски", железен. Лесичери, от гроб заедно с меч, юзда и копие. Размери: д. 94,5 см; д. на острието 77,8 см; макс. ш. на острието 4,8 см. Ножница - размери: запазена дръжка 28 см; ш. 5,8 см. Липсва върхът на острието. Реставриран. Инв. N 1143 НМСв., ИМ - Свищов, табл. 1/3

Дръжката е с овално сечение. В тилната част завършва със занитено към нея капаче, прикрепяло ръкохватка. Отделена е от острието посредством звънчевиден предпазител. Листът на острието е с леко изпъкнал ръб. От ножницата е запазена горната и част. Върху лицевата страна са запазени пръстените, чрез които е прихваната от обратната страна скобата за окачване на меча, снабдена с два триъгълни държателя. В предишни публикации се споменава за врязана украса върху листа на острието, която сега не се наблюдава.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип "келтски", вариант В.

Публикуван: 1.Ст. Стефанов, Гробна находка от Лесичери, ИБАИ, XIII, 1939, с. 320-322, обр. 343/а; 2.Хр.Буюклиев, Нападателяното въоръжение в древна Тракия /края на XII в. пр. н.е. - 45 г. от н. е./Дисертация, С., 1981, N 144

4. Меч "келтски", железен. Лесичери, от гроб заедно с меч, юзда и копие. Размери: запазена д. 60,5 см; зап. д. на острието 47,2 см; ш. на острието 5,7 см. Липсват част от острието и дръжката. След откриването са загубени тилната част на дръжката, завършваща с подковообразна скоба и запазената част от ножницата. Реставриран. ИМ - Свищов, табл.1/4

Дръжката е с четириъгълно сечение. Отделена е от острието посредством звънчевиден предпазител. Листът на острието е с изпъкнал ръб.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип "келтски", вариант Б.

Публикуван: 1.Ст. Стефанов, цит. съч., обр. 343/б; 2. Хр. Буюклиев, цит. съч., N 167

5. *Крив нож, железен*. Виноград, случайна находка. Размери: д. 40 см; д. на острието 28 см; ш. 3,3 см. НАМ, С., табл.2/1

Дръжката е плоска, с леко оширение в средата. От двете страни е ограничена с елипсовидни гривни, орнаментирани с напречни нарезки и двойни, изпъкнали бразди, които са обхващали липсващи сега дървени или костени чирени. Последните са били допълнително укрепени с три нита. По цялата дължина на дясната страна на острието минават два успоредни жлеба. Върху лявата /лицева/ страна също има два жлеба, единият от които започва по-долу и към средата се приближава към първия. След извивката продължават успоредно и стигат до върха. Под извивката на горния ръб има две врязани кръгчета с точки.

Датировка: III-II в. пр. Хр.

Тип II, вариант А.

Публикуван: 1.Р. Попов, Материали за проучване на халщатската и латенска култури в България и Македония, ГНМ, 1921, с. 166-167, обр. 161; 2.Z. Wozniak, Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk, 1974, p. 90, fig. 8/24; 3.Хр. Буюклиев, цит. съч., N 249

6. *Крив нож, железен*. Присово, м. Могилките, от могила заедно с връх за копие, ножове, бронзови шпори. Размери: д. 4,3 см; дълж. на острието 40 см; ш. 5 см. Липсват: медни пластини и нитове от дръжката, служещи за прикрепване на чирените /според описанието в инвентарната книга/, загубени след откриването. Инв. N 475А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл.2/2

Дръжката е с четириъгълно сечение, в края изострена, снабдена с два отвора. Острието е с плавно извита сърповидна форма. Горната половина на лявата страна на листа е заета от две двойки успоредни надлъжни жлеба, оградени с врязана линия. Между тях, точно при извивката - кръгче с врязани концентрични окръжности.

Датировка: III-I в. пр.Хр.

Тип I, вариант В, III хронологическа група

Публикуван: 1.Z. Wozniak, op. cit., p. 97, fig. 9/16; 2.Хр. Буюклиев, цит. съч., N 214

7. *Крив нож, железен*. Присово, м. Могилките, от могила заедно с ножове, връх за копие, бронзови шпори. Размери: д. 14,1 см; дълж. на острието 10,6 см; ш. 2 см. Инв. N 447А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 2/3

Дръжката има форма на шип, върху който се е нанизвала ръкохватката. Острието е с плавно извита сърповидна форма.

Датировка: III-I в. пр.Хр.

Тип I, вариант В

Непубликуван.

8. *Нож, железен*. Капиново, м. Биволарка, в могила при наковаване на пръст, заедно с копие и брадва. Размери: д. 31,2 см;

дължина на острието 22,7 см; ш. 3,8 см. Инв. N 207A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 3/1

Дръжката е с четириъгълно сечение, в края изострена за називане на ръкохватка. Тилната страна на листа на острието е с плавна извивка към заобления връх, а режещата страна е равна.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Непубликуван.

9. *Нож, железен*. Великотърновско. Размери: д. 33,3 см; д. на острието 21,7 см; ш. 3,8 см. Инв. N 2185A/ТОМ, ИМ - Велико Търново, табл. 3/2

Близък по форма с N 8. Дръжката е с четириъгълно сечение, като към тила изтънява. В тилната и част е занитена напречно пластинка с две гвоздейчета за прихващане на ръкохватката. Листа на острието е с успоредни страни, които плавно оформят острия връх.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Непубликуван.

10. *Широк /сатъроподобен/ боен нож, железен*. Бяла черква, м. Кайоолу, случайна находка. Размери: д. 25,6 см; д. на острието 18,7 см; ш. 4,8 см. Инв. N 487A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 3/3

Има форма на съвременен сатър. Дръжката е с кръгло сечение, дъговидно извита, масивна. В края завършва с топче, а в средата има елипсовидно оширение - колянце. Острието е с дъговидна режеща страна, оформяща остър връх с равната тилна страна.

Датировка: III-I в. пр.Хр.

Публикуван: 1. Z. Wozniak, op. cit., p. 93, fig. 9/9; 2. Хр. Буюклиев, цит. съч., N 283

11. *Ножница, желязна*. Виноград. Размери: д. 17,2 см; макс. ш. 3,5 см. Липсват части, НАМ - София, табл. 3/4

Изработена е от желязна ламарина. Има форма на рог. Долу леко се разширява. При двата края е разтворена. Долният и край е украсен с три пояса врязани линии, а горният - с няколко напречни околоръстни нарязи.

Датировка: III-I в. пр. Хр.

Публикувана: 1. Р. Попов, цит. съч., с. 167, обр. 162; 2. Хр. Буюклиев, цит. съч., N 279

12. *Връх за копие, железен*. Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: д. 34,2 см; д. на острието 28,1 см; шир. 2,5 см. Инв. N 3011A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 4/1

Острието е със силно издължена листовидна форма, двустранен надлъжен ръб, почти ромбоидно сечение, нащърбено. Втулката е къса, цилиндрична. Дървеното тяло е имало железен конусовиден накрайник.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип Б, вариант Б - за близък бой.

Непубликуван.

13. *Връх за копие, железен.* Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: д. 32,4 см; д. на острието 28,3 см; ш. 2,9; Инв. N 3012А/ТОМ, ИМ - В.Търново, табл.4/2. Като N 12.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип Б, вариант Б - за близък бой.

Непубликуван.

14. *Връх за копие, железен.* Виноград. Размери: д. 40,5 см; ш. 4,6, НАМ - София, табл.4/3.

Острието има листовидна форма с най-голямо разширение малко над основата. Надлъжният ръб е слабо изразен. Сечението е почти ромбоидно. Втулката е цилиндрична. Острието е дъго-видно извито.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип Б, вариант Г - за близък бой.

Публикуван: 1.Р. Попов, цит. съч., с. 168, обр. 163/а; 2.Z. Wozniak, op. cit., p. 90, fig. 8/20; 3.Хр. Буюклиев, цит. съч., N 340

15. *Връх за копие, железен.* Виноград. Размери: д. 37 см; ш. 4,3 см. НАМ - София, табл. 4/4. Като N 14.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип Б, вариант Г - за близък бой.

Публикуван: 1.Р. Попов, цит. съч., с. 168, обр. 163/б; 2.Z. Wozniak, op. cit., p.90, fig. 8/21; 3.Хр. Буюклиев, цит. съч., N 341.

16. *Връх за копие, железен.* Капиново, м: Биволарка, от могила заедно с нож и брадва. Размери: д. 48,6 см; д. на острието 41,6 см; ш. 2,8 см. Инв. N 206А/ТОМ, ИМ - В.Търново, табл. 4/5.

Острието има долна листовидна и горна силно стеснена и изострена част. Сечението е ромбоидно, преходът към втулката е плавен. Втулката е къса, леко конусовидна, с две дупчици за прикрепване.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип Б, вариант А - за близък бой.

Непубликуван.

17. *Връх за копие, железен.* Присово, м. Могилките, от могила заедно с криви ножове, бронзови шпори. Размери: д. 33,3 см; д. на острието 22,3 см; ш. 4,3 см. Липсва част от върха. Реставриран. Инв. N 476А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 5/1.

Острието е с листовидна форма без ръб. Цилиндричната втулка е стеснена към острието, а тилната и част завършва с пръстен.

Датировка: III в. пр.Хр.

Тип А, вариант Б - за мятане.

Непубликуван.

18. *Връх за копие, железен.* Лесичери, от гроб заедно с "келтски" меч и юзда. Размери: д. 24 см; д. на острието 15,5 см, ИМ - Свищов, табл. 5/2.

Острието е с листовидна форма, стеснено при върха и има двустранен надлъжен ръб. Едната страна е повредена. Запазени са две гвоздейчета за прикрепване.

Датировка: III-II в. пр.Хр.

Тип А, вариант Б - за мятане.

Публикуван: 1. Ст. Стефанов, цит. съч., с. 321, обр. 344; 2. Хр. Буюклиев, цит. съч., N 289.

19. *Връх за копие, железен.* Лесичери, при прокопаване на канал. Размери: д. 25 см; д. на острието 13,6 см; ш. 4 см. Липсва част от върха. Инв. N 53А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 5/3.

Листовидното нащърбено острие е с масивен двустранен надлъжен ръб, който се явява като продължение на масивната цилиндрична втулка, снабдена с две срещулежащи дупчици за прикрепване.

Датировка: II в. пр.Хр.

Тип А, вариант Б - за мятане.

Непубликуван.

20. *Връх за копие, железен.* Лесичери, при прокопаване на канал. Размери: д. 40 см; д. на острието 28 см; ш. 7 см. Липсва част от върха. Инв. N 52А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 5/4.

Листовидното острие е с двустранен надлъжен плосък ръб, който се явява като продължение на втулката. Втулката е с леко конусовидна форма и има дупчица за прикрепване, направена чрез елипсовиден изрез.

Датировка II в. пр.Хр.

Тип А, вариант Б - за мятане

Непубликуван

21. *Върхове за копия, железни - 2 броя.* Великотърновско. Размери: 25,7 см и 23,2 см. Липсват части от върховете.

Остриетата са с листовидна форма и ромбоидно сечение. Втулките са сравнително дълги.

Датировка: III-I в.

Тип А, вариант Б - за мятане.

Публикувани: 1. Р. Попов, цит. съч., с. 174, обр. 178/а, б; 2. Хр. Буюклиев, цит. съч., N 401

22. *Върхове за стрели, бронзови - 191 бр.* Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: д. от 2,1 см до 3,8 см. Инв. N 3013А/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 6/1-9.

Изработени са чрез отливане в калъп и допълнително изостряне на крилата. Трите крила /пера/ се събират в остър връх. Втулката е вградена, при някои екземпляри издължена. Деветдесет и два са с отвор за отрова. При 26 от екземплярите антимонът в сплавта е в количество, което им придава сребрист цвят.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Типологизация: тип II, вариант А /с вградена втулка/

Разновидност: а/ крилата плавно се събират при върха; 11 бр.; д. от 2,1 см до 3,1 см; 4 бр. с отвор за отрова; табл. 6/1;

б/ крилата към върха преминават в тристенна пирамида; 2 бр.; д. от 2,7 см до 3,1 см, имат отвор; табл. 6/2; в/ крилата имат леко дъговидна форма и оширение в основата на върха; 3 бр.; д. от 2,5 см до 3 см, една с отвор; табл. 6/3;

Тип II, вариант Б /с втулки, издадени навън/

Разновидност: а/ крилата плавно се събират при върха; 105 бр.; д. от 2,8 см до 3,8 см, 54 с отвор; табл. 6/4; б/ крилата плавно се събират при върха. Разстоянието между тях е украсено с релефни линии; 2 бр.; д. 3,6 см, имат отвори; табл. 6/5; в/ крилата към върха преминават в тристенна пирамида; 21 бр.; д. от 2,5 см до 3,4 см; 15 бр. с отвор; табл. 6/6; г/ крилата имат леко дъговидна форма и оширение в основата на върха; 40 бр.; д. от 2,7 см до 3,4 см; 16 бр. с отвор, табл. 6/7.

Тип III, вариант А. Ръбовете имат леко дъговидна форма и оширение в основата на пирамидалния връх. 3 броя, д. от 2,9 см до 3,2 см, имат отвори; табл. 6/8.

Тип III, вариант Б. Тялото е призматично, главата пирамидална. Втулките са съвсем къси, 4 броя, д. от 3 см до 3,6 см, табл. 6/9.

Непубликувани.

23. *Врѣх за стрела, бронзов.* Големани, могилен некропол, от насипа на могила N 1, д. 2,5 см. Инв. N 3015A/ТОМ, ИМ - В. Търново. Като N 22.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип II, вариант А, разновидност "а".

Непубликуван.

24. *Врѣх за стрела, бронзов.* Големани, могилен некропол, от насипа на могила N 2, д. 2,9 см. Инв. N 3016/ТОМ, ИМ - В. Търново. Като N 22.

Тип II, вариант Б, разновидност "г", с отвор.

Непубликуван.

25. *Врѣх за стрела, железен.* Големани, могилен некропол, могила N 1, заедно със стрелите под N 22. Размери: д. 6,6 см; ш. 1 см. Инв. N 3014A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 6/10.

Острието е с форма на върбов лист, втулката е леко конична.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Непубликуван.

26. *Топки за прашка, каменни - 12 бр.* Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Размери: диаметри от 4 см до 5 см. Инв. N 2979A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл. 7.

Подбрани са речни камъни със сравнително правилна овална форма без допълнителна обработка. Били са поставени в кожена торбичка.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Непубликувани.

Защитно въоръжение

27. **Шлем, бронзов.** Мерданя, в могила южно от селото. Размери: вис. 24,4 см; макс. диаметър 23,5 см. Липсват части. Реставриран неправилно. Инв. N 858A/ТОМ, ИМ - В. Търново, табл.8/1,2.

Изработен е от тънка бронзова ламарина. Има неправилна конусовидна форма. Двойно дъговидна релефна линия в предната част свързва релефни волутообразни извивки, разположени от двете страни, като по този начин оформят декоративен "сенник". Към шлема има пластина с отвори за прикрепване, вероятно от тилната му част.

Датировка: IV - II в. пр.Хр.

Тип "македонски".

Непубликуван.

28. **Ризница, желязна.** Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Много лошо състояние на запазеност. Частично реставрирани два фрагмента. Размери: 29,5 x 22,2 см; 31,5 x 18,7 см. ИМ - В. Търново, табл. 9.

Изработена е от железни застъпващи се пластини, апликирани върху кожа чрез медни телчета с изострени краища, разположени в неправилни редове и обхващащи едновременно две съседни пластини и кожата. Пластините са широки около 2,8 см и се застъпват 0,3 - 0,5 см. Крайните ръбове са били обшити с кожена ивица, пришита към двойки дупчици.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Тип пластинчата.

Непубликувана.

29. **Апликации от щит, желязни - 5 броя.** Големани, могилен некропол, могила N 1, в погребение заедно с въоръжение, конска амуниция, накити, съдове. Липсват части. Размери: централна 13 x 9,7 см; странични макс. запазени 14,1 x 10,6 см. ИМ - В. Търново, табл.10.

Формата на щита не е установена, но вероятно е била кръгла. Бил е изплетен от ракета или друг подобен материал, облечен с кожа, върху която са били прикачени чрез щифтове апликациите. Върху централната апликация е имало пластично изображение. Четирите странични апликации имат ромбоидна форма с дъговидно извити страни и издължени краища, в средата - четириъгълнен омфал.

Датировка: края на V в. - началото на IV в. пр.Хр.

Непубликуван.

1. *Попов, Р.*, Беляковското плато. Пещери и доисторически селища, С., 1925, с. 1

2. *Станев, П.*, Неолитни и раннохалколитни селища по средното течение на р. Янтра, ГМСБ, II, 1976, с. 7-16.

3. *Фол, А.*, Политическа история на траките /от края на II хил. пр. н.е. до края на V в. пр. н.е./, С., 1972, с. 161.

4. *Попов, Р.*, Материали за проучване на халщатската и латенска култури в България и Македония, ГНМ, 1921, с. 152 - 182; *К. Жуглев*, Могилна гробна находка от с. Изгрев, В. Търновски окръг, ИОМВТ, III, 1966, с. 55-60; *Н. Ангелов*, Тракийски културен пласт, Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 236-251; *М. Долмова-Лукановска*, Към въпроса за тракийското селище на Царевец, Thracia, VI, 1984, с. 236-250; АОР, 1987-1989, Спасителни разкопки на тракийска могила край с. Капиново.

5. *Попов, Р.*, цит. съч.; *С. Стефанов.*, Гробна находка от Лесичери, ИАИ, XIII, 1939, с. 320-322

6. *Wozniak, Z.*, Wschodni pogranicze kultury Latenskiej, Wroclaw- Warshawa-Krakow- Gdansk, 1974; *И. Иванова*, Хронология на мечовете в българските земи от периода XIV-III в. пр. н.е., Студентски проучвания, т. III, 1975, с. 337-349; *Хр. Буюклиев*, Нападателното въоръжение в древна Тракия / края на XII в. пр. н.е. -45 г. от н.е./, Дисертация, С., 1981 г.

7. *Буюклиев, Хр.*, цит. съч., N 144, 167, 214

8. АОР през 1991 г., С., 1992, с. 22

9. *Буюклиев, Хр.*, цит. съч.

10. Пак там, с. 68

11. *Смирнов, К. Ф.*, Вооружение сарматов, М., 1961, с. 29

12. Пак там, с. 29

13. *Граков, Б.*, Скифы, М., 1971, с. 92; *Vulpe, A.*, Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. Praehistorische Bronzefunde, ab. VI, band 9, München, 1990, p. 12-14

14. *Мирчев, М.*, Раннотракийски могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, с. 97-164, гроб N 37; , Древнотракийски мечове акинаци от българските земи, Векове, 5, 1981, с. 87-91, N 1; Нападателно въоръжение... N 78, 84

15. *Vulpe, A.*, Op. cit., No 68, 70, 71, 68A, 69

16. *Стефанов, С.*, цит. съч.

17. *Taseva-Hitova, M.*, An sujet d'epees celtiques trouvees en Buigarie. In: Stidia in honorem Veselin Besevliev, S., 1978, p. 325-337; *Хр. Буюклиев*, цит. съч., N 144, 167

18. *Николов, Б.*, Тракийски паметници във Врачанско, ИАИ, XXVIII, 1965, с. 200

19. *Буюклиев, Хр.*, цит. съч., с. 157

20. Стефанов, С., цит. съч., с. 321; Хр. Буюклиев, цит. съч., N 144
21. Буюклиев, Хр., цит. съч., с. 142
22. Пак там, с. 143
23. Wozniak, Z., op. cit., p. 95
24. Николов, Б., цит. съч.; М Чичикова, Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг, ИАИ, XXXI, 1969, с. 45-90; Wozniak, Z., op. cit., p. 92.
25. Wozniak, Z., op. cit., p. 93, fig. 9/9, Г. Атанасов, Съоръжения от III-II в. пр. н.е. от околностите на с. Кълново, Шуменско, ИИМШ, 7, с. 12, табл. VIII/8
26. Буюклиев, Хр. цит. съч., N 283
27. Тодорович, Й., Каталог праисторических металних предмета, Београд, 1971, N 501-503
28. Crisan, Das Keltenproblem in Siebenburgen, AR. XXIII, 1975, 5, p. 551 fig. 2/20 et p. 553, fig. 3/10
29. Manning, W. H., Catalog of the Romano-British Iron Tools, Fitting and Weapons in the British Museum. London, 1989, p. 120, fig. 30, N 1a
30. Попов, Р., цит. съч., с. 167; Хр. Буюклиев, цит. съч., N 279
31. Джамбазов, Н., Първите обитатели на нашата страна, Археологически открития в България, С., 1957, с. 9 и сл.
32. Мелукова, А., Вооружение скифов, Свод археологических источников. Выпуск Д, 1-4, М., 1964, с. 42
33. Чичикова, М., цит. съч., с. 66
34. Буюклиев, Хр., цит. съч., с. 184
35. Пак там, с. 113-120 и 186- 188; Използването на лъка и стрелата в древна Тракия през ранножелязната епоха, ИМЮИБ, XIV, 1991, с. 7-22
36. Венедиков, И. Оловни тежести за хвърляне с прашка, ИАИ, XVIII, 1952, с. 368-370
37. Граков, Б., цит. съч., с. 92
38. Гетов, Л., Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха, Археология, 3, 1962, с. 41-43
39. Λουκοπουλου, Α., Μ. Χατζοπουλος, Φίλιππος Βασιλευς Μακεδουων, Αθηνα, 1991, Φ, 103, 129
40. Op. cit., fig. 37, 39
41. За походите на Филип II и Александър Велики в Тракия вж. А. Фол, Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С., 1975, с. 18-22
42. Дремсизова, Ц., Надгробни могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, с. 75
43. Дремсизова-Неделчинова, Ц., Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг, ИАИ, XXXII, 1979, с. 209
44. Дремсизова, Ц., Могилният некропол при с. Браничево, Коларовградско, ИАИ, XXV, 1962, с. 174

45. Λουκοπούλου, Λ., Μ. Χατζοπούλου, op.cit., fig. 38

46. Hagemann, A., Griechische Panzerung, Leipzig, 1919, p. 14, f.

38

47. Огненова, Л., Опит за реконструкция на два щита от Тракия. ИАИ, XVIII, 1952, с. 61-81

ARMOURY FROM THE LATE IRON AGE IN THE REGION OF V. TURNOVO

IVAN TSAROV

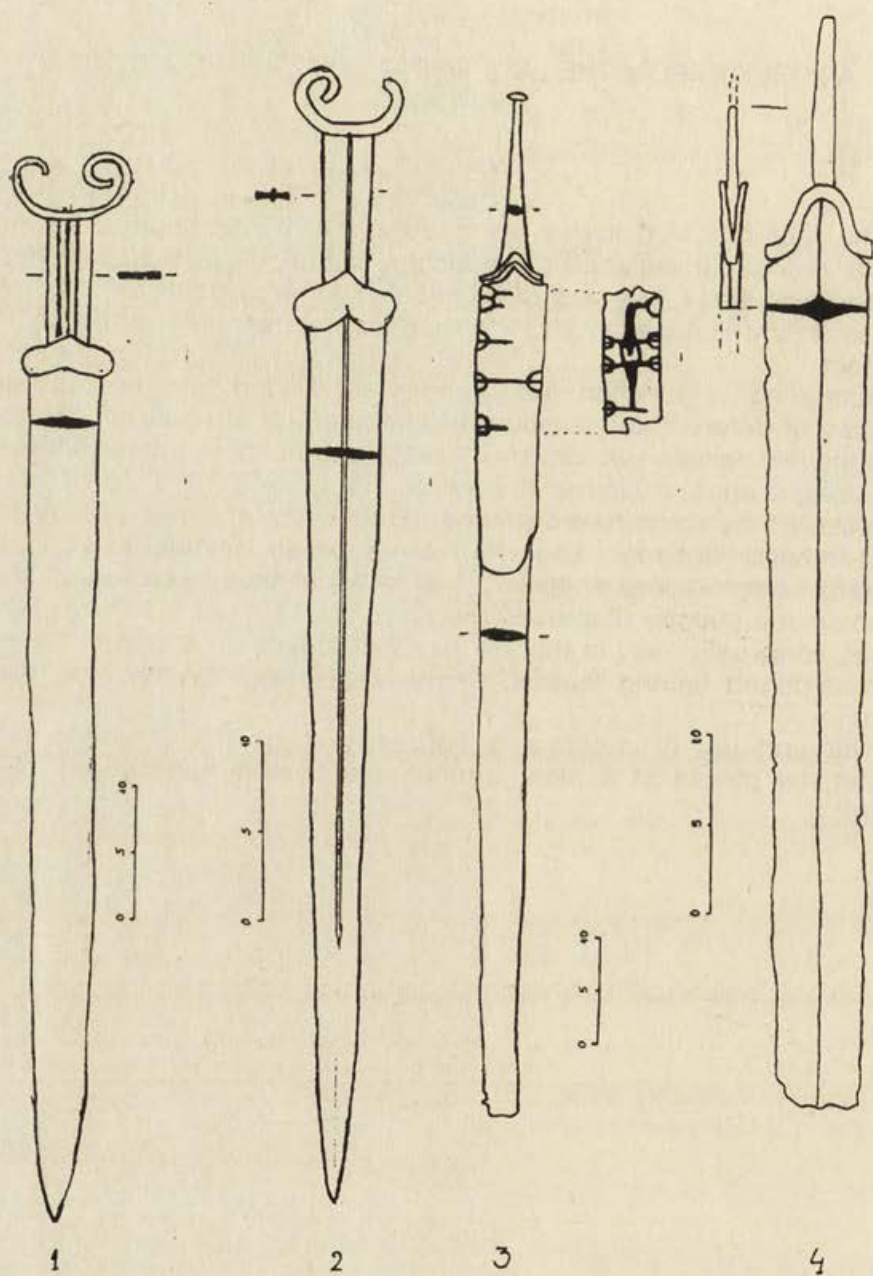
/resume/

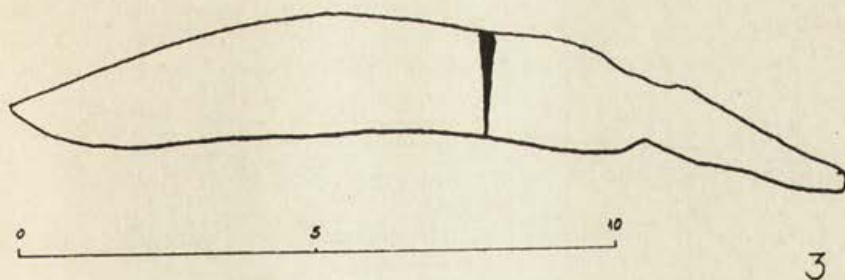
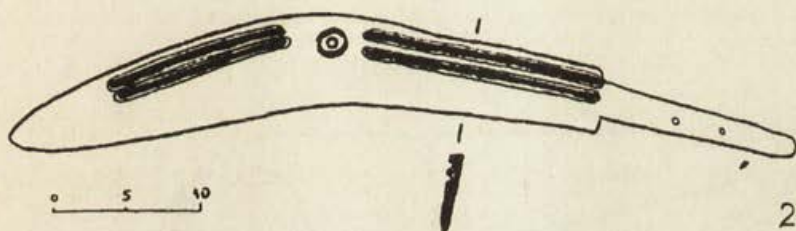
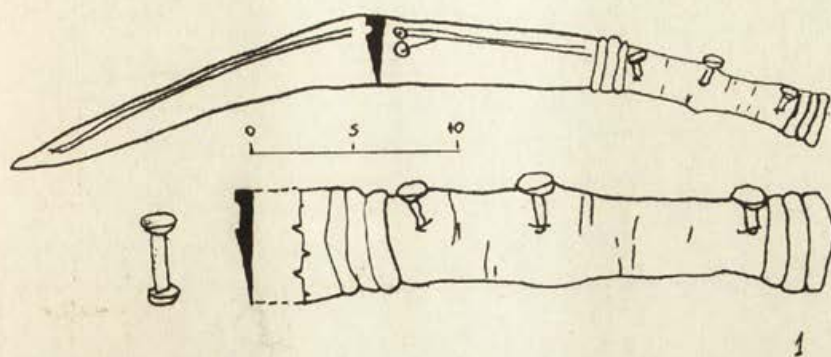
The region of V. Turnovo, lying along the middle course of river Yantra, has so far escaped the attention of the scholars dealing with the Thracian times. The lack of archaeological excavations of the Iron Age when the Thracian civilization reached its prosperity, account for that fact.

According to function the armoury is divided into two group: armoury of defence and armoury of offence. The armoury of offence includes two akinaki-swords, two "Celtic" swords, three curved knives, two straight ones, a cleaver-like knife and a sheath. The spears are represented by six different pieces for throwing and five pieces for hand-to-hand fighting. The 193 arrow-points contribute to the diversity of points known so far. The fact that they were found in a mountainous country disproves the current statement that bows and arrows were used only in the low lands of Thrace. The dozen oblong pebbles found among leather pieces were used for throwing with slings.

The armoury of defence is represented by the "Macedonian" helmet, by pieces of a plate armour and by five applications of a shield.

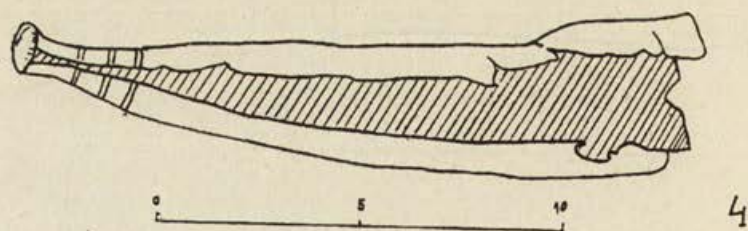
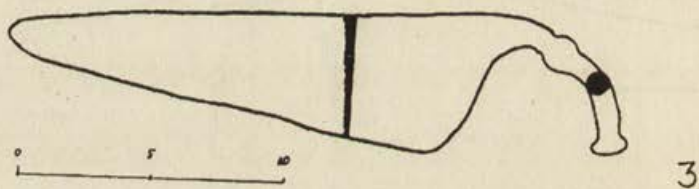
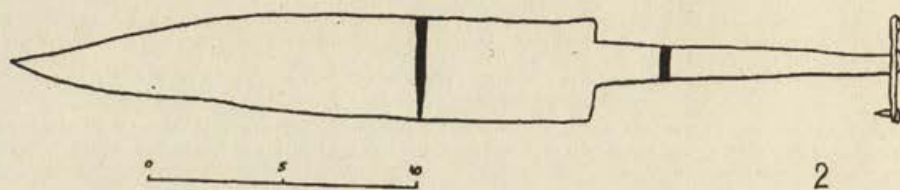
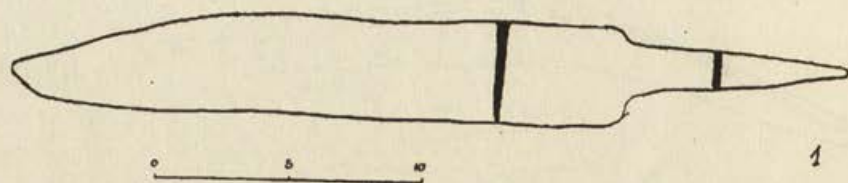
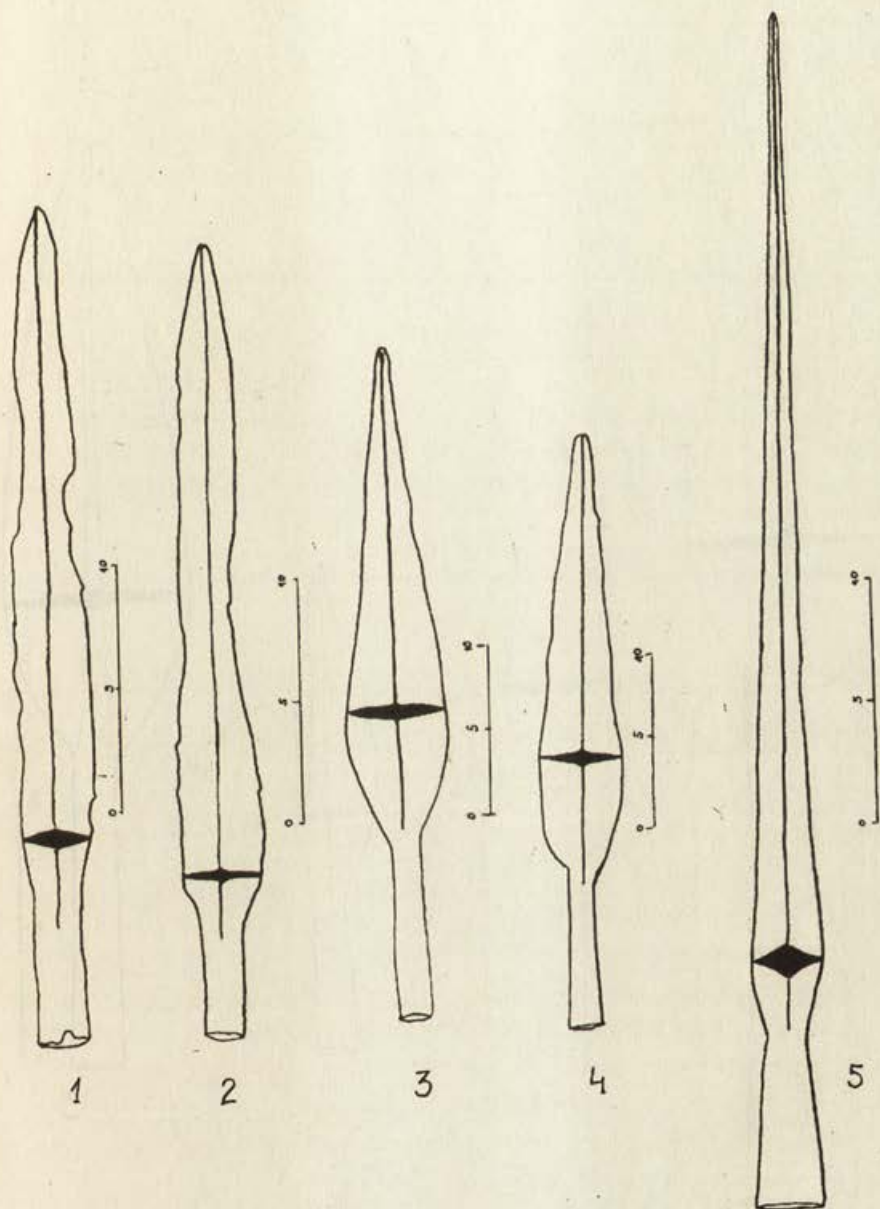

Таблица 4

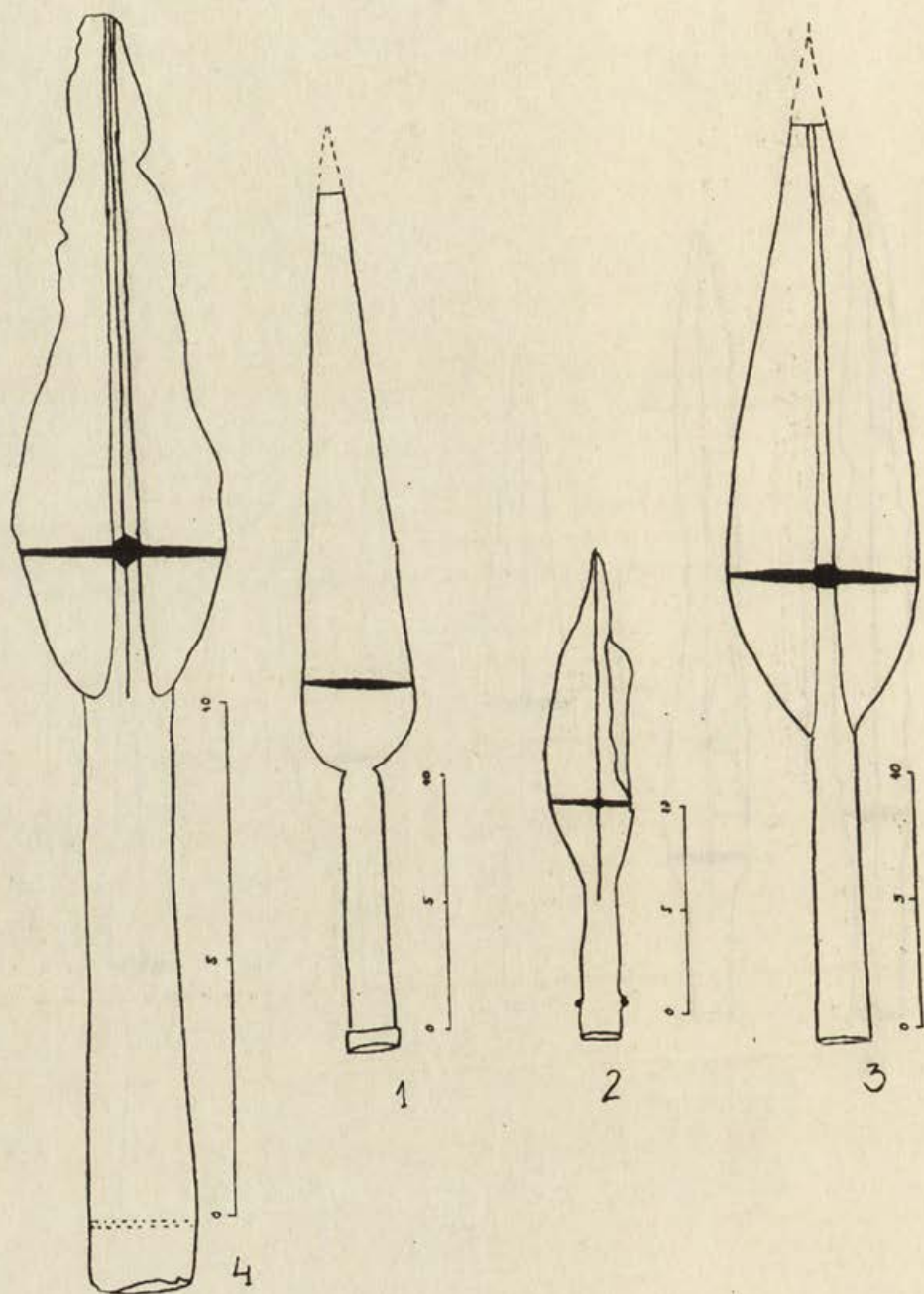

Таблица 6

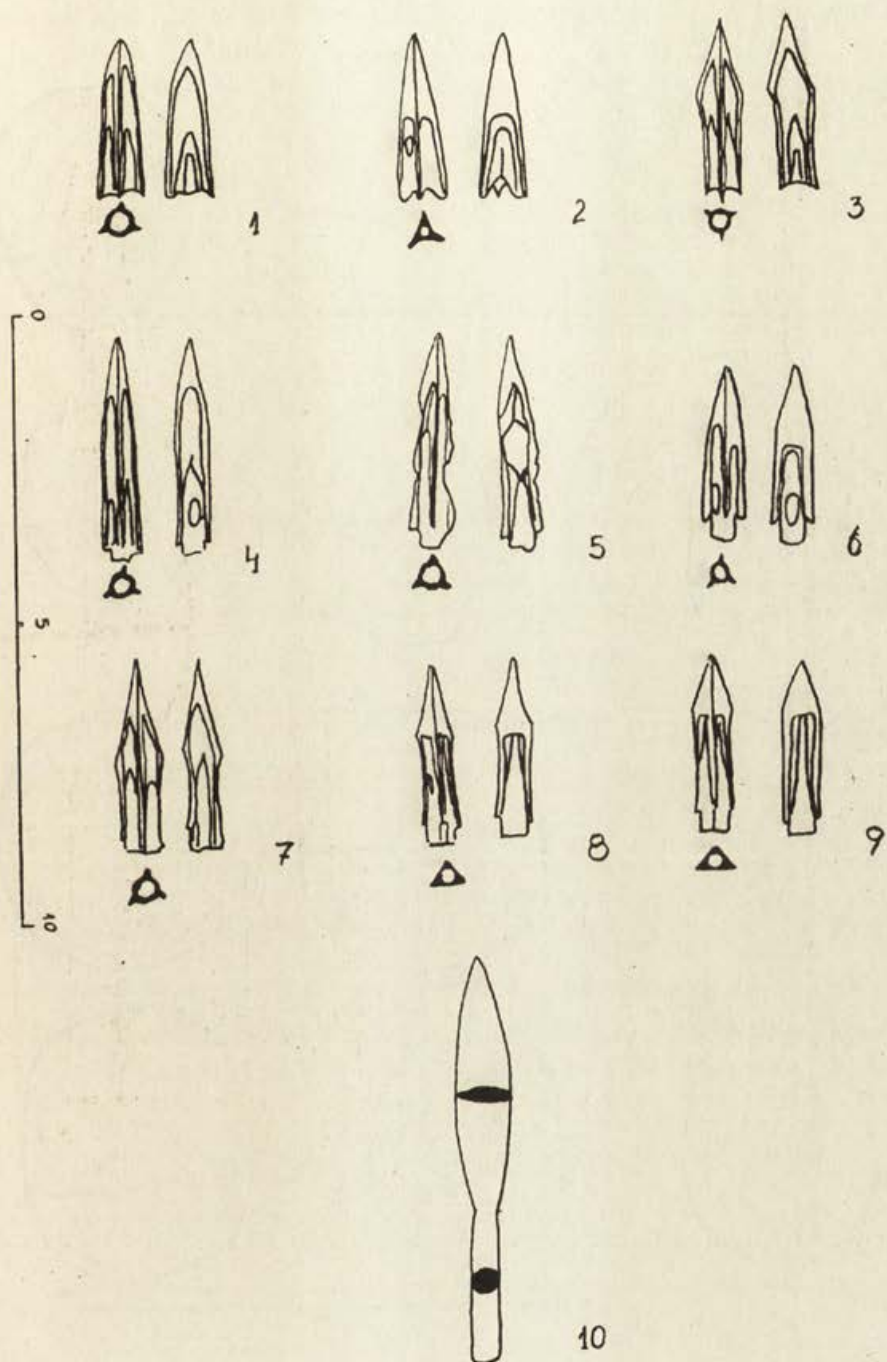

Таблица 7

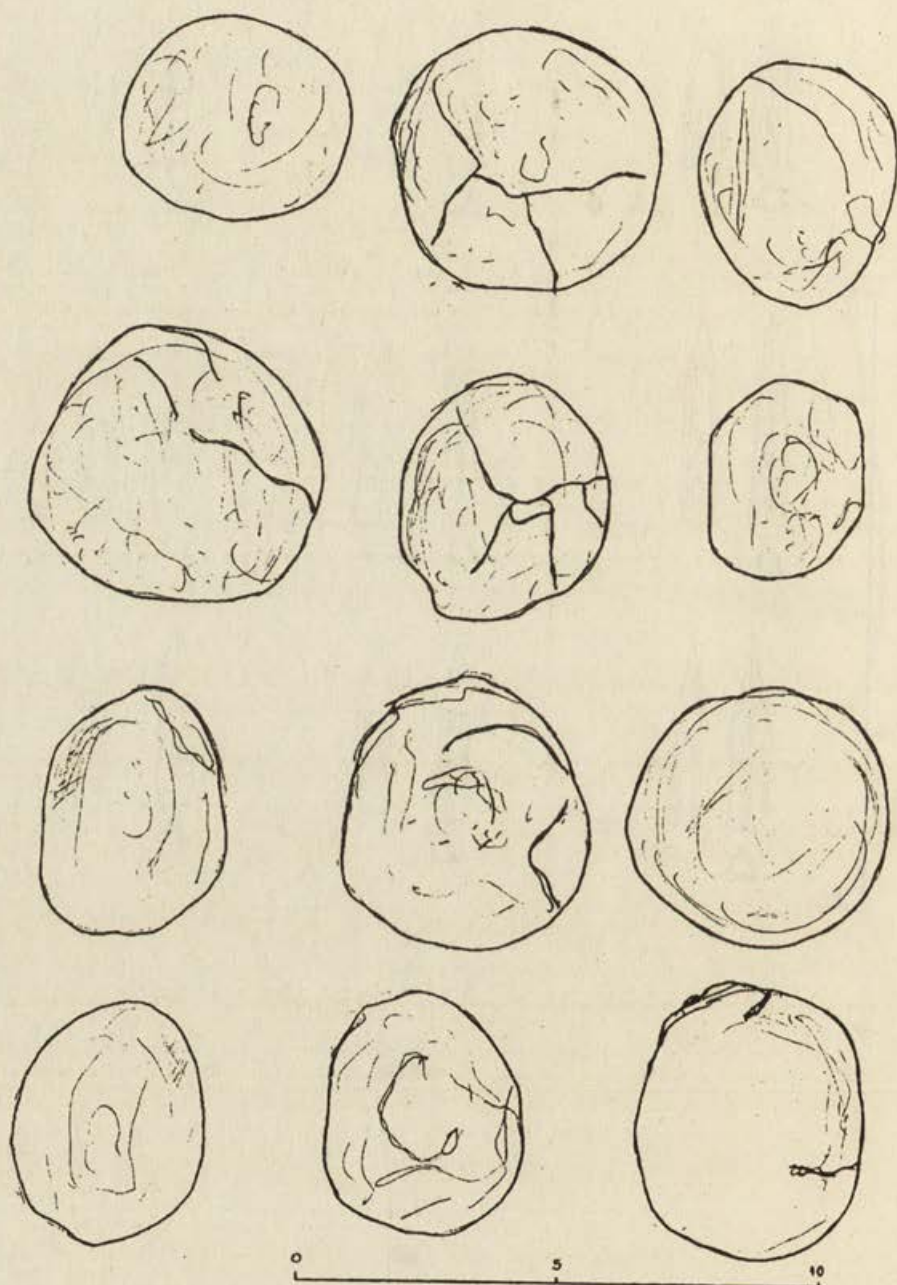
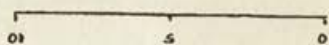
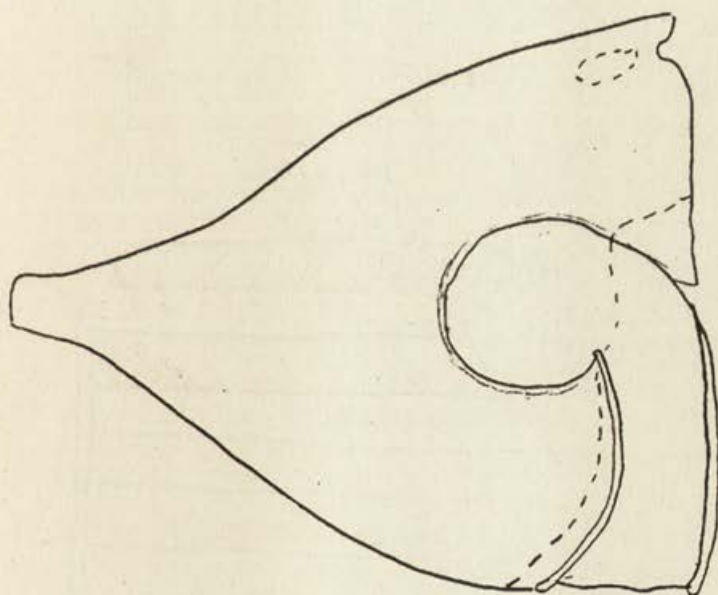
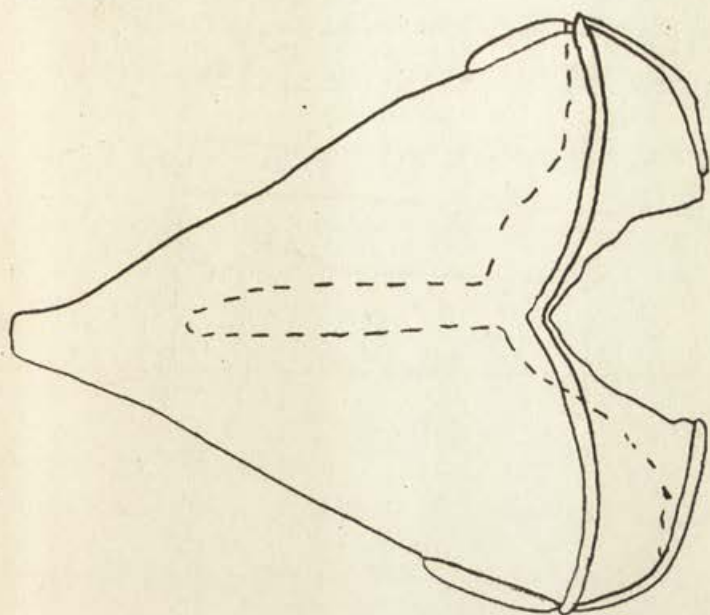
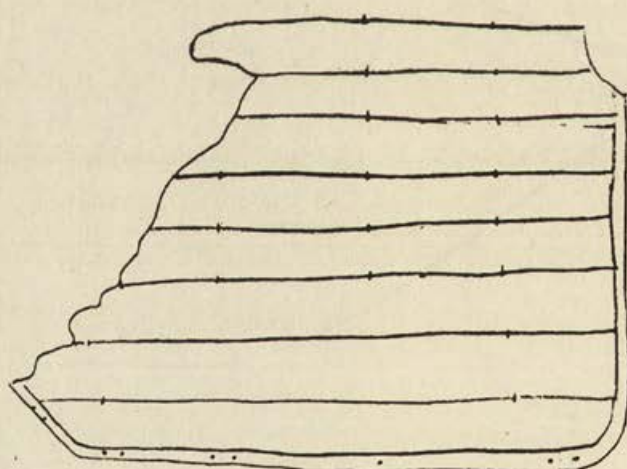
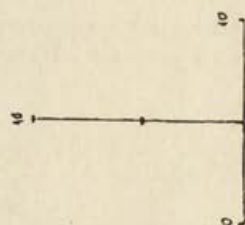
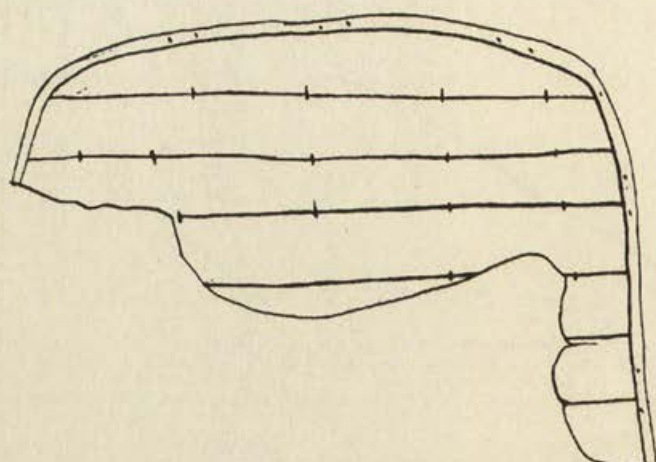
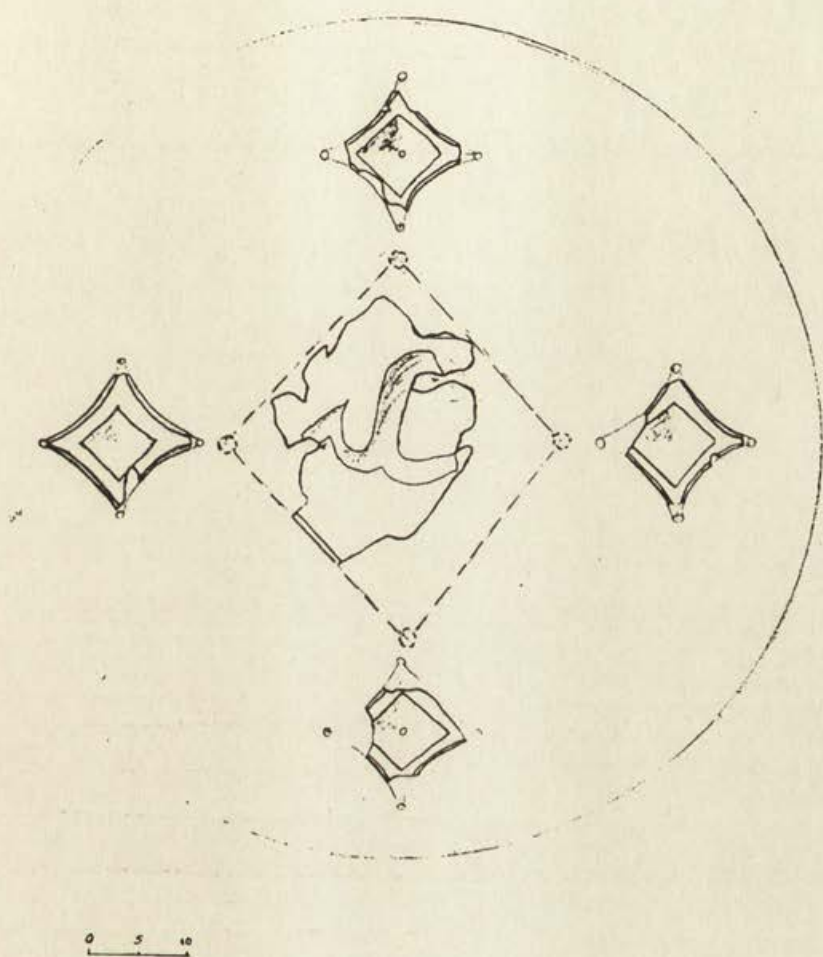

Таблица 8

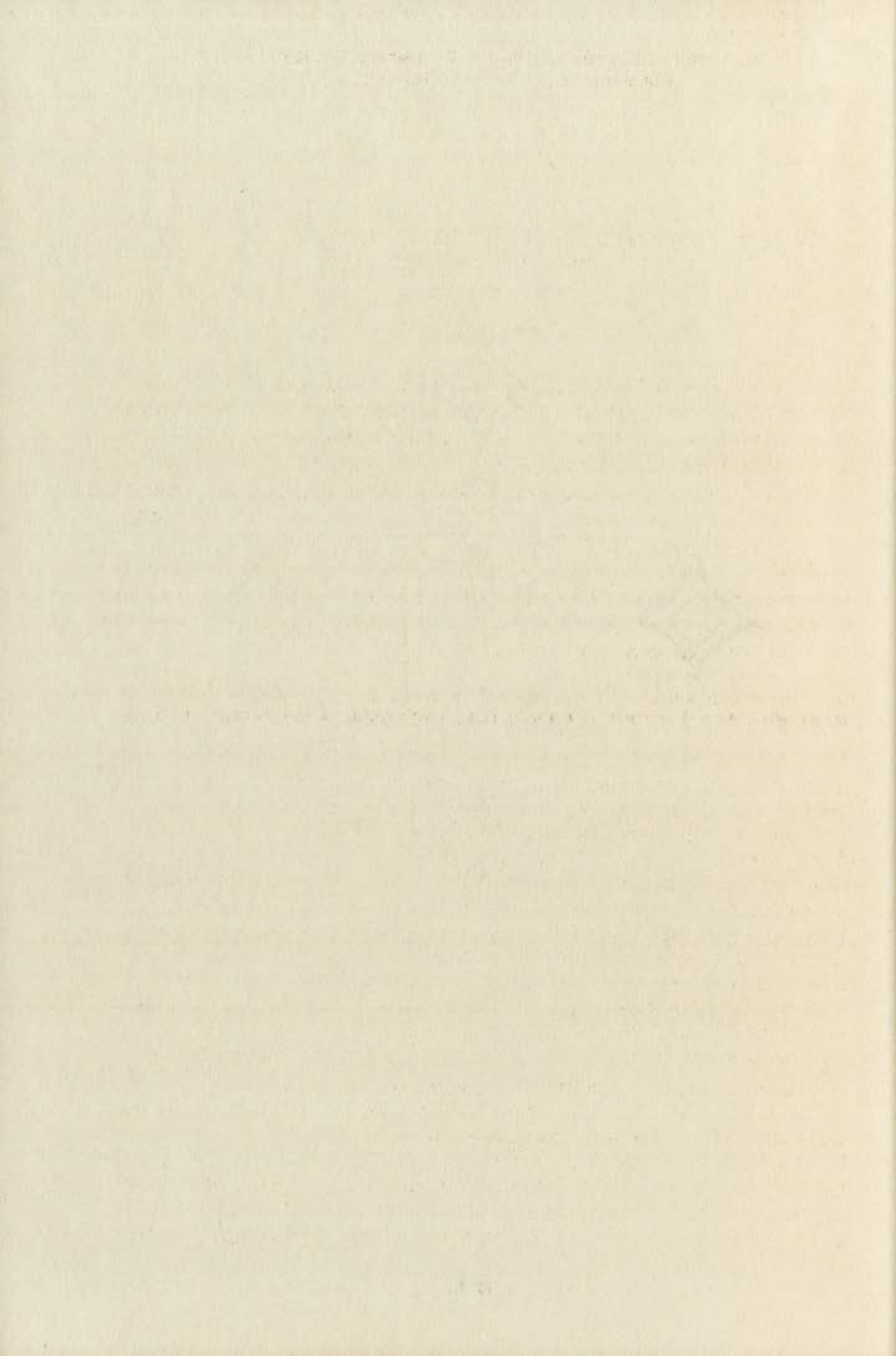

МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ХЪЛМА МОМИНА КРЕПОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

За поселението и продължителността на живота върху хълма Момина крепост данните са твърде оскъдни. От теренните обхождания и извършените на сравнително малки участъци археологически проучвания е видно, че хълмът е застроен и укрепен с дебела каменна стена към края на V в.¹ Етимологията на топонима Момина крепост /Къз хисар - Девин град/ е дала основание да се предполага, че това е старо тракийско селище, известно през римско време, а по-късно и във Византийската империя /V-VII в./ под името Зикидева или Сукидава.²

Проведените в края на 50-те и началото на 60-те години археологически разкопки върху западната приречна тераса на хълма Момина крепост загатнаха, че и тази удобна за живеене местност била част от многолюден квартал на столичния Търнов през XII-XIV в.³ Наред с разкритите църковни и жилищни сгради, християнски погребения и други битови предмети са намерени и около 90-100 византийски и български монети от XII-XIV в.⁴ По време на спасителните разкопки през лятото на 1989 г., извършени върху западното подножие на хълма Момина крепост, бяха открити нови 111 монети. Това са сравнително малко монети, съпоставени с монетните находки от хълма Царевец и манастирските комплекси Великата лавра и "Св.Димитър Солунски" /близо 10 000 екз./, но те все пак дават косвена представа за интензивността на стоково-паричния обмен в този все още слабо проучен жилищен квартал на Търново.

Приблизителната площ на съвременната строителна дейност е около 7-8 дка, но почти всички монети са намерени около разкритите три полуземлянки, църквата с християнския некропол и в двете граждански постройки с относителна датировка V-VI в.⁵

Най-ранните монети, открити по време на спасителните разкопки, са 7 малки бронзови фолиса. Един от тях е на Констанций II /324-361/, а друг - на Теодосий II /402-450/. Останалите 5 фолиса са напълно обезличени, но според техния размер /12 мм/ могат да се отнесат към периода 402-494 г., т.е. те са сечени до монетната реформа на Анастасий I /491-518/.

Споменатите римски монети едва ли са свлечени случайно от изградената на билото римска и ранновизантийска крепост. Те са намерени около двете граждански сгради и заедно с откритите в тях многобройни фрагменти сива римска и едрозърнеста керамика показват, че и този приречен участък на хълма Момина крепост бил обитаван в периода IV-V в.

Останалите монети са от периода XII-XIV в. От втората половина на XII в. са билоновите издания на Мануил I Комнин /1143-1180/ и на Исак II Ангел /1185-1195/, като монетата на първия император е намерена в гроб до основите на разкритата нова църква. Както в останалите проучени квартали на Търново, така и тук монетите от първата половина на XIII в. са многобройни /общо 47 екз./ - български и латински имитации, монети на Никея и Солун /вж. приложения каталог/. Почти всички монети са орязани или нарязани. Допълнителното орязване се дължало на опитите на централната финансова власт да регулира стойността на чуждестранните билонови и медни монети, употребявани в българското парично обръщение, в зависимост от установения курс на златната перпера. Самото нарязване на циркулиращите монети на няколко части било наложено от липсата на достатъчни количества медни монети за вътрешния паричен обмен, както и поради постоянното изменение на медния номинал спрямо основната парична единица в България - златната перпера. Монетните находки от подножието на хълма Момина крепост доста добре илюстрират това "инфлационно" явление в българското парично обръщение през 30-те и 50-те години на XIII в. Сравнително високата степен на развитие на паричния обмен в големия град изисквала съответно по-големи количества дребни монети за размяна, а такива българските финансови власти през този период не били в състояние да осигуряват. Донякъде недостигът от монети за вътрешния обмен се компенсирал от по-бързото градско парично обръщение, но и това не било в състояние да премахне големите потребности от монети за вътрешна размяна и платеж. Поради тези причини не само в Търново, но и в други градски центрове населението само прибягвало до спекулативно нарязване на циркулиращите медни и билонови монети.⁶ Многократно нарязаните монети са сигурен белег за интензивно парично обръщение и в този столичен жилищен квартал. От друга страна, монетните находки дават и някои косвени демографски данни, т.е. за многолюдно население, което извършвало сравнително бърза парична циркулация.

Според останалите открити монети в жилищния квартал на западното подножие на Момина крепост може да се каже с голяма сигурност, че животът и на това място продължил без прекъсване до 90-те години на XIV в. И тук намерените монети на Константин Асен /1257-1277/, Михаил VIII Палеолог /1258-1282/ и на Андроник III Палеолог /1282-1328/ са най-използваните

парични знаци в обръщението на Търново през втората половина на XIII и началото на XIV в. Другите монети, представени с по няколко екземпляра, са също характерни за паричната циркулация за периода 1330-1393г. Това са медни торнезета на епирския деспот Йоан II Орсини /1323-1335/, на българските царе Иван Александър /1331-1371/ и Иван Шишман /1371-1395/.

Освен официалните билонови и медни издания на Иван Шишман са намерени и 4 имитативни монети от 70-те и 80-те години на XIV в. Те представляват леко вдлъбнати кръгли пластинки с едностранни изображения, имитиращи медните монети на цар Иван Александър, но най-често върху тях са представяни кръстове или безмислени комбинации от точки и линии.⁷ Появата на тези имитативни монети, които са сечени извън Търново, но масово използвани в столичния град, се дължала отново на недостига от монети за вътрешна размяна през втората половина на XIV в.

Едва ли може да се определи като случайност липсата на монети на турски султани от края на XIV и началото на XV в. Данните от хълма Царевец и манастирите Великата лавра и "Св. Димитър Солунски" показват, че там няма рязко намаляване на монетната циркулация след превземането на Търново от турците през лятото на 1393 г. В посочените квартали на Търново са намерени 60-70 сребърни акчета и около 350 медни мънгъра на турските султани Баязид I /1389-1402/, Сюлейман Челеби /1403-1410/ и Мурад II /1421-1451/. Вероятно удобното местоположение на жилищния квартал в подножието на Момина крепост послужило за стануване на обсаждащите турски войски, които са прогонили или унищожили многобройното християнско население. Засега може да се предполага, че обезлюдяването на Момина крепост е станало по време на първата турска обсада на Търново през 1389 г. или при превземането на българската столица през пролетта и лятото на 1393 г.

КАТАЛОГ

Констанций II /324-361/ - 1 екз.
фолис, обезличен, 16 мм; 1,90 г

Теодосий II /402-450/ - 1 екз.
фолис, 12мм; 0,60 г

Обезличени римски фолиси от V в. - 5 екз.; 0,60 - 1,0 г

Мануил I Комнин /1143-1180/ - 1 екз.

Четвърто билоново монетосечение; 29 мм; 4,15 г; вар. В; табл. I₁; справка: M.Hendy, 1969, Pl. 167-9

Исак II Ангел /1185-1195/ - 2 екз.
Билоново монетосечене; 22 мм /орязан/ - 25 мм; 2,45 - 3г;
вар. А и вар.В; табл.І2; справка: М.Hendy, 1969, Pl. 20₁₁

Имитативни монетосечения от периода 1204-1261г.

А. Български имитации /1204-1220?/
Тип С - 4; вар.ІІ; 1 нормален - 26мм; 1,50 г; 3 срязани - 0,80-1,25г; справка М. Hendy, 1969, Pl.25₂

Б.Латински имитации /1204-1261/

Латински имитации, серия А-В, Константинопол /1204-1220/

Тип А - 1; сряз. фрагмент; 0,55 г; справка М.Hehdy, 1969, Pl. 25₆₋₁₀

Тип В - 1; сряз. фрагмент; 0,45 г; справка М.Hendy, 1969, Pl.25₁₁

Латински имитации, серия А-С, Солун /1204-1224/

Тип А - 1; сряз. фрагмент; 0,50 г; справка М.Hendy, 1969, Pl.28₁

Тип В - 2; 1 норм.; 22 мм; 0,90 г; 1 сряз.фрагмент; 0,30 г; справка М.Hendy, 1969, Pl.28₅₋₈

Латински имитации, серия С-D-U /Константинопол-Дубровник?/

Тип D - 2; сряз. фрагм.; 0,80 г; спр. М.Hendy, 1969, Pl.25₁₄

Тип F - 1; сряз. фрагм.; 0,75 г; спр. М. Hendy, 1969, Pl.26₂

Тип H - 1; срязана; 0,60 г; спр. М.Hendy, 1969, Pl.26₄₋₅

Тип J - 1; 19 мм; 1,55 г; спр. М.Hendy, 1969, Pl.26₇₋₉

Тип N - 1; срязана; 0,90 г; спр. М. Hendy, 1969, Pl.26₁₄

Тип O - 1; орязана; 18 мм; спр. М. Hendy, 1969, Pl.27₁₋₂

Тип P - 2; орязани; 0,65 г; табл. І3, спр. М. Hendy, 1969, Pl.27₃₋₄

Тип R - 2; орязани; 0,60-1,60 г; табл.І4, спр. М. Hendy, 1969, Pl.27₆

Тип T - 2; орязани; 0,95-1,30 г; спр. М.Hendy, 1969, Pl 27₁₁

Латински имитации с малък модул, серия А-Н /1215-1261/

Тип А - 14; нормални - 9; 15-19 мм; 1,10 г; срязани - 5; 0,55 г; табл.15; спр. M.Hendy, 1969, Pl.29₁₋₃

Тип В - 1; 14 мм; 1,00 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.29₄₋₆

Тип Е - 3; 18-22 мм; 1,30 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.29₁₃₋₁₅

Тип С - 1; срязана; 0,50 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.29₁₉₋₂₀

Никейска империя

Теодор I Ласкарис /1208-1222/

Билоново монетосечене, Магнезия

Тип А - 1; сряз. екз.; 0,60 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.31₆₋₇

Тип В - 1; сряз. екз.; 0,50 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.31₈₋₉

Солунска империя

Мануил Комнин Дука /1230-1237/

Билоново монетосечене

Тип С - 1; 17 мм; 0,50 г; спр. M. Hendy, 1969, Pl.39₆

Тип G - 1; счупен; 0,60 г; спр. M.Hendy, 1969, Pl.39₁₀₋₁₁

Йоан Комнин Дука /1237-1244/

Билоново монетосечене

Серия III; тип G - 2; 0,40-0,60 г; спр. M.Hendy, 1969, Pl.41₁₁

Българско царство

Константин Асен /1257-1277/ - 8 екз.

Медно монетосечене, Търново

Тип I, вар.А/а/, /"царят прав"/ - 1; 24 мм; 2,05 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXVI₁

Тип I, вар. Б/б/, /"царят прав"/ - 2; 23 мм; 2,65 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXVI₄

Тип III, /"царят на кон"/ - 2; 25 мм; 1,45 г; табл. I₆; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXVII₆

Тип IV, /"царят прав"/ - 3; 23-25 мм; 2,10 г; табл. I₇; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXVII₈

Палеолози

Михаил VIII Палеолог /1258-1282/ - 2 екз.

Константинопол, билоново монетосечене

Тип C.16 - 1; 25 мм; 2,25 г; спр. S. Bendall & P. Donald, 1974, p.14

Солун, билоново монетосечене

Тип T.9 - 1; 22 мм; 1,70 г; спр. S. Bendall & P. Donald, 1974, p.30; табл. I₈

Андроник II Палеолог /1282-1328/ - 3 екз.

Константинопол, билоново монетосечене
Тип С.15 - 1; сряз. фрагмент; 0,50 г; спр. К.Дочев, 1992, табл.XLVIII₁₅

Солун, медно монетосечене
Тип Т.11 - 1 /фрагмент/; 0,50 г; спр. S. Bendall & P. Donald, 1979, p. 210
Тип Т.13 - 1 срязана; 0,60 г; спр. S.Bendall & P. Donald, 1979, p.212

Андроник II с Михаил IX Палеолог /1294-1320/
Константинопол, медно тетартероново монетосечене
Тип С.37 - 1; 22 мм; 1,80 г; табл. I₉; спр. S. Bendall & P. Donald, 1979, p. 90

Епир
Йоан II Орсини /1323-1335/
Арта, медни торнезета - 2; 19 мм; 0,80 г; табл. I₁₀; спр. К. Дочев, 1992, табл. LXII₄

Българско царство
Иван Александър /1331-1371/
Търново, медно монетосечене
Тип II /"царят на кон"/ - 1 орязана; 16 мм; 1,25 г; спр. К. Дочев, 1992, XXXI₃

Иван Александър с Теодора II /1348-1371/
Търново, медно монетосечене
Вар. В - 2; 18-20 мм; 0,80-1,15 г; табл. I₁₁; спр. К. Дочев, 1992, табл.XXXIV₃

Иван Шишман /1371-1395/ -3 екз.
Търново
Първо билоново монетосечене - 1; 20 мм; 25 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXXVIII₁

Медно монетосечене
Корубести ядра - 1; 22 мм; 1,55 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXXVIII
Плоски ядра, вар. Б - 1; 17 мм; 1,05 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XXXVIII₃, табл.I₁₂

Имитативни медни монетосечения от втората половина на XIV в.

С изображения на кръст - 3; 16 мм; 0,60 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XL₄

Имитации на медните монети на Иван Александър - 1; 16 мм; 0,45 г; спр. К. Дочев, 1992, табл. XL₂

Съкращения към каталога

К. Дочев, 1992 = Дочев, К., Монети и парично обръщение в Търново /XII-XIV в/, В. Търново, 1992

M. Hendy, 1969 = Hendy, M., Coinage and Money in the Byzantine Empire /1081-1261/, Washington, 1969

S. Bendall & P. Donald, 1974 = Bendall, S., & Donald, P., The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos /1258-1282/, London, 1974

S. Bendall & P. Donald, 1979 = Bendall, S., & Donald, P., The Later Palaeologan Coinage /1282-1453/, London, 1979

БЕЛЕЖКИ

1. Велков, И., Разкопките на Момина крепост през 1942-1943 г., И.пр., 1945/46; 1, с. 101-102

2. Велков, И., ZIKIDEBA-SUKIDABA=дн. Велико Търново?, вж. Палео-славистика и епиграфика /Сборник в памет на проф. Ив. Гълъбов/, В. Търново, 1988, с. 78-81

3. Николова, Я., Н. Ангелов, Средновековен квартал на хълма Момина крепост във Велико Търново, Археология, 1963, 1, с. 35-39

4. Николова, Я., Н. Ангелов, цит. съч., с. 39; същите Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново, ИОМВТ, II, 1964, с. 26-28

5. За разкритата архитектура и другите археологически материали от този участък през 1989 г. вж. тук съобщението на М. Робов "Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново". Дължа да изкажа колегиална благодарност на М. Робов, който ми предостави монетите за публикуване.

6. За орязването и нарязването на медните монети през първата половина на XIII в. вж. Дочев, К., Монети и парично обръщение... с. 179-181

7. Пенчев, В., Имитационни монетосечения в България през XIV в., Нумизматика, 1984, 2, с. 14-30

COIN FINDINGS FROM THE HILL OF "MOMINA KREPOST" IN
V. TURNOVO

CONSTANTIN DOTCHEV
/resume/

There was a fortress on the hill of "Momina krepost", which so far is dated to the late 5th and early 6th cc. During 13th and 14th centuries, when Turnovo was the capital of the Bulgarian Kingdom, the hill actually was a populous town quarter. The salvage excavations carried out in 1989, along with the architectural ruins of other archaeological material led to the finding of 111 bronze and copper coins. Seven of them are small Roman folisae from 4th and 5th cc., while all the rest of the coins are from 12th-14th cc - coins of Manuil I Comeninus /1143-1180/, Isak II Angel /1185-1195/, Bulgarian and Latin imitations from the first half of 13thc., emission of Nicaea, Epirus and of the Palaeologids /1261-1341/. Of the Bulgarian emissions, there were found only emissions of Constantine Assen /1257-1277/, of Ivan Alexander /1331-1371/ and of Ivan Shishman /1371-1395/. The lack of early Turkish coins from the late 14th c. and the early 15th c. points at the fact that the residential quarter on the hill of "Momina krepost" must have been abandoned when the town was captured in the summer of 1393.

СРЕБЪРЕН ОБКОВ ОТ СТАРИТЕ РАЗКОПКИ НА ТРАПЕЗИЦА

КОНСТАНТИН TOTЕВ

В една от залите на Националния исторически музей в София са показани фрагменти от сребърни обковки с позлата, открити при първите разкопки на хълма Трапезица преди повече от 90 години.¹ За съжаление пълна публикация на находката досега не е направена. Отделни пластини от нея обаче са включени с кратки бележки и отделни фотографии в рекламни албуми и обобщителни трудове върху старобългарското изкуство. В някои от тях се привеждат основания както за изработката и предназначението на обковките, така и изводи относно техния произход и датировка.²

Интересът ни към този важен паметник на средновековната металопластика, останал досега извън погледа на изследователите на художествената култура на Търновград, тук е насочен преди всичко към пълно публикуване на всички оцелели до днес 10 фрагмента от обкова. Само така според нас могат да се получат по-сигурни наблюдения и данни за идентифицирането на представените отгоре им изображения, както и да се осветлят въпросите, свързани с техния иконографски и стилев анализ. Необходимо е също така да се разгледат и възможностите за цялостна реконструкция на обковките и евентуалното им предназначение.

Запазените части от обкова са открити значително обгорени. Въпреки това върху сребърната основа на почти всички добре личат следите от позлатяване. Не е трудно да се установи и техниката на изпълнение на обковките чрез изчукване върху предварително подготвен и отлят модел. В случая сребърният лист с дебелина близо 2 мм е бил работен на части. Това успяхме да установим не само от състоянието на запазеност на обковките, но и благодарение на предложената за целия обков възстановка. Заедно са били изчукани най-добре запазените десни хоризонтални части, които включват по две квадратни полета с бюстови образи и две правоъгълни такива, запълнени с интересна орнаментална декорация от квадратчета, изпълнени с лилиев цвят. Това добре личи в долната част на предложената от нас възстановка. Размерите на почти квадратните полета е 23/26

мм, а на правоъгълните - 35/26 мм. Несъмнено е, че тези пластини са били изработени върху цялостно отлят модел.

Другите две квадратни полета с бюстови образи най-вероятно са били изчукани самостоятелно. Така е изпълнена и единствено стигналата до нас фигура в цял ръст, която е запълвала едно от вертикалните правоъгълни полета с приблизителни размери 25/70 мм. От срещуположното на него изображение няма запазени фрагменти. Оцелелите три малки части от пластини, запълнени със същата декоративна украса, най-вероятно са заемали вертикалните правоъгълни полета с размери 35/25 мм. Въпреки че те са добре изрязани, следи от разграничителния кант на тапетната украса не са се запазили. Квадратните полета с бюстове на светци в лявата вертикална част на обкова също са изрязани, но върху техните страници допълнително е нанесена украса, която обаче не е свързана с орнаменталната декорация на правоъгълните полета. Това се отнася и за пластинката с цялата фигура на светец и подсказва, че за изработването на всички обковки е трябвало да се отлеят най-малко пет - шест бронзови модела.

Размерите на полетата, пропорциите на изображенията и декоративната украса несъмнено обединяват всички запазени пластини в един обков с размери 145/177 мм, в центъра на който се очертава панел за монтирането на икона с размери 95/135 мм. Много вероятно е тя да е била изработена от слонова кост, стеатит, скъп метал или мозайка. Формата насочва, че на нея вероятно е било представено самостоятелно изображение на Исус Христос, на св. Богородица или пък многоклетъчна икона от празничния цикъл. Въпросната творба ще да е била вложена върху дървена основа, предварително издълбана с размерите си на централния панел, като обковът, поставен на втори план, е рамкирал цялата икона. Всяка една от обковките носи най-малко по два кръгли отвора за прикрепване към дървената основа на иконата.

В тази композиционна схема подреждането на обковите от Трапезица на предложената тук възстановка със сигурност може да се свърже с принадлежността им към портативна икона с приблизителни размери 210/160 мм. С подобни размери обковки, които най-близко стоят до разглежданата творба от Трапезица, са мозаечната икона на св. Ана от Ватопедския манастир /нач. на XIV в./³, стеатитовата икона с 12 празнични сцени от църквата "Св. Климент" в Охрид /XIV в./⁴, стеатитовата икона на св. Димитър от Оръжейната палата в Москва /края на XIII-XIV в./⁵ и бронзовата икона с Христос на трон от Херсонес /XII-XIII в./⁶, Изключвайки иконата от Херсонес, трябва да отбележим, че всички обкови са по-ранни или по-късни от вложените творби в централната част. Ето защо на пръв поглед условният характер на направеното подреждане в реконструкцията на обкова от Трапезица намира сериозни основания както с броя и

разпределението на запазените пластини, така и в изказаните по-горе съображения по отношение размерите, пропорциите и самото изпълнение . Приведените аналогии, от друга страна, също изчерпват възможностите за по-друга възстановка. Досега не е правен опит за идентифициране на представените изображения, които да предложат нови данни в иконографската схема на целия обков, и затова ще насочим вниманието си в тази посока.

При всички пластини с изображенията на светци се забелязват буквени означения за имената на представените. В някои участъци те личат съвсем слабо, но графиката им може лесно да се уточни от обратната страна. Фрагментарното състояние на образите не позволява изцяло да се попълнят буквите при някои имена. Шестте квадратни полета са запълнени с допоясни образи на светци, имената на които са изписани с гръцки букви: св. Пантелеймон, св. Теодор, св. Георги, св. Василий, св. Йоан Кръстител и св. Никола. Стоящата фигура в ръст от вертикалната страница на обковката е доста фрагментирана и от малката запазена част на надписа предполагаме изображението най-вероятно да е св. Димитър. Подредането на пластините при възстановката, макар до голяма степен условна, се явява единственото решение за портативни икони от този род.

Един от най-добре запазените образи е на св. Пантелеймон, показан фронтално в тържествена поза, с кръст и свитък. Нимбът около главата е с двойна линия, а буквените означения за името му са разположени от двете страни на квадратното поле ПАНТЕЛЕНМОН. Овалът на голобрадото лице и грижливо оформените букли на прическата са в съгласие с утвърдения иконографски тип, широко популярен в източнокристиянското изкуство. Изображението е загърнато с пристегнато на рамото драпирано наметало. Върху дясното рамо на светеца е нанесена интересна орнаментална украса, която се наблюдава и при някои от другите изображения. От втория допоясен образ на тази пластина е запазена само малка част от нимба, дясната ръка и първите букви от името му ΘΕΟΔΩΡΟΣ.

На последното квадратно поле от горната част на обкова е показан в молитвена поза св. Георги с кръст в ръка . Запазени са всички букви от надписа ΓΕΟΡΓΙΟΣ. Нимбът само при това изображение е с единична линия. Светецът е с наметало, под което личат следи от деколтето на хитона, а при дясната ръка се забелязва споменатата вече орнаментална украса. И тук при чертите на лицето и прическата е спазена традиционната иконография за този често изобразяван във Византия, Русия и на Балканите светец.

Единствено запазилата се правоъгълна пластина от вертикалната страница на обкова е с изображение на фронтално представен в цял ръст св. Димитър . Затова най-вече съдим от запазилите се букви от името /Δ/ΗΜΗΤ/Ρ/Η/ΟΣ. Тази обковка е

силно фрагментирана и някои начупени части от нея са се изгубили. Въпреки това въз основа на нея можем да направим по-категорични изводи за характера на облеклото на разгледаните бюстови образи от горния хоризонтален ред на иконата.

Светецът е обгърнат с надиплено наметало, прихванато на дясното рамо. Под него, при гърдите и дясната ръка добре личат деколтето и маншетът на хитона. Последният, както тук се вижда, е бил обшит при деколтето с везана украса, а навярно и в долния край както при съвсем идентичния образ на св. Прокопий от Раковац⁷. В нашия случай св. Димитър държи кръст по същия начин с дясната ръка, а лявата е изнесена в молитвен жест към гърдите. За израза на представения можем да съдим само от едно старо копие на пластината, което се намира в средновековната експозиция на Великотърновския музей. На него добре се вижда овалът на голобладото лице, характерната извивка на ушите и подредените два реда пластинчати букли от прическата. Срещу фигурата на св. Димитър от вертикалната страница на обкова е възможно да е стоял нестигнал до нас образ на св. Прокопий, на св. Евстатий или на св. Нестор.

От десния ред на обкова е показан в епископско облекло св. Василий Велики /Кападокийски/. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга, върху подвързията на която има кръст. Надписът е разгърнат симетрично от двете страни на очертания с двойна линия нимб ΒΑΣΙΛΗΝΟΣ. Особено впечатление прави изразителното едро лице на представения епископ с оголено теме, широко отворени очи, дълъг нос и подвити мустаци, които се сливат в едрите кичури на клиновидно оформената брада. Другото квадратно поле от тази пластина е повредено и липсват значителни части. За съжаление малко е останало от великолепия образ на св. Йоан Кръстител. Запазен е фрагмент от лицето с нимба и почти пълния надпис ΙΩ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Оцеляла е и част от изкусно сплетената коса на светеца, малко от ексомоса и двойният кръст.

Последната квадратна пластина от долния край на обкова е с образа на св. Никола, показан също в епископско облекло с омофор с гравирани кръстове ΝΙΚΟΛΑΟΣ. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга с богато украсена подвързия. Интересно е, че всички букви от името му са разположени от дясната страна на полето. Индивидуалната характеристика на образа е постигната с изключителен усет и майсторство, в духа на приетия във византийското изкуство иконографски тип на светеца. Обобщено третираната прическа като че ли напълно се слива с добре оформените кичури на брадата, а извитите вежди и леко присвитите клепачи придават известна строгост в изражението на представения епископ.

Всички изобразени от обковките са показани в строго фронтални, тържествени пози. Особена близост в това

отношение би могла да се търси при сравнение с медальонните образи върху двете ставротехи от Ермитажа и Оръжейната палата в Москва от началото на XII в., както и с бронзовите икони на св.Василий със св. Никола, св. Прокопий и св. Пантелеймон, открити при разкопките при с. Раковац в близост до Нови Сад и датирани в XII-XIII в.⁸ За последните обаче има съществени различия между изследователите по въпросите за константинополската изработка⁹ или провинциалния характер на тяхното изпълнение от по-стари византийски модели¹⁰. Неотдавна, отбелязвайки някои стилистически различия на отделните икони от Раковац, А. Банк допусна възможността за съществуването на работилница в непосредствена близост до откриването на иконите¹¹. Картината със сребърния обков от Трапезица изглежда по-различна, тъй като от стогодишните разкопки в Търновград са открити само две медни обкови с по-друг характер и предназначение.¹²

Все пак при разглежданите образи от Трапезица, изпълнени в сравнително висок релеф, наблюдаваме плоскостно третиране на обемите и формите, декоративно търсене при показване драпировката на облеклото, характерните прически и черти на лицата или в известна степен се долавят някои белези от къснокомниновото изкуство. Тази тържественост и монументалност, несъмнено проникнала от живописата, се забелязва и при редица други паметници на византийската малка пластика от началото на XIII в.¹³

Други възможности за наблюдения и сравнения предлага орнаменталната украса в шестте правоъгълни полета на обкова. Подобен тапетен характер на полетата и фризовете от квадратчетата срещаме върху тронните облегалки на един бронзов триптих на св. Богородица със светци от XII в. и тронната Богородица от Тчукули от X-XI в.¹⁴. Още по-близко е този вид украса с центриран декоративен елемент във всяко едно от квадратчетата на тапета както при грузинската икона с архангели Михаил и Гавриил от втората половина на XI в.¹⁵, херсонеската икона с Христос на трон от XII-XIII в.¹⁶ и сребърната и мозаечните икони на св. Георги от XI-XII в. от Музея на изкуствата в Тбилиси.¹⁷ Очевидно е трудно да се намерят и защитят опорни хронологически елементи от този тип декоративна украса, но въпреки това можем да приведем няколко конкретни аналогии за украсата с лилиев цвят върху обковката от Трапезица. Съвсем идентичен орнамент се среща по обкова на икона с Христос Психосостис от Скопския музей. Тя произхожда от църквата "Св. Климент" в Охрид и е датирана от А. Грабар в началото на XIV в.¹⁸. Важно е да отбележим, че лилиевидният орнамент е само върху малка част от лявата вертикална страница на иконата, която допълнително е включена в обковката. Поразително сходство обаче тази декорация намира при обковите на една

двустранны мозаечна икона с 12-те празници от Флоренция, датирана също в XIV в.¹⁹

Трябва още да отбележим, че лилиевидният орнамент се среща в широк кръг паметници на средновековното изкуство от България. В нашия или сходен вид ние го намираме върху съдове от Нагисентмиклошкото съкровище, върху сребърни токи, коланни краища и апликации от Първото българско царство и византийското владичество²⁰. Наред с декоративния си характер лилията често играе роля и на хералдичен знак и служи на владетелски костюми, въоръжение, инсигнии и регалии. С лилиевиден орнамент са украсени военните облекла на няколко от фресковите фигури в църква N 8 на Трапезица²¹. Този мотив е гравирани и върху група златни и сребърни пръстени, открити от археологическите разкопки на Царевец и църквата "Св. 40 мъченици"²². Лилията срещахме и във византийското и българското монетосечене още през XI-XIII в.²³. Въпреки всичко този орнамент не предлага опорни пунктове за датировка на украсата върху сребърния обков.

Намерените на Трапезица обковки според нас носят белезите и характера на сребърните изделия от средновизантийския период. Възможности за съмнение имаме само по отношение на фигурите в цял ръст, които не се срещат върху обкови по това време. Изключение правят тези от иконите с Благовещение от църквата "Св. Климент" в Охрид, чиято изработка Н.П.Кондаков свързва с името на охридския архиепископ Лъв /1037-1056/²⁴. Тази датировка поддържа и Св. Радойчич, привеждайки аналогии за правите пророчески фигури от миниатюрите, докато А. Банк търси съответствие за тях с паметници от руски произход от XII в.²⁵. От друга страна, Грабар въз основа на детайлиран анализ на драперията, релефа и живописа намира стилистични основания за отнасянето на обковите през Палеологовата епоха²⁶. В църквата "Св. Климент" в Охрид върху обкови на други по-късни икони може да се види освен медальонните образи на светци и типичният цветен орнамент, характерен за византийските сребърни изделия от XI-XII в.²⁷. През този период фигури в цял ръст са нетипични, но затова пък се срещат често върху други сребърни предмети²⁸. Ето защо византийският произход на обкова от Трапезица трудно може да бъде спорен. Основание за една по-конкретна дата предлагат някои архаични елементи от палеографията на надписите, като например хоризонталните начертания в краищата на някои букви. Изброе-ните съображения насочват с голяма вероятност обковът от Трапезица да бъде поставен в края на XII- първата половина на XIII в.

1. **Димов, В.**, Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, V, 1915, с. 162
2. **Ангелов, Н.**, Търновград - център на художествени занаяти през средновековието /XIII-XIV в./ - дипляна с цветни диапозитиви, С., 1966, обр. 9; Търновград - център на приложното изкуство, С., 1970. Тук е включена цветна илюстрация на една пластина, определена като златна обкова на Евангелие; **Н. Ангелов, А. Попов**, Царевград Търнов, пътеводител, С., 1985, с. 41; **Н. Шмиргела**, Скулптурата по нашите земи, С., 1961, с. 112, обр. 186. Разглежда се само една пластина като обков на Евангелие от XIV в.; **Д. Друмев**, Декоративно и приложно изкуство, ИБИН, С., 1976, с. 293, обр. 323. Илюстрирани са само две обковки, определени като фрагменти от сребърен обков на икона от XIII в.
3. **Grabar, A.**, Les revetements en or et en argent des icones byzantines du moyen age. Venise, 1975, p. 53, N 23, Pl. XXXV
4. **Kalavrezou-Maxeiner, J.** Byzantine Ikons in steatite, Wien, 1985, N 159
5. **Банк, А.**, Прикладное искусство Византии IX-XII в., М., 1978, рис. 90
6. Пак там, рис. 52
7. **Sandor, N.** Домбо - "Рада војво анских музеја", св. 20, 1971, Нови Сад, с. 172, сл. 11
8. **Банк, А.**, цит. съч., рис. 28,30,55; **Sandor, N.** Op. cit., p. 161-185, il. 4-12
9. **Nikolajevic, I.** Depotfund bronzeeuer Kunstgestande aus Rakovac, ein Beispiel des Exports byzantinischen Kunst - im: Byzantinischer Kunstex port. Halle - ittenberg, 1978, p. 218-231
10. **Radojkovic, B.**, Les objets sculptes d'art mineur en Serbie ancienne. Beograd, 1980, N 82-91, p. 21-25
11. **Банк, А.**, Образец и копия в прикладном искусстве Византии X-XIV в. /региональные и социальные аспекты/, Сб. ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XIV в., Л., 1988, с. 71-73, рис. 7,8
12. **Николова, Я.**, Домашният бит и въоръжението на Царевец според археологическия материал, Царевград Търнов, т. 2, С., 1973, обр. 86; **М. Рубов**, Произведения мелкой пластики из церкви "Св. Димитрия" в Търнове, Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев, 18-25.09.1985, М., 1987, с. 90
13. **Пуцко, В.**, Киевская сюжетная пластика малых форм XI-XIII в., Сборник, посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп, 1987, с. 169-181; **А. Банк**, Прикладное искусство...
14. **Splendeur de Byzance, Bruxelles**, 1982, p. 183, N 226; **A. Grabar** op. cit., p. 31-33, Pl X17

15. Вайцман, К., А. Вольскаја, Г. Бабич, М. Хатзидакис, М. Алпатов, Т. Войнеску, Иконе, Београд, 1983, обр. 105
16. Банк, А., Прикладное искусство... рис. 52
17. Abramischvili, G., Georgian Jewellery and Metalwork in the Middle Ages Jewellery and Metalwork in the Muzeum of Georgia, Leningrad, 1986, p. 114; К. Вайцман... Иконе, с. 109
18. Grabar, A., op. cit., p. 38, N 12, Pl XIX
19. Ibid., p. 60, N 31, Pl XL
20. Друмев, Д., цит. съч., с. 293
21. Димов, В., цит. съч., с. 130-137, обр. 92
22. La Bulgarie Médiévale Art et civilisation, Paris, 1980, N 357, 358; Непубликувани материали на К. Тотев от разкопки на църква "Св. 40 мъченици" през 1992 г.
23. Христова, З., Лилията - декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети, Нумизматика, 1978, кн. 1, с. 13-17, обр. 1-6
24. Кондаков, Н. П., Македония. Археологическое путешествие. СПб, 1909 г.
25. Radojčić, Sv., Ikoni di Serbia e Macedonia, "Silvana", 1967, N 17; А. Банк, Прикладное искусство... с. 42
26. Grabar, A., op. cit., p. 35-37
27. Банк, А., Прикладное искусство... с. 41-42
28. Пак там, с. 43

A SILVER REPOUSSE COVER FROM THE OLD EXCAVATIONS ON THE HILL OF TRAPEZITSA

KONSTANTIN TOTEV
/resume/

Ten silver plates with traces of gilding, found during the first excavations on the hill of Trapezitsa in V. Turnovo, but still unpublished as yet, are the subject of the present paper. They belong to the repousse cover of a portable icon made of ivory, steatite or mozaic; the Byzantine origin of the icon is hardly a subject of debate. On the basis of a stylistic and iconographic analysis together with the suggested reconstruction of the icon and its overall size, certain conclusions were drawn bearing reference to its dating to the late 12th-13th cc.

НОВИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА МОМИНА КРЕПОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МИРКО РОБОВ

Извършените през последните десетилетия археологически проучвания извън чертите на столичното укрепено пространство дадоха своя съществен принос в изясняване на общата градоустройствена схема, на етапите на възникване и развитие на града, на архитектурния облик в различните негови части, на социалната и икономическата им характеристика, бита на населението и т.н.

В този смисъл голямо значение имат резултатите от разкопките по двата бряга на река Янтра, в подножията на хълмовете Царевец и Трапезица, а също и в западния склон на хълма Момина крепост. Придобитите данни от тях значително разшириха представите ни за мащабите на града като цяло, и то не само в неговия столичен период, но също и в навечерието на въстанието от 1185-1187 г. До голяма степен се изяснява ролята на подножието като съществена част от общия градски организъм със своя архитектурна, стопанска и т.н. специфика. Очерта се също и хронологичната картина на възникване и развитие на тези средновековни квартали.

Всъщност в писмените сведения, отнасящи се до началния период на Търновското царство, които касаят и новата столица, отсъстват данни за тяхното съществуване. Така например според Никита Хониат *"той е най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина"*¹ /к.м./. Теодор Скутариот пише, че *"това е най-забележителният от градовете на Хемус по здравина и известност, разположен на планина и заобиколен в кръг от река"*² /к.м./

Цитираните описания, макар и твърде обобщени, до известна степен изграждат представата за Търново в края на XII в. като значителен, а при това и мощно укрепен градски център. И двете сведения визират обаче изключително неговата укрепена част. Това е обяснимо, защото са поднесени в контекста на събития с

военнополитически характер. И докато в по-сетнешните извори участъкът от столицата, разположен в подножията на хълмовете Царевец и Трапезица, намира своето място, то до края на съществуването си кварталът в западното подножие на хълма Момина крепост остава неупоменат. Очевидно споменът за него не се е променил през вековете на робството и К. Шкорпил в своя план на средновековно Търново посочва района като турско гробище.³

Така съществуването на средновековен квартал в западното подножие на хълма Момина крепост е засвидетелствано единствено по археологически път. Първите разкопки са проведени през 1959 г.⁴ Проучванията продължават и през следващите няколко години.⁵

В резултат от първите разкопки Н. Ангелов намира за основателно да нарече тази част от Търново "квартал на бедните"⁶. Неговите граници според автора очертават значителен район на запад до пътя за Г. Оряховица.

Открита е средновековна еднокорабна църква с притвор, с керамопластична украса по фасадните стени⁷. Около църквата е съществувал некропол, от който са установени 36 погребения.

Жилищата, обитавани от населението в този квартал, са полуземлянки, вкопани в склона. Ориентирани са в посока изток-запад. По план са предимно едноделни⁸. Още тогава е установен и порядък в подреждането на тези жилища - в редици, като между тях са били оформени и улици с настилка от дребни камъни⁹.

Хвърлена е определена светлина и върху бита на населението и стопанската характеристика на квартала като цяло. Установено е керамично производство¹⁰, металообработка¹¹ и др.

Категорично е уточнена горната хронологична граница в съществуването на квартала - края на XIV в. Счита се, че тук са били разположени основните сили на Баязид, които в продължение на три месеца през 1393 г. са обсаждали столицата Търново¹².

Новите археологически проучвания се проведоха през лятото и есента на 1989 г. и представляваха спасителни разкопки. Те бяха наложени от разширението на ЗПИ "Момина крепост". Разкриха се останки от още три полуземлянки, едно водохранилище, пещи с различно предназначение, ями за храни, а също и боклучни ями, църква с некропол.

По своя план, а също и по характера на градежа новоразкритите полуземлянки следват традицията на установените при предшествашите проучвания. Градежът е от ломени камъни на калова спойка. Запазени са участъци от вкопаните в ската зидове. Те са еднолицеви и като такива се издигали до повърхността на терена, над който са продължавали във височина вече с две лица. Запазени са гнездата в пода и леглата в

градежа на вертикални дървени греди, които са служели като носещ елемент на покривната конструкция. Подовите и на трите полуземлянки са от жълта трамбована глина. Добре личат останките от огнища, посредством които помещенията са се отоплявали. В пода на най-южната от новооткритите полуземлянки е оформена малка яма, която вероятно е служела за съхранение на хранителни продукти.

Двете полуземлянки са едноделни по план, а устройството на третата е малко по-различно. В един по-сетнешен период след нейното изграждане, откъм южната и страна, е оформено допълнително помещение, значително по-тясно по размери, а и по-плитко вкопано в ската. Пристроено е непосредствено към полуземлянката без самостоятелен северен зид.

Запазената в северната част на помещението пещ с очевидно битово предназначение, а също и основата на друга пещ в южната му част, показват, че въпросната пристройка е била използвана като пещник.

В един по-късен период, след разрушаването на полуземлянките, тук е била създадена работилница за металообработка, за което свидетелстват откритите железни крици и шлага, а също и един каменен калъп за отливане на приложения с форма на кръст.

Известен декоративен ефект е постигнат в оформлението на източния зид на най-северната от полуземлянките чрез косо подреждане на преупотребени тухли в един от редовете на градежа.

Подобно на полуземлянките, разкрити при предишните проучвания, и новооткритите са разположени приблизително в една редица с посока изток-запад. В профила на ската след изкопните работи, осъществени за нуждите на съвременния строеж, добре личи настилка от дребни камъни на улици с посока север-юг.

Повечето от установените ями са боклучни. По форма някои от тях са "крушовидни", а други - цилиндрични. Порядък се наблюдава и в тяхното подреждане. Разположени са приблизително в редици с посока изток-запад на терена между полуземлянките и брега на реката. Откритите в ямите находки представляват средновековна кухненска керамика и сграфито керамика, железни предмети, животински кости и др.

Повечето от новооткритите пещи са с битово предназначение и очевидно са обслужвали ежедневните нужди на населението. Една от установените пещи е служела за изпичане на керамика. Тя е двукамерна от т.н. "езичест" тип. Съхранени са останки от долната камера на височина, приблизително до нивото на междинната скара, от която е запазена малка част. Малка част е запазена и от стената на горната камера, в която се е подреждала продукцията, предназначена за изпичане. Тази пещ не е единственият остатък от съществувалото в този столичен

квартал керамично производство. На различни места при проучванията, а също и в боклучните ями са открити фрагменти от недовършена сграфито керамика, дефектни образци и др.

Всъщност данни за керамично производство тук са установени още при предишните археологически разкопки¹³. Открити са фрагменти от недовършена сграфито керамика /бракувана след първото изпичане/ и една тринога, използвана при подреждането на продукцията в пещта.

Откритите следи от керамично производство засега все още не дават основание да се допусне, че тук е функционирал някакъв значим производствен комплекс /например като този, установен в района на църквата "Св. Димитър"/, който в известна степен е работел за задоволяване нуждите на града като цяло. На този етап от проучванията би могло да се приеме, че производството тук е било организирано предимно за задоволяване нуждите на населението, което е обитавало този квартал.

Съоръжението, което определяме като водохранилище, е установено в северната част на проучения участък. В запазената си част то изцяло е вкопано в намиращата се тук скала. До голяма степен е унищожено при изкопните работи за строителството на завода.

Подът на водохранилището е изсечен стъпаловидно в скалата. Стъпалата са три с височина на всяко от тях средно по 0,40 м. Ширината на съоръжението /север-юг/ е 3,30 м, а запазената му височина е 1,45 м. В най-ниската /западната/ част на съоръжението, в пода, е изсечен улей с правоъгълно сечение, покрит с каменни плочи. Наклонът на улея е към северозапад. Степента, до която е запазено въпросното съоръжение, не дава възможност ясно да се определи принципът, по който то е функционирало като водохранилище. Наличието на широк, отвеждащ канал, разположен в най-ниската част на дъното, дава в известна степен основание да се допусне, че въпросният резервоар не е действал самостоятелно, а в система с друго подобно съоръжение /или съоръжения/, с което е бил свързан по някакъв начин. Не бива да се изключва и възможността описаното съоръжение да е било и с друга, например производствена функция.

Западно от полуземлянките, недалеч от бреговата ивица, се откриха основите на църква, означена по реда на откриването и под N 2. Наличието на постройката се установи по хоросановите следи по повърхността на терена, оставени след работата на булдозер. На усилените изкопни работи и механизираното подравняване на терена до голяма степен вероятно се дължи много лошото състояние, в което са запазени руините на църквата - 1-2 реда камъни на височина до 0,30 м.

Църквата е еднокорабна с притвор. Външните и размери са 7,80/10,80 м. Градежът е от средно големи, обработени камъни, споени с хоросан. Дебелината на зидовете е средно 0,90 м. Под

всички зидове на църквата се установи хоросанова подложка с по-едри примеси /чакъл/.

Наосът е с приблизително квадратна форма - 5,90/5,51 м. Апсидата е силно разрушена и в по-голямата си част се проследява единствено по хоросановата подложка. Подова настилка не се установи /вероятно и поради това че руините са запазени до нивото на субструкцията/. Няма данни и за архитектурното оформление на фасадните стени. Намерените в разрушенията фрагменти от керамопластична украса /кръгли панички/ свидетелстват за нейната употреба в декорацията на църквата. Вътрешността е била стенописана и доказателство за това са откритите в насипа фрагменти от тази украса.

По своя план и устройство, а дори и по размерите си, църква N 2 е доста сходна с откритата през 1959 г. тук друга църковна постройка¹⁴. Подобно на нея вероятно и зидовете на църква N 2 са били оформени във височина със смесен градеж. Изложените обаче вече обстоятелства около нейното откриване дават основание да се допусне, че пластът с разрушения от смесения градеж на зидовете е бил напълно отнесен и изчистен при машинното подравняване на терена.

Както около църква N1¹⁵, така и около църква N 2 е съществувал средновековен некропол. От него са установени 17 погребения. Най-ранното от тях /погребение N 21/ е датирано с монета на византийския император Мануил I Комнин, сечена след 1170 г. Тази датировка е важна не само за некропола и строителната хронология на църквата. Тя е от съществено значение и за общата хронология на квартала в западното подножие на хълма Момина крепост. Очевидно неговото възникване трябва да се отнесе още към предстоличния период на Търново, за нуждите на чиито обитатели е изградена и църква N 2.

Новите данни от проучването на този средновековен квартал показват, че в навечерието на въстанието на Асеневци Търново е бил значим градски център. Той е бил внушителен не само с мощната си крепост и уникалното си местоположение, на което акцентират византийските хронисти. Население, свързано с градския живот, е обитавало обширни терени по двата бряга на Янтра, в подножието на хълмовете Царевец и Трапезица, но също и в западното подножие на хълма Момина крепост.

БЕЛЕЖКИ

1. Хониат, Н., История, ГИБИ, XI, 1983, с. 51
2. Скутариот, Т., Обзорна хроника, ГИБИ, VIII, С., 1971, с.255
3. Шкорпил, К., План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, I, 1910, вж. приложения "План на старото В.Търново 1186-1393"

4.Николова, Я., Н.Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново, ИОМБТ, II, Варна, 1964, с.20

5.Николова, Я., Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В. Търново, ИОМБТ, IV, Варна, 1968, с.57

6.Ангелов, Н., Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки, ИОМБТ, II, Варна, 1964, с.12

7.Николова, Я., Н.Ангелов, пос. съч., с. 20-22

8.Николова, Я., Жилищната архитектура в Търново през XII-XIV в. Тр.ВТУ "Кирил и Методий", т. VIII, кн. 2, С., 1973, с.91. Изключение тук прави полуземлянка N 5, която е оформена с преддверие. Пак там, с. 97

9.Николова, Я., Към въпроса за устройството на средновековния Търновград ТрВТУ "Кирил и Методий", т. XV, кн. 3, С., 1979, с. 96

10.Николова, Я., Две нови жилища...пос. съч., с. 62

11.Пак там, с. 63

12.Николова, Я., Градоустройство и архитектура. История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с.278

13.Николова, Я., Две нови жилища...пос. съч., с. 62

14.Николова, Я., Н. Ангелов, пос. съч., с. 20-22

NEW EXCAVATIONS IN THE WESTERN FOOTHILLS OF THE HILL OF "MOMINA KREPOST IN V. TURNOVO

MIRKO ROBOV

/resume/

The resumed excavation work in 1989 in the Western foothills of the hill of "Momina krepost" in V. Turnovo highlighted the size and the structure of this quarter of the mediaeval town as well as its economy and population, and the chronology of its setting up and existence.

The places of residence were half way dug-in, single-or double-roomed in lay-out, similar to the ones previously excavated. They were lined in rows among which there were streets.

The data excavated testify to the fact that the population was skilled in certain crafts - like for example ceramics, metal-working

There was found a second church, single-naved in lay-out, with a narthex. There was a necropolis around it. The dating of some of the tombs refers the construction of the church, and consequently the development of the quarter, to the times prior to Turnovo being a capital.

ЕПИГРАФСКИЯТ МАТЕРИАЛ ОТ ТЪРНОВ

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

При археологическите разкопки в столицата Търнов наред с другите находки значително място заема и епиграфският материал. Това са надписи върху сграфито и обикновена керамика, тухли, каменни блокове и архитектурни детайли, върху накити и предмети от кост.

За разлика от литературните, юридически и богослужебни текстове надписите върху предмети непосредствено отразяват всекидневния живот на различните слоеве от средновековното общество. Това са надписи на майстори, записи на летописци, бележки на обикновени хора или "автографи" на исторически личности. Характерна черта на епиграфския материал е неговата лаконичност, завършеност, конкретност. Много често надписите удостоверяват името на майстора, изготвил предмета, или името на неговия собственик, съдържат заклинания, молитвени текстове, а понякога и летописни бележки.¹ Акад. Рибakov отбелязва, че съчетанието на свойствата на материала, върху които се пише, и пишещите средства води до изработването на особени прийоми при всеки отделен случай и силно влияе на окончателното изписване на буквите. Това се отнася особено при заоблените елементи, извивките и надебеляванията на буквите.² При анализа на особеностите на епиграфските паметници е важно да се отбележи наличието на два стила - тържествен и битов. Тържественният стил е използван преди всичко от майсторите на златни и сребърни накити и предмети за написване на имената на клиентите, обстоятелствата при тяхната направа или богослужебни текстове. Надписите носят орнаментален характер и са изпълнени много внимателно. Обикновено те са много близки до съвременните им книжовни изчертавания на буквите.³ Съвършено друго дава характеристиката на битовия стил. При него се забелязва стремеж да се записва необходимото бързо и ясно, авторите се стремят да опростят начертаването, да дадат само основната схема на буквата, известна им от книжовните паметници.⁴ Този делови "почерк" се променя с вековете, но значително по-бавно отколкото при ръкописите, тъй като простотата и удобството на

изработените форми позволяват да се запазят по-дълго без изменения.⁵

В зависимост от материала и начина на изписване епиграфският материал се разделя на няколко групи: 1/ надписи върху мек материал /суро̀ва глина, т.е. подглазурните надписи, изработени в процеса на изготвянето на съдове/; 2/ издраскани с острие върху твърд материал /изпечена глина - съдове и тухли, мек камък, т.е. надписи графити/; 3/ врязани /върху метал, кост/; 4/ гравирани /с резец върху метал - надписите върху съдове и накити/; 5/ издълбавани или изчуквани /при официалните каменни надписи/; 6/ релефно-врязани /при официалните каменни надписи/.⁶ Разглежданият епиграфски материал от Търнов се отнася към първите две групи по класификацията на акад. Рибакoв. Към първата група се отнасят всички подглазурни надписи и монограми върху сграфито съдове и надписите върху неизпечени тухли. На втора група принадлежат надписите върху изпечени съдове и тухли и върху камък.

I група. Подглазурни надписи и монограми

A. Монограми на българските царе

1. Монограм на цар Георги Тертер. Известен е върху два фрагмента от манастира Великата лавра

2. Монограм на Михаил Асен. Един монограм от манастира Великата лавра

3. Монограм на Михаил Шишман

Разглежданата от Ат. Попов буква М с титла като монограм на цар Михаил Шишман среща възражения. Например буквата М с титла върху сграфито съдове се среща най-много в манастира Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици" /намерени са около 5-6 фрагмента от Царевец - двореца на българските царе, Патриаршията и западния склон на Царевец/. Очевидна е разликата с монограмите на царя върху капителя от дворцовата църква и неговите монети. Близък до тях е монограмът върху едно дъно от двореца, но в този случай монограмът не е подглазурен, а графит върху готовия вече съд. От Царевец е известен още един графит върху дъно на сграфито керамика "КОСТАДИН ЦАР".⁷ Но и двата са извън разглежданата група и поставят други, според нас, неразрешими въпроси.⁸

Засега най-аргументирано е разглеждането на буквата М като белег на числовата стойност /М=40/ и съдовете с нея да се разглеждат като църковна посъда на манастира при църквата "Св. Четиридесет мъченици".⁹ Напоследък ново тълкуване на буквата М дава Н. Овчаров, който приема цифровата и стойност 40, но не я свързва с църквата "Св. Четиридесет мъченици", а с поманалните обреди след смъртта, известни като третини, деветини и четиридесетини.^{9a}

4. Монограм на цар Иван Александър

Монограмът му се изписва най-често както върху монетите, но се среща и пълното изписване на името АЛЕКСАНДЪР и титлата ЦАР.¹⁰

За разлика от монетите монограмите върху сграфито съдове са "по-живописни", с повече подробности, украсени с малки чертички и дъги, което в някои случаи претрупва буквата и тя изгубва графичната си чистота. Много често изписването на монограма е свързано с общата украса на съда. Трябва да се подчертае, че като правило съдовете с монограми имат много пестелива украса, най-често геометрична или съчетание от геометрична и растителна. При геометричната украса монограмът е по-изчистен, докато при украсата с растителни орнаменти /най-често мотива "развой"/ се използват и елементи на украсата при изписването на монограма. Той е един от най-често срещаните царски монограми върху сграфито съдове. Известни са около 40 монограма, като най-много са от двореца, Патриаршията, а единични екземпляри са намирани по западния и южен склон на Царевец, в манастира Великата лавра и манастира при църквата "Св. Димитър".

5. Монограм на цар Иван Шишман

Изписването в повечето случаи е близко до монограма върху монетите на владетеля. Понякога се забелязва стремеж към включването на повече букви от името. Най-често срещани са съчетанията от буквите ШННЬ или ШМАНЬ и титлата цар, свързани лигатурно.

6. Монограми на царица Теодора¹¹

Известни са 7 екземпляра, които се отнасят към 3 групи: 1/ буквата с титла Θ - 4; 2/Θ О и Д, изписани една над друга - 1; 3/Θ и П - 2.

Б. Монограми на български патриарси

1. Патриарх Йоаким или Йоаникий

Известни са двама патриарси с името Йоаким. Архиепископ Йоаким станал патриарх през 1235 г. при възобновяването на Българската патриаршия; Йоаким III заемал катедрата при Георги Тертер I и убит при царуването на Теодор Светослав. Йоаникий II е предшественик на патриарх Евтимий.^{11a}

2. Патриарх Теодосий

Един от най-често срещаните подглазурни монограми. Известни са около 50 екземпляра, които показват десетки варианти /повече при изписването на титлата патриарх и по-малко при името Теодосий/. Най-много са намерени при разкопките на Патриаршията¹², царския дворец¹³, от други обекти на Царевец /западния и южния склон/, манастира Великата лавра¹⁴ и манастира при църквата "Св. Димитър"¹⁵. Срещат се монограми с букви близко до уставното писмо, а така също и съвсем свободно изписване, близко до скорописа. Обикновено се

свързват с името на патриарх Теодосий II, ръководил патриаршеската катедра при цар Иван Александър.¹⁶

3. Патриарх Евтимий

Известни са само 3 фрагмента с името ЕВΘ /без титлата патриарх/, намерени в манастира Великата лавра. Според нас Ат. Попов с основание ги свързва с последния търновски патриарх.¹⁷

В. Надписи за собственост

1, 2. Два надписа с името НИКОДИМЪ, свързани лигатурно по двойки / в единия случай надредово О/, четени по посока на кръстния знак.

3. ВО БЛЮД - може да се допълни като ИВАНОІВО БЛЮДІО, т.е. БЛЮДО на ИВАН.

4. ХИМАН - навярно част от архимандрит¹⁸, част от по-голям двуредов надпис.

5. МАТН - вероятно част от ГРАМАТИК¹⁹

6. НИКОЛА

7. АНН

8. ИН

9. АЗЪ ПОП РАДЪ

10. МАРА

11. ВИТАН

Г. Молитвени текстове и формули

1. ТЕО НИКЕ

2. ІС Х

Н К

3. Спаси Господи преподобния Никола

II група. Надписи графити върху глинени съдове и камък

А. Надписи за собственост

1. НО БЛУД АНИІНО БЛУДІО

2. ВО БЛЮ - може да се възстанови като подобния подглазурен надпис ИВАНОІВО БЛЮДІО

3. АРИНА ЧАШ - напр. МІАРИНА ЧАШІА

Б. Части от надписи

...ПНСА или ПНСАХЪ...

1. ХРАБРО ПНСІА²⁰

2. ПНІСА ВНСНѢ РЪ²¹

3. АЗЪ БРАТЕ

В. Собствени имена

1. МИХО

2. ЙОКИМ

3. ГАГО

4. РОБ АНЮ

5. ДИМИТЪРЪ

6. БАРКО

7. БРАТО

8. БИРКО

9. БРАКОП
10. СВАРОКЪ
11. МОСКО
12. РАДОМИР
13. ЗАХАРИ /?/
14. ТИХО
15. РИСТО /?/
16. КЕРА /?/
17. МИХО
18. РАДО
19. ДОРО
20. ЗЛАТО
21. ВАСИЛ
22. ШИДАЛ
23. КОРТ
24. СТАНКО
25. РАДА
26. АШМАН /?/
27. ИВАКО
28. КОПИЛ /?/
29. АТАНАС

Надписи върху камък

1. АЗЪ ТЕУДОРИЦА ПИСАХЪ
2. АЗЪ ВАСЕНИТЬ ПИСАХ
3. АЗЪ КАЛОѢНЬ ПИСАХЪ ОТ ЧЕРВЕН
4. АЗЪ ДРАГО ПИСАХЪ
5. АЗЪ ВАЛІКО²²
6. АЗЪ ИВАНКО
7. ДВОРКО

Епиграфският материал носи значима информация в няколко посоки. Най-напред той свидетелства за грамотност на различни слоеве от столичното население. Искам да отбележа известната несигурност на данните. На първо място трудно могат да се разпределят върху населението епиграфските паметници, които показват неговата грамотност. Второ, доста широката хронологическа граница от близо два века за по-голямата част от материала. Независимо от това изучаването на повече /и в териториален, и в количествен аспект/ епиграфски паметници подкрепя предварителните изводи за грамотност на значителната част от столичното население - около 1/3.²³ Епиграфският материал дава интересни сведения за грамотност на различни слоеве от столичното население: грамотни са били гърнчарите, каменоделците, златарите, т.е. значителна част от производителното столично население. Графитите свидетелстват за грамотност на широки слоеве от търновското население, включително на жени /имената АНА, МАРА, РАДА, КЕРА/ и деца.

Голямото разнообразие на предметите с надписи от златния пръстен до глинения съд и тухлата с издраскан кръст и формулата ИС ХС НИ КА е доказателство, че грамотността е влязла широко в бита на столичното население. Особено широко разпространение тя бележи от средата на XIV в.²⁴

Подглазурните надписи за собственост и имена свидетелстват, че работата "по поръчка" не е изолирана практика, независимо че по-голямата част от продукцията е била предназначена за пазара.

Възстановяването на формата, украсата и тоналността на съдовете с царски и патриаршески монограми може да стесни границите при датиране на подобни съдове от сграфито керамика и изясняването на нейното развитие.

Интересен е и въпросът за произхода, влиянието и разпространението на личните имена в столицата през Второто българско царство.²⁵

БЕЛЕЖКИ

1. *Рыбаков. Б. А.*, Русские датированные надписи XI-XIV в., Свод археологических источников, Е 1-44, М., 1964, с. 5

2. Пак там, с.5

3. Към тържествения стил спадат разглежданите тук като първа група подглазурни надписи и монограми, които са изписвани върху суровата глина.

4. *Рыбаков. Б. А.*, пос. съч., с. 7

5. Пак там

6. Пак там

7. Намерен на западния склон на Царевец /непубликуван/. Разкопки на Ат. Писарев

8. За значението на подглазурните царски и патриаршески монограми в научната литература има различни мнения. Засега последна по този въпрос е работата на М. Робов За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV в., Търновска книжовна школа, IV, С., 1985, с. 395-403. Графитите върху съдове се приемат почти от всички автори като белег за собственост, най-често написани от самите тях. Засега трудно може да се отговори на въпроса кой е написал "Костадин цар".

9. Вж. пос. съч. на М. Робов

9а. *Овчаров, Н.*, Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обред?, Приноси към българската археология, С., 1992, с. 261-264

10. За първите монограми от двореца вж. С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 66, обр. 49₂

11. Монограмите на царица Теодора се свързват с Теодора-Сара

11а. По-подробно за тях вж. История на България, т. 3, С., 1982, с. 172-175 /за Йоаким I/, с. 297-300 /за Йоаким III/, с. 452 за Йоаникий II. Най-вероятно монограмът да принадлежи на патриарх Йоаникий II.

12. Ангелов, Н., Патриаршеският комплекс на Царевец през XI-XIV в., Царевград Търнов, 4, С., 1980, с. 150-158

13. Георгиева, С., пос. съч., с. 66-68

14. Попов, Ат., Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската Велика лавра, Царевград Търнов, 4, С., 1984, с. 40, обр. 12

15. Разкопки на доц. Я. Николова и М. Робов /намерен е само 1 екземпляр/

16. За патриарх Теодосий вж. Ив. Дуйчев, СБК, II, с. 165; Ив. Снегаров, Кратка история на православните църкви /българска, руска, сръбска/, II, С., 1946, с. 47

17. Попов, Ат., Средновековни... с. 28-30, обр. 16-18

18. Иванов, Й., БСМ, С., 1931, с. 581; Ив. Дуйчев, СБК, II, с. 55

19. Гълъбов, Ив., Един средновековен български епиграфски паметник, ИНМВ, XIII /XXVIII/, Варна, 1977, с. 184-186

20. За името Храбър вж. К. Куев, Черноризец Храбър, С., 1967, с. 42-44

21. Същата форма у I. Ковачевиќ, Средновековна ношња балканских словена, Београд, 1953, с. 234-235; А. П. Каждан, Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII в., М., 1974, с. 219

22. Според проф. В. Бешевлиев тук е възможно и четенето ВАЛСАМОН.

23. Алексиев, Й., За грамотността на населението в Търново, вж. Българският средновековен град, С., 1980, с. 209-211

24. Пак там, с. 212

25. По-подробно по този въпрос вж. Ат. Попов, Лични имена от археологически находки и проучвания, Векове, 1983, 4, с. 55-64; Й. Андреев, Всекидневието на българите XII-XIV в., С., 1992, с. 20-24

КАТАЛОГ

Монограм на ГЕОРГИ ТЕРТЕР I /1279-1292/

Части от монограма са запазени върху два фрагмента от сграфито керамика, покрити с тревистозелена и светлокремава глазура. Монограмът е врязан близо до устието на съда.

Запазена плътно врязана горна част на буквата Т. По подобен начин е изписан монограмът на Георги Тертер върху монетите.

И двата фрагмента са намерени при разкопки в манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Монограми на българските царе /XIII-XIV в./, Българско средновековие, С., 1980, с. 172-192; същият,

Палеографска характеристика на археологически находки от търновската Велика лавра, Палеобулгарика, VII, 1983, с. 64-68, обр. 1; табл. I, 1,2

Монограм на МИХАИЛ АСЕН

Подглазурен монограм, съчетание на буквите М и А. Над тях има титла, пресечена с две къси линийки "х". Прави впечатление не много сигурното изписване на буквите.

Ат. Попов приема, че е "съкратена форма на името на Михаил Асен". Намерен е при разкопки в манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Монограми на..., Палеографска характеристика... с. 69, обр. 1; табл. I, 3

Монограми на цар МИХАИЛ ШИШМАН

1. Монограм върху монета на Михаил Шишман

Представява буква Ш с издължена средна хаста, в долната част на която отдясно има къса наклонена чертица.

Литература: К. Дочев, Монетосеченето в Търново, вж. Царстващият град Търнов, С., 1985, с. 249, табл. I, 12 /медна монета на Михаил Шишман със сина му Иван Стефан/; табл. I, 4

2, 3. Монограми върху капител на осмостенна колонка от двореца. Монограмът вляво от релефни изображение на два орела с преплетени шии. Монограмът заема лявото горно поле на композицията. Монограмът на царя е близък до представяния на монетите. Двете странични хаста на буквата Ш са събрани в горния край, а средната горе излиза над тях и продължава под хоризонталната. Долу от дясната и страна има малка коса чертичка.

Монограмът заема почти цялото ляво поле на композицията. Представен е грифон с вдигнати криле и извита назад глава, която сякаш "гледа" монограма. Изписан по същия начин както върху страната с двата орела, но малко по-голям.

Литература: Н. Ангелов, Надписите...с. 172, обр. 13 а,б,в на с. 55, табл. I, 5, 6

4. Монограм на Михаил Шишман

Издраскан върху дъно на сграфито съд, намерен в двореца. Заема почти цялото поле на дъното. Малко по-различен от разгледаните досега монограми върху монети и капитела. Буквата Ш е с две хоризонтални хаста - горната права, а долната дъговидно извита нагоре. Средната вертикална хаста е малко по-висока горе и по-дълга долу.

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, вж. Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 51, обр. 39, 3; табл. I, 7.

Към монограмите на Михаил Шишман Ат. Попов отнася и монограмите от буква М с титла. Няколко екземпляра са известни от Царевец /двореца, Патриаршията и западния склон на хълма/. Най-много са открити при разкопките на манастира Великата лавра. Големите различия в изписването на буквата М според нас

издават не само различни ръце /или ателиета/, но имат и хронологичен белег. Най-вероятно буквата М с титла, която има числена стойност 40, да бележи църковните съдове от "Св. Четиридесет мъченици". Този извод подкрепя и различното изписване на монограма на Михаил Шишман върху монетите и капитела от двореца.

За буквата М с титла като монограм на Михаил Шишман вж. Ат. Попов, Средновековни надписи, монограми...с. 31-41, 78-100.

По-различно мнение /М=40/ вж. у М. Робов, За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV в., Търновска книжовна школа, IV, С., 1985, с. 395-403.

Монограми на цар ИВАН АЛЕКСАНДЪР

Монограмите на цар Иван Александър върху сграфито съдове са близки до монограма на владетеля от неговите монети, а така също и до неговата грамоти. Състои се от впитане на първите 3 букви на името АЛЕКСАНДЪР /АЛЕ/. "Скелетът" на монограма е буквата Е, към която е долепено петличето на буквата А и малка наклонена чертица, която оформя буквата Л. Винаги след монограмното изписване на името Александър следва титлата цар. Монограмите са познати в десетки варианти - едни са по-изчистени, а други малко по-"живописни" /буквите имат точки, къси чертички/ в зависимост от общата украса на съдовете. Обикновено украсата с монограми е съвсем семпла, за да се налага монограмът като акцент.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград, ТКШ, II, С., 1980, с. 443-450; Ат. Попов, Монограми на българските царе /XIII-XIV в./, вж. Българско средновековие, С., 1980, с. 172-192; същият, Монограмът на цар Иван Александър, ИБИД, XXXII, С., 1978, с. 69-82; табл. I, 8-15

Монограми на ИВАН ШИШМАН

Познати са в десетки варианти, но най-често срещани са съчетанията от ШИН Ъ, свързани лигатурно, или ШМАН /понякога с Ъ в края/, също лигатурно свързани. След името титлата ЦАРЪ.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч.; Ат. Попов, Монограми на българските царе, С., с. 176; табл. I, 16-18

ТЕОДОРА

1. Съчетание от 3 букви Т О Д . Подглазурен. Разположение на буквите една до друга. Царевец, западен склон. Непубликуван.

2. Т с титла /варианти/. Двореца, Патриаршията, западната крепостна стена.

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, вж. Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 69, обр. I, Й. Алексиев, Сграфито...с. 445

3. Съчетание от Т и Р. Царевец, западна крепостна стена

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 445; табл. I, 19-25

Титла и име на патриарх ТЕОДОСИЙ
а/ в Никоновите пандекти
б/ в Тълковно евангелие на Теотокий Псилица; табл. II, 1-2
Части от титлата и името на патриарх Теодосий /варианти/;
табл. II, 3-21

Титла и част от името на патриарх ЙОАНИКИЙ

Царевец, в насипите на Патриаршията.

Литература: П. Славчев, Находки в насипа от Патриаршията, с. 217, обр. 4₁. При Славчев е даден заедно с надписите на патриарх Теодосий. Ново четене у Ат. Попов, Лични имена от археологически находки и проучвания, Векове, 1983, 4, с. 39-53; табл. II, 22

ЕВΘ . Три фрагмента от манастира Великата лавра. И върху трите са запазени само началните 3 букви от името ЕВТИМИЙ. Ат. Попов ги свързва с личността на последния търновски патриарх.

Литература: Средновековни надписи...с. 28-30, Ат. Попов, Лични имена...с. 39-43; табл. II, 23-25

НИ

НИКОДИМЪ ДИ МЪ /2 броя/. Четене на името на срички при

КО

кръстене. Подглазурен надпис. Дъното покрито с плътен слой зелена глазура.

N 1 - от насипа на Патриаршията

Литература: П. Славчев, Находки в насипа от Патриаршията, Царевград Търнов, т.3, С., 1980, с. 219-220, обр. 5

N 2 - от разкопките на Патриаршията. Върху фрагмента запазена горната и дясна двойки. Покрит с плътен слой от масленозелена глазура.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в., Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 159-160. обр. 155, 156; табл. III, 1,2

ВО БЛЮДО. Подглазурен надпис, запазен върху дъното. Липсват началото и краят. Вероятно допълване ИВАНОВО БЛЮДИО.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 447; табл. III, 4

ХИМАН, вероятно част от АΡΙΧΙΜΑΝΙΔΡΙΤ. Част от двуредов надпис. От втория ред запазена част от ΤΟ.

Царевец, западната крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 447; табл. III, 5

МАТИ, лигатурно изписване по двойки. Подглазурен, навярно част от по-голям надпис.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев...с. 447; табл. III, 6

Θ ω Ν Κ. Четири букви, разположени в краищата на равнораменен кръст. συνδew / с Бога победа/.

АЗЪ ПОП РАДЪ

Подглазурен надпис. Липсва петликът на буквата А. При изписването на поп буквата О е надредова над първата П, а второто П и Ъ са в лигатура. Името РАДЪ е с пълно изписване, без лигатури. Намерен при разкопки на манастира Великата лавра.

Литература: Ат. Попов, Палеографска характеристика...с. 65, обр. 1; табл. III, 11

НИКОЛА

Навярно част от по-голям надпис. Първите 3 букви са лигатурно свързани. Петликът на буквата А е долепен до вътрешната страна на дясната част на ω , а буквата Л е надредова. Л и А са почти 3 пъти по-малки от останалите букви. Намерен на южната крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 7

ΙС Χ

ΝΙ Κ ΙСУС ХРИСТОС ΝΙΚΑ

Подглазурен, от външната страна на чашка /навярно потир/. Изписването на формулата е страни от рамената на кръст: вляво ΙС с титла, вдясно запазена само долната лява част на Χ /но би могло да се допусне и изписването на С/. Втората част на формулата е само с началните букви на сричките Ν и Κ с титли. Намерен на терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 8

+ΑΝΝ

Подглазурен надпис, запазено само началото. Започва с кръстен знак. Две големи лигатурно свързани букви ΗΗ, а на лявата вертикална хаста на първото Η с долната част е петличето на буквата Α. Над второто Η следи от титла. Намерен на южната крепостна стена на Царевец.

Литература: пак там; табл. III, 9

СПИН ГОИСПІДН ПРѢ ПОДОБИНАГО НИКОЛА

Част от голям двуредов надпис върху вътрешната страна на сграфито паница. Надписът е изписан малко под устието. Покрита с тревистозелена глазура.

I ред - част от С и Н , съкращение ГОН с титла и надредово Д и ПР ПОДОБ

II ред - НКОЛА

Надписът може да се допълни и чете СПАСИ ГОСПОДИ ПРЕПОДОБНИЯ НИКОЛА. Необичайна е формата на съкращението на ГОСПОДИ. Обикновено е ГН с титла.

Надписът е намерен в апсидата на църква N 12, до южната крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград, вж. Търновска книжовна школа, II, С., 1980, с. 447; същият, За грамотността...с. 206-207; табл. III, 12

ИН

Част от надпис. Буквите са изписани хубаво, с очертания, близки до книжовните паметници; табл. III, 10

МАРА

Подглазурен надпис. Основа е буквата М, като в лявата наклонена чертица на М е "вписано" малко петличе на буквата А и втори път върху дясната вертикална хаста на същата буква. Средният връх на М достига почти до основата и оттам излиза буквата Р с много малък кръгъл петлик. Над името има титла, пресечена с къса чертица, а под нея "знак" като отворена буква w Западна крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 207, табл. I; табл. III, 13

ВИТАН

Първите два надписа са върху стените на еднакви по големина и форма съдове. Третата и четвъртата букви са лигатурно свързани. Н е надредово с титла.

Южен склон на Царевец. Разкопки на К. Ботов, непубликувани.

Запазени само буквите Т и Н с титла. Навярно част от името Витан.

Както първите два, но с по-тънка линия и по-малък.

Южен склон на Царевец. Разкопки на М. Долмова, непубликувани.

Съдовете принадлежат на един или двама Витановци, изработени по тяхна поръчка, т.е. имената са белег за собственост на съдовете; табл. III, 14-16

РАДА /графити/
Царевец, двореца

Литература: С. Георгиева, Керамиката от двореца...с. 56, обр. 44; табл. IV,3

НО БЛУД / графит/. Част от надпис, навярно АНИНО БЛУДИО Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито... с. 447; табл. IV, 1,2

ХРАБРО ПИСАХ

Надписът е издраскан върху обратната страна на сграфито съд. Запазено е началото до буквата С /от писах/. Несигурна лигатура само при втората и третата буква Р и А. Прави впечатление издължаването на вертикалните хасти, получено от приплъзване на писаца върху глината.

Западна крепостна стена на Царевец.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 209-210; табл. IV, 4

ПНІСА ВНСТЪРЪ

Върху стена на сграфито съд. Липсва началото и краят на надписа. Запазени са последните две букви от думата СА, навярно част от "писа". Изцяло запазена е вистиар с горната част на голям Ъ. Малко над него ъгълче от буква, която най-вероятно е Б, В, Г и Р. Намерена на терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, За грамотността...с. 209-210; табл. IV, 5

За вестиария вж. К. Иречек, История на българите /с поправки и добавки от самия автор/, С., 1978, с. 430

Ако запазеното ъгълче е част от буквата Р, макар и хипотетично би могло да се свърже с известния от изворите протовестиарий Ръксин, взел участие в заговора срещу Иван Стефан през 1331 г. /вж. М. Андреев, Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право, С., 1972, с. 149/.

МАІРИНА ЧАШІА

Запазени са РИНА ЧАШ. Първите две букви от името могат да се допълнят с най-голяма вероятност с МА, т.е. Марина, а втората дума чаш с А, т.е. чаша /ж.р./. За чаша вж. Ст. Стоянов, М. Янакиев, Старобългарски език, С., 1972, с. 225. Възстановяването на надписа МАРИНА ЧАША.

Западна крепостна стена, Царевец.

Литература: Й. Алексиев, цит. съч.; табл IV, 6

МИХО

Запазено върху два фрагмента от сграфито керамика. Близко по начин на изписване и начертаване на буквите при двата надписа. Лигатурно свързани М и Н и надредово ХО. Първата част на М е значително по-разтворена от втората. Би могло да се допусне, че двата надписа са дело на една ръка.

Царевец, северозападна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч., с. 208-210; табл. IV, 7,8

ЙОАКИМ

Запазена е дясната част на ω и след нея АКИМ. При лявата наклонена хаста на М има приплъзване. След буквата М е отбелязана по-тънка вертикална чертица. Над буквата М има надредово буква Д /с по-тънка линия/. Вероятно допълване ЙОАКИМ.

Царевец, терасата при Балдуиновата кула.

Литература: Й. Алексиев, пос. съч., табл. III; табл. IV, 9

ГАГО

Името е написано по двойки една под друга.

Терасата южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: Й. Алексиев, пак там

Името Гаго е известно от каменен блок от двореца /непубликувано/, табл. IV, 10

РОБ АНЮ

Навярно част от по-голям надпис. Трите букви на името са лигатурно свързани. Западна крепостна стена, Царевец.

Литература: пак там; табл. IV, 11

ДИМИТЪРЪ

Върху дъното на сграфито съд, което определя и дъговидното изписване на името. Сигурно и точно изписване на буквите, което издава тренирана ръка.

Тераса южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: пак там; табл. IV, 12

ДИМИТЪРЪ

Лигатурно свързване на първите 5 букви от името в една група и последните 3 в отделна група. Сигурно и точно изписване на буквите.

Тераса южно от Патриаршията. Разкопки на Л. Квинто.

Литература: пак там; табл. IV, 13

БАРКО

Среща се 4 пъти от двореца и западния склон на Царевец. Близки по начин на изписване /графити/. При първия втората и третата буква са лигатурно вързани /ар/. При останалите 3 има пълно изписване на името; табл. IV, 14-17

БРАТО

От двореца на Царевец /графит/.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 18

БИРКО

От двореца на Царевец.

Литература: пак там; табл. IV, 19

БРАКОП

От двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 20

СВАРОКЪ

От двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 21

МОСКО

От двореца.

Литература: пак там, обр. 43; табл. IV, 22

РАДОМИР

Лигатурно вързани букви Р, А, Д и М, като за основа е използвана вертикалната черта на Р. Вероятно четене Радомир.

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито... с. 448; табл. IV, 23

Същият графит и от двореца.

Литература: пак там

ЗАХАРИ

Изписани буквите З, Р, А, Х, Р. Вероятно четене Захари.

От двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 24

ТИХО

Лигатурно свързани Т и Х и от двете страни на Х изписани по-малки букви Н и О.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 55, обр. 43; табл. IV, 25

Р, С, Т и О - вероятно четене РИСТО

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 26

К, Р и А - вероятно четене КЕРА

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 27

МНХ, навярно част от името МИХО

Царевец, западна крепостна стена, непубликувано; табл. IV, 28

РАБИ

Навярно част от по-голям надпис. Запазено е само началото, което започва с рабъ, след което следва личното име, табл. IV, 29

РАДО

Пълно изписване на буквите от името.

Царевец, южен склон, непубликувано; табл. IV, 30

ДОРО

Пълно изписване на името.

Царевец, Патриаршията.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс... с. 164-165, обр. 160; табл. IV, 31

ЗЛАТО

Името е изписано с буквите З, Л, О и надредово Т над последните две букви.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 32

ВАСИЛ

Изписани са буквите ВАСН и нередовно Л.

Царевец, двореца.

Литература; пак там; табл. IV, 33

ВНА

Трудно възстановим комплекс от 4 букви

О ПИСАХЪ

Запазена е последната буква от личното име, което може да бъде ГАГО, ДОРО, РАДО и др., завършващо на О. Една от най-често срещаните формули през Второто българско царство АЗ...ПИСАХЪ.

Царевец, западен склон, непубликувано; табл. IV, 34

ШИДАЛ

Лигатурно свързани Ш ми Н, Д, А и надредово Л.

Царевец, двореца.

Литература: С. Георгиева, пос. съч., с. 56, обр. 44; табл. IV, 36

КОРТ

Пълно изписване на името.

Царевец, двореца.

Литература: пак там; табл. IV, 37

СТАНКО

Пълно изписване на името с лигатура на А и Н.

Литература: пак там; табл. IV, 38

Без затруднения при четенето на буквите А, Ш, М, А, Н.

табл. V, 1

Царевец, западна крепостна стена.

Литература: Й. Алексиев, Сграфито...с. 447; табл.V, 2

Липсва само част от последната буква О. Навярно доизменено от ИВАНКО.

Царевец, южен склон, непубликувано; табл. V, 3

Навярно част от по-голям надпис.

Царевец, южен склон, непубликувано; табл. V, 4

КОПИЛ /високи, издължени букви, изписани със сигурна ръка; дъговидно извито поради затвореното поле на дъното/, табл.V, 5

КОЛ /различна височина на буквите, несигурно изписване, особено на закръглените части на буквите/, табл. V, 6

В краищата на кръст буквите А, Вероятно четене АТАНАС
Н С
е

Царевец, южен склон. Разкопки на М. Долмова,
непубликувано; табл. V, 7

Началото на по-голям надпис. Би трябвало да следва личното е.

Царевец, южен склон. Разкопки на К. Ботов, непубликувано; табл. V, 8.

АЗЪ ТЕУДОРИЦА ПИСАХЪ

АЗЪ ВАСЕНИТЬ ПИСАХ

Надписи върху камък /местен пясъчник/ от зидарията на средновековната сграда на северозападния склон на Царевец /близо до манастира на Лобната скала/.

Литература: И. Алексиев, Среднобългарски надписи графити от Царевец /XIV в./, Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, С., 1984, с. 236-238; табл. V, 9, 10, 11

КРЪСТ ЛЫДЪ М

Двуредов надпис върху част от надгробен кръст, направен върху мек варовик. Върху лицевата страна на кръста /при Н. Ангелов от опаковата страна, б.м./ е представено релефно разпятие на Христос. Под дясното рамо на кръста, върху който е прикован Христос, има фигура на ангелче с разперени криле и надиплена дреха, представено до кръста. Върху обратната страна запазена част от двуредов надпис. Мекотата на камъка е дала възможност за плътно и вярно очертаване на буквите. Намерен е в двора на Патриаршията на Царевец.

Литература: Н. Ангелов, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в., Царевград Търнов, 3, С., 1980, с. 112-113, обр. 96; табл. V, 12

АЗЪ КАЛОѢНЪ

ПИСАХЪ ОТ ЧЕРВЕНЪ

Двуредов надпис върху квадратно блокче от варовик. Над него следи от друг двуредов надпис, които Н. Ангелов обединява с надписа на Калоян. При горните два реда обаче правят впечатление по-ъгловатите изписвания на буквите и по-плиткото им връзване, което издава друга ръка.

Литература: Н. Ангелов, пос. съч., с.114-115, обр.97; табл.V,13

АЗЪ ИВАНКО

Надпис върху мраморна колона от двореца. Лигатурно свързани са първа и втора /НВ/ и трета и четвърта буква /АН/ от името ИВАНКО.

Литература: Н. Ангелов, Надписи от двореца на Царевец, Царевград Търнов, 1, С., 1973, с. 181-182, обр. 15; табл. V, 14

ДВОРКО

Надпис върху варовиков блок от двореца. Изписано е само името ДВОРКО. Изписването на буквите издава много сигурна ръка, което личи най-вече от закръглените части на буквите. Линията е дълбока. Има две лигатури ДВ и РК.

Литература: Н. Ангелов, Надписи...с.173-174, обр.4; табл. V,15

АЗЪ ДРАГО ПИСА

Графит между началото на трети и четвърти ред на Иван-Асеновия надпис от колоната в църквата "Св. Четиридесет мъченици". Дълго време смятан за "автограф" на майстора, сътворил надписа върху колоната. Пръв Ара Маргос прие, че графитът АЗЪ ДРАГАН ПИСА /според четенето на А. Маргос/ е предшествал надписа от колоната, т.е. няма връзка с него. Проф. Ив. Гълъбов пръв прочете правилно името ДРАГО.

След снемането на нов естампаж много ясно личи как буквата З от Иван-Асеновия надпис прорязва последните две букви от името Драго /Г w /. Под надписа на Драго личат следи от букви

/би могло да се допусне, че са от Драговия надпис или от друг графит, също предхождащ надписа на цар Иван Асен/. Те имат почти същата големина. Малко по-сигурни са буквите в края Ч, Л и Ъ /последните две могат да бъдат и лигатура между Н и Ъ/; табл. VI

Литература: А. Маргос, Драган ли е авторът на Иван-Асеновия надпис в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново?, МПК, 1969, 2, с. 6, обр. 1; Ив. Гълъбов, Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години, Археология, 1975, 4, с. 21

Критично четене на надписа на цар Иван Асен II вж. у Ат. Попов, Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската Велика лавра, Царевград Търнов, 4, С., 1984, с. 8-17, обр. 5 /графично максимиле/ и снимка на надписа след каучуков естампаж.

EPIGRAPHIC MATERIAL FROM TURNOV

JORDAN ALEXIEV

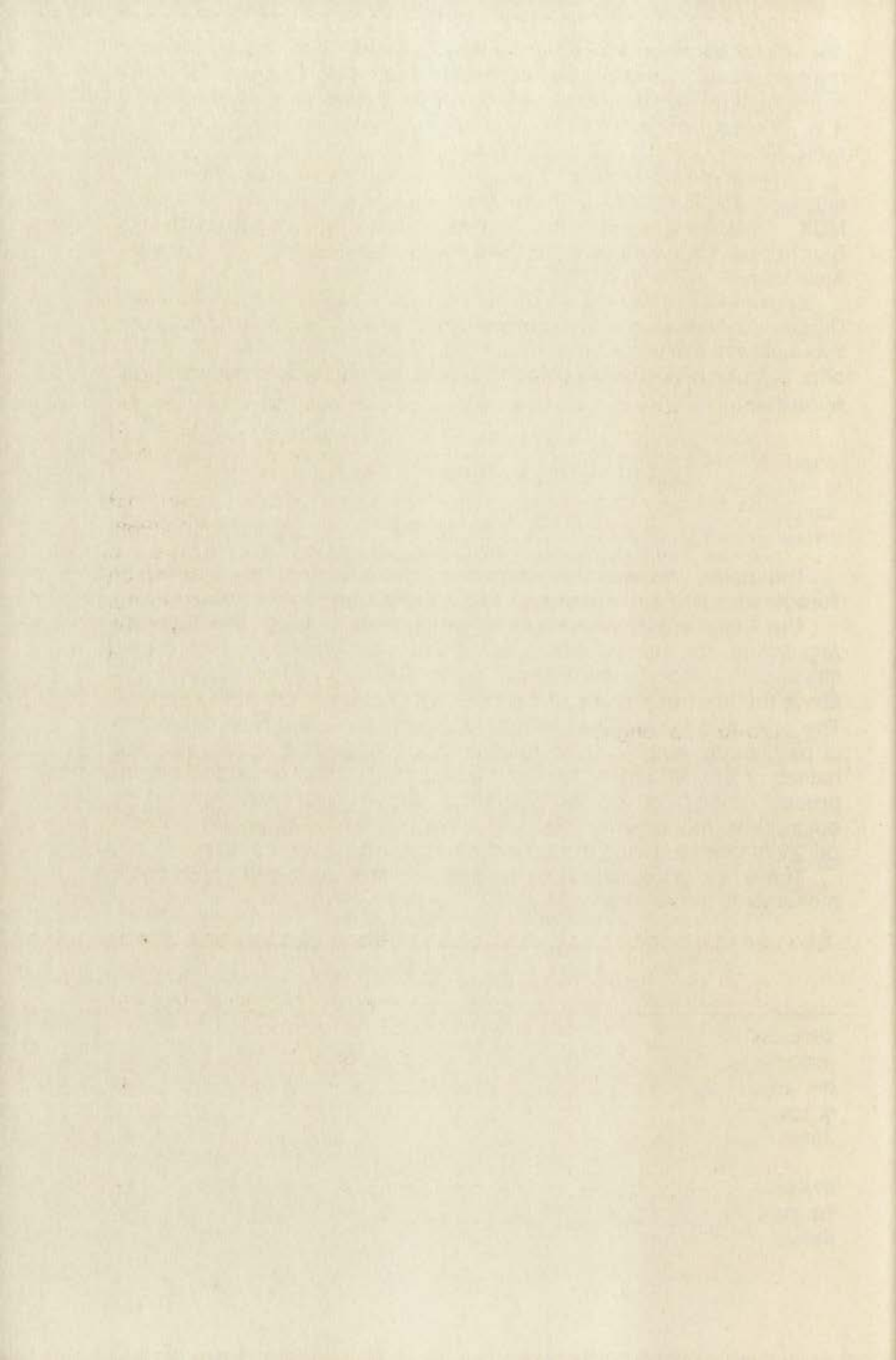
/resume/

The paper reviews the epigraphic material from the capital of Turnov, focusing the attention at the informational significance.

The epigraphic monuments are divided into two groups /according to the generally accepted classification/. The paper stresses the importance of these monuments as informative sources about the level of literacy of the different social groups in the capital. The role of the so called "sub-glaze" inscriptions and monogrammes is particularly emphasised /especially of those connected with the names of the BULgarian tsars and patriarchs/ in regard with the more precise dating of certain ceramic groups and ornaments. The epigraphic monuments are indicative of the distribution of the personal names during the period when Turnov was a capital.

There is a detailed catalogue of the reviewed epigraphic monuments in the article.

КЪМ СЪСТАВЯНЕТО НА РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРЪНЧАРСКИ НАИМЕНОВАНИЯ

ЗЛАТКА ГЕНОВА

Предложеният речник представлява първи опит за систематизиране на българските грънчарски наименования, т.е. на наименованията на основните суровини, приспособления и съоръжения в производството на битова керамика, на неговите производи и съставните им части.

По своя характер речникът е от своеобразен "смесен" тип, тъй като съдържа азбучен списък на две групи наименования: съвременни, утвърдени в специализираната литература, и техните съответствия в народните говори от XIX и XX в. След всяка диалектна или остаряла дума е отбелязан поредният номер на източника, от който тя е извлечена, географски обхват на разпространение и тълкуване на произхода. След речника са поместени използваните източници, речници и съкращения.

ангоба /фр. engobe/

белилка /51/, от прил. бел, бял; стб. бѣлъ

белило /2, с. 32, Бус./, вж. белилка

бяла пръст /4, с. 426/, от прил. бяла и същ. пръст;
стб. прѣстъ

белопръстица /51/, ум. ф. за бяла пръст

иловица /52/, от същ. ил 'кал, пръст'; стб. илъ

клисавица, клиса /52/, 'жилава глина, леплива пръст'; кор.
и. -е

сая /55/, 'хума, мазна глина'; възм. от тур. siva 'мазане,
белосване,

ума /2, с. 32, Бус.; 11, с. 306, Бер.; 6, с. 65, Д./; вж. хума

хума /55; 14, с. 20, Тр.; 4, с. 426/; от нгр., гр. χομα, лат.
humus

блюдо

блюдо, блюдец /51; 7, с. 827, СЗБ; 2, с. 32, Бус.; 1, с. 206,
209, ВТ; 56, Пр.; стб. блюдо, блудъ, блѣдо

каляница /52/, 'от кал'; стб. калѣнъ
мезе, -та /2, с. 32, Бус.; 11, с. 305, Бер./; тур. meze от пер.
'предястие, закуска'
пята, пиято /54/, 'разлат трапезен съд'; ит. piatto
сахан /55/; тур. от араб. sahan 'разлато блюдо'
чаркия /55; 14, с. 39, Тр./, 'съд подобен на тава'; тур.
вероятно от пер. çark 'колело',
чиния /11, с. 302, Бер./; тур. от пер. çini 'китайски,
порцеланов'

бъклица

бъклица, букла, буклия /51; 2, с. 23, Бус.; 6, с.72, Д./,
'плосък съд за вино'; от ит. bossale, възм. от рус., чеш., сръб.-хрв.
и нем.

грънайка, грънашка /51/, 'съд за вино'; от гръня, грънец;
стб. грѣнъ, грѣнъць, грѣна

карта, карда /52/, 'платка бъклица, повече дървена'; от
кварта - единица обем течн. около 1 л и съд с такъв обем; вж.
рус. кварта, нем. quarte, от ит. quarta, лат. quarta 'четвъртина',

костенурка /2, с. 23, Бус./, 'съд за ракия'; кор. в прил. костен;
стб. костъ

кункума /52/, 'съд за ракия'; тур. kumkuma 'ваза, амфора'

павур, пахур /54; 4, с. 428/, 'съд за ракия'; кор. и. -е. за пия

панагон, панагонче /54; 2 с. 23, Бус./, 'стока или пари над
уреченото', употребява се и при пиене; вер. от гр. εἶπνο
'отгоре' и αἶνον 'носец'

пинта /54; 7, с. 827, СзБ; 4, с. 428/, 'малък съд за ракия';
съотв. в рус., сръб.-хрв., слов., нем., ит. от стара мярка за обем на
течн. /в Англия pint=0,57 л, Франция pinte=0,93 л/; срв. и фр. гл.
pinter 'пия много вино'

плоска /54; 2, с. 32, Бус.; 4, с. 428; 11, с. 302, Бер./, 'плосък
съд за ракия около 100 драма'; стб. пласква

ссъдя /55/, 'малък сплеснат съд за ракия около 100 драма';
от ссъд, съд; стб. съсѣдъ, сѣдъ

чотура, чотра /55; 56, Либ./, 'вид плоска бъклица'; от рум.
cintura, ciutura

шюля, шюлец, шюле /55; 14, с.50, Тр./, 'плосък глинен съд
за ракия'; от диал. нем. Schöle 'чаша'

литря /53/, 'малък плосък съд за течност, около 100 драма';
от литра 'мярка за течност,; гр. litra < лат. libra
жабка /52/, 'глинен съд за ракия'; стб. жаба
юзя /55/, 'плосък съд за ракия'; тур. juz ,100 драма, , 'четвърт
от оката'

глазура /нем. glasur/

гледж, глеч /51/; основа не много ясна; срв. рус. глей
'леплива глина' , гр. gloios 'леплива кал' , кор. и. -е.; срв. и ст.
нем. glass 'янтар, стъкло' , ст. исл. glaesa 'украсявам с нещо
блестящо'

полив, полюв /54 и в съвр. тр. говор/; кор. в лея; стб. лѣж,
лъж, лѣати, лніати

глазиране /нем. glazieren/

гледжосване, глечьосване /51/; от гледж, глеч

циклосване /55/, 'оглаждане, излъскване'; от нем. Ziehklinge
'цикла'

глина

глина, гнила /51; 2, с.29, Бус. 14, с. 16, Тр.; 6, с. 66, Д./ стб.

глина

грънчарска земля /7, с. 826, СзБ; от прил. грънчарска,
произв. от гръня, грънец и същ. земя 'пръст'; стб. земліа

жълта пръст /6, с. 66, Д./; от прил. жълта и същ. пръст; стб.

жльть, пръсть

земя /11, с. 827, Бер./; вж. грънчарска земля

иловица /52/; вж. ангоба

кал /52; 2, с. 31, Бус.; 14, с. 16, Тр.; 11, с. 287, Бер./; стб. калъ

клисавица, клисак /52; 14, с. 16, Тр./; вж. ангоба

сая /55/, 'хума, мазна глина'; вж. ангоба

глина- измесена и подготвена за точене

месеница /11, с. 287, Бер./; от гл. меся

глина - разредена, за лепене и оглаждане

мекаш, мекиш /2, с. 32, Бус.; 14, с. 19, Тр.; 11, с. 296, Бер./;

от прил. мек; стб. макъкъ

глинена посуда

гръня, грънец, грънета, гръци /51/; вж. бѣклица

чиреп, череп, чуреп, чирепня, чирепаци /55; 7, с. 826, СзБ; 14, с. 66, Тр.; 2, с. 32, Бус./; 'съдове от глина'; стб. *чрѣплъ*

глинен съд за вода, ползвана при точене
цреп /12, с. 138, Бус./; вж. чиреп
чиреп /11, с. 296, Бер./

глинено съдче за рисуване с ангоба
будуче /2, с. 18 и 32, Бус./; от бъдне, будне, будня от бъдън
'голямо буре, бъчва'; съотв. в рус., малорус., сръб.-хрв., слов.,
чеш.; от прасл. през гр. и лат.
цивка, цифка /6, с. 67-68, Д./; от цев; стб. *цѣвъ*

глинени топки за точене на големи съдове
гуки /11, с. 295, Бер./; вер. от гугла 'шапка, качулка' поради
спец. ф.; срв. слов. *gugla*, сръб.-хрв. *gugla*

горен диск на грънчарско колело
малко коло /7, с. 826, СзБ; 9, с. 103, Ихт./; 'колело, уред с
кръгла ф.; стб. *коло*
тапанджа, табанче /14, с. 25, Тр.; 7, с. 826, СзБ; 2, с. 32, Бус;
11, с. 292, Бер./; от тур. *taban* 'стъпало, подиум'

горна камера на пещта
каца, кадца, када /14, с. 32, Тр./; стб. *кадь*
фурна /55; 6, с. 74, Д./; тур. *furun*, всщ. от лат. *furnus* през ит.
firin

грънчар
грънчар/51/; вж. бъклица
препар /2, с. 32, Бус./; неизв. пр.

грънчарско колело
коло /52; 2, с. 32, Бус.; 4, с. 424; 11, с. 292, Бер.; 9, с. 103,
Ихт./; вж. горен диск на колелото
стан /4, с. 424, Сам./; стб. *станъ*, *станиште*
стъпало /54; 4, с. 424; 7, с. 826, СзБ/; от гл. *стъпвам* поради
спец. начин на приложение; стб. *стѣпнѣти*
тапанджа /6, с. 67, Д.; 56, Щ/; вж. горен диск на грънчарското
колело
текерлек /6, с. 67, Д./; тур. *tekerlek* 'колело'
чарк /2, с. 18, Бус.; 14, с. 25, Тр.; 4, с. 424, Разл.; 6, с. 67, Д./;
тур. от пер. *carik* 'колело, механизъм в движение'

грънчарска пещ

пещ, пещица, пехца /54; 56; 14, с. 31, Тр.; 4, с. 424/; стб.

пешть

фурна, фурня /12, с. 139, Бус.; 14, с. 31, Тр.; 4, с. 424; 11, с. 299, Бер./; вж. горна камера

грънчарска работилница

грънчарница /51; 11, с. 290, Бер./ от грънчар

дюкян /11, с. 290, Бер./; тур. от араб. *dukkan*

грънчарство

грънчарство /51; 4, с. 427/; кор. в гърня, грънец

стовничарство /4, с. 427, Елх./; от стомна, стовна

стракинарство /4, с. 427, Шум./; от същ. обл. стракина

‘паница’

гърне, -та

гърня, грънец /51/; вж. бъклица

гърне, гръне, грне, гърни, гарне, герне, герни, гърн, ъ /7, с. 827, СзБ; 2, с. 32, Бус.; 11, с. 302, Бер.; 6, с. 69, Д.; 14, с. 48, 64, 66, Тр.; 32, СиБ, 34, СзБ/

гребка, гребанка, гребачка /51; 2, с. 32, Бус; от гл. гребя; стб. греб-ж, -ешн, грекіти

кюпе /56/, ‘гърне без дръжка’; тур. *kip* ‘делва’

патире /2, с. 32, Бус./, ‘малко гърне с дръжка’; неизв. пр.

тенджера /7, с. 827, СзБ/, ‘гърне с похлупак’; тур. *tencere*

чумлек /56, среднород. гов./, ‘гърне гаваноз’; тур. *comlek*
‘гърне,

гювеч /тур. *güvec*/

гювеч, гевеч, гивеч /7, с. 827, СзБ; 2, с. 22, Бус.; 14, с. 48, Тр.; 4, с. 429; 6, с. 71, Д./

корито /2, с. 23, 32, Бус./, ‘овален гювеч’; стб. корѣито

кюдян /6, с. 71, Д./, ‘голям гювеч за съхраняване на продукти’; тур. стар.

делва

врѣчва, врѣчма /51, 56, Деб.; 2, с. 23, Бус.; 8, с. 128, Чеп./
‘делва’; неизв. пр.

делва, делвя /51; 7, с. 827, СзБ; 14, с. 65, Тр.; 11, с. 302, Бер.; 6, с. 70, Д./; стб. дѣльвь

куп /52; 4, с. 427; 11, с.302, Бер.; 6, с. 70, Д./; тур. *kur*
латвик, латвица, лакавица /53; 2, с. 32, Бус./, 'делва'; стб.
ЛАТЪВЪ, ЛАТЪВА

долен диск на грънчарското колело
коло /52; 7, с. 826, СзБ/; вж. грънчарско колело и горен диск
точило /55; 7, с. 826, СзБ; 11, с.292, Бер.; от гл. *точа*; стб.
ТОЪЖ

долен камък на ръчна мелница-за стриване на пясък и Рьо
гледжан камък /11, с. 293, Бер./; от прил. гледжан /вж.
гледж/ и същ. камък; стб. *камъкъ, камъи, камень*

долна камера на пещта
огнище /6, с. 74, Д./; от *огън*; стб. *огнь*

дръжка на съд
ухо, ухало, ушо /55, 56/; стб. *оухъ*

дъно
дъно, дъну, дно, доно, дону, дано /51; 31, ЮиБ; 33, ЮзБ
34, СзБ/; стб. *дъно*
копито /11, с. 305, Бер./; рус. *копыто*, пол. и чеш. *kopyto*,
слов. и сръб.-хрв. *korito*

дъска за опора на десния крак при точене
поднужка /11, с. 292, Бер./; от стар. *нога* 'крак'; стб. *нога*

дъсчица за ретуш
бучило, бочило /7, с. 826, Сзб; 12, с. 138, Бус.; 14, с. 26,
Тр.; 4, с. 424; 11, с. 292 и 305, Бер.; 6, с. 67, Д./; вер. от бок
'туловище' и избочени 'добре издути, широки'; стб. *бокъ* ;срв. и
рус. бочарка от гл. *бочить*

кана
кана, каната, каначя, каница /52; 2, с.32, Бус.; 11, с. 292,
Бер./; възм. от нем. *Kanne* през лат. *canis* 'тръстика' или от рум.
cana; възм. през нгр. от ит. *canna*; по-малко вероятно от
къснолат. *cannata* през нгр. *κανατα* ; заето и в диал. тур. и алб.

барде, бардя /51; 12, обр. 326, Бус./, 'каничка'; тур. *bardak*
букар, букал, букла, бухара /51,6; изв. сходство с
ит.*boscalle* и гр. *βαροκαλιον* ; възм. от Бухара /гр. Узбекистан/

гаваз /2, с. 132, Бус./, 'съд за ракия, подобен на покал'; вер. от тур. kavanoz 'глинен или стъклен съд - гърне, буркан, делва,

гръня /51/, 'съд за вино, кана'

покал, пукал, пукъл /54; 2, с. 32, Бус.; съвр. тр. гов./; по нар. етим. близки с гл. пукам и пукница 'много ядене и пиене'; стб. пжкнжтн

точинек /2, с. 32, Бус./; от гл. точа; стб. тоџж

цука /55/, 'глинен съд за вино'; от гл. цукам 'пия много, пиянствам'

шамандур /2, с. 32, Бус./; вер. от тур. samandira по нгр. шѣмѣнѣраѣ поради неподвижния похлупак

шюботан /55/, 'съд за вино'; неизв. пр.

шюля, шолец, шулец /55, 'глинен съд за вино, кана'; от южнонем. Schale, Schole

канал в дръжка на стомна, с шопка

цивка /2, с. 32, Бус.; 14, с. 27, Тр./; от цев; стб. цѣвъ

кожички за оглаждане

осъм, усъм /2, с. 32, Бус.; 12, с. 138, Бус.; 11, с. 292, Бер./; стар. усма 'щавена кожа'; стб. оѣсмъ

мешинка, -и /14, с. 27, Тр./; от пер. mes 'овен, овца', в тур. mesin 'обработена овнешка кожа', в рус. меша, мешина 'сурова кожа'; вж. и общослав. мех от и. -е. пр.

колелце /зъбчато/ за нанасяне на врязана украса

кюртек, кьортек /2, с. 18, Бус.; 11, с. 293, Бер./; тур. kertyk 'резка, вдлъбнатина'

шарачка /6, с. 67, Д./; от стар. шар 'украса'; стб. шаръ

лопатка за почистване работната маса и колелото

лопатка /7, с. 826, СзБ/; стб. лопата

стъргулка /4, с. 424, Петр./; от гл. стържа; стб. страгати

маса към грънчарското колело

тезгях, тезга /7, с. 826, СзБ; 12, с. 138, Бус.; 2, с. 17, Бус.; 4, с. 423; 14, с. 19, Тр.; 6, с. 67, Д./; тур. от пер. tezgah

мелница за стриване на пясъка и Рьо

гличник /14, с. 29-30, Тр./; от глич

патрица /11, с. 293, Бер./; възм. от гл. потривам, потрия, кор. и.-е.

ручница /11, с. 293, Бер./; от същ. ръка; стб. ржка
ръшница /7, с. 814 и 826, СзБ/; от стар. обл. ръшни 'ситни',
вж. 56

навес на грънчарска пеш

сая /14, с. 33, Тр. /; тур. стар. saye от пер. 'навес'

опора на железния шип в долния край на оста

блазина /4, с. 424, Бус./; вер. от плажица, плаз, плъз, 'част на
шейна, рало', кор. пълзя

ос на грънчарското колело

вретено, врътено, вretienце /7, с. 826, СзБ; 2, с. 18, Бус.;
14, с. 25, Тр.; 4, с. 424; 11, с. 292, Бер./; стб. врѣтено

отвор на огнището

витло /14, с. 32, Тр.; 4, с. 424/; от стр. прич. витий, произв. от
гл. вия, 'дъговидно извит'
вратло /11, с. 292, Бер./; от същ. врата; стб. врата
язлък /6, с. 74, Д./; непр. ф. на тур. aazlyk, азлък 'отвор'
уста /55; 14, с. 32, Тр. /; стб. уста

отвори между двете камери на пещта

дупки /6, с. 74, Д./; стб. дупни 'празнина'
душници /14, с. 32, Тр.; 3, с. 424, СзБ/; от дих, дихание,
дишам, дишане; стб. дъхати
комини /2, с. 20, Бус./; стб. каминна
ревоници, равуници /4, с. 424, СзБ; 11, с. 299, Бер./; неизв.
пр., възм. от гр. равон, равона 'пръстен, гривна, наниз'
фишеци /2, с. 20, Бус.; 14, с. 32, Тр./; тур. стар. 'цев'

паница

ваган, ваганка, ваганче /51; 56/; срв. рус. ваганки, обл.
'корито, ношви', малор. ваган 'корито', срб.-хрв. vagan 'дървено
блюдо', диал. gavana 'дървен съд'; от лат. savapens, произв. от
cavns 'вдлъбнат'

деликли чанак /6, с. 71, Д./, 'паница за миене на плодове'; от
тур. прил. delik 'пробит, продупчен' и същ. canak 'глинен съд -
чаша, блюдо, паница'

каленица, каляница /52; 4, с. 427-428/; вж. блюдо

миса, мисур, мисурка /53/, 'разлата паница'; стб. миса

паница /54; 7, с. 827, СзБ; 2, с. 32, Бус.; 14, с. 51, Тр.; 4, с. 427; 11, с. 302, Бер.; 6, с. 71, Д./; стб. паница

пахар /54; 10, с. 46/, 'дълбока паница'; рум., влаш. paḥar 'чаша'

пято, пиято /55/; вж. блюдо

саханче /6, с. 71, Д./, 'плитка, глазирана отвътре паница'; вж. блюдо

стракина, стракона, сракина /55; 56; 8, с. 183, Род.; 4, с. 428, Шум./ обл. стар. 'глазирана паница'; гр. остраков 'черупка, чиреп'

чаркия /14, с. 51, Тр./, 'плитка паница'; вж. блюдо

подвижен дървен клин в долния край на оста

чеп /7, с. 826, СзБ/; вж. срб.-хрв., слов. и чеш. сер, пол. szor, рус. чіп, чоп; кор. общослав.

поставяне на дръжка

приушанье /11, с. 298, Бер./; от ухо, ушо

наушвам /съвр. гов. Тр./; кор. в ухо, ушо

похлупак

захлупак, захлупка, захлупачя /52; 14, с. 65, Тр./; от гл.захлупвам

капак /52/; тур. карак

похлупак, поклъп, поклопък, похлупка, полупка, поклупка, похлупачя /54; 7, с. 827 и обр. 57, СзБ/; от гл. похлупям, похлупвам

пръчици за пробиване на отвори

емзикалки, инзикалки, ъмзикалки /2, с. 32, Бус.; 14, с.27, Тр.; 11, с. 292, Бер.; 6, с. 67, Д./; тур. emzik 'цицка, биберон, чучур'

мушалка /11, с. 292. Бер./; от гл. муша, мушкам

рогчета за рисуване

рог, рогче, рогле /2, с. 32, Бус.; 14, с. 28, Тр.; 11, с. 293, Бер./; стб. рогъ

ръкатка

армага /6, с. 69-70, Д./; от тур. armağan 'дар, подарък'

висящо гърне /6, с. 70, Д./; поради спец. начин на употреба

котле, котленка /7, с. 827, СзБ/; от същ. котел поради близост във ф.; стб. котълъ

оватка /56; 7, с. 827, СзБ/; от гл. хващам, произв. от хват, хватя, хващам поради начина на употреба; стб. *хвѣт-ити рукатка, рѣкатка* /55; 7, с. 827, СзБ; 2, с. 23, 32, Бус.; 11, с. 302, Бер./; произв. от ръка, рука, обл. стар. / вж. и ручница/ *чолмек* /6, с. 70, Д./; тур. *comlek* 'гърне, пръст'

светилник

светилник, светник, светило /55; 9, с. 166, Бл., Мих., Рл., Соф., Х., Хм./; кор. в свет, светлина; стб. *свѣтнѣо свещник, свещилник, свещарник* /55; 7, с. 827 и обр. 40, СзБ; 9, с. 166/; стб. *свѣштъникъ, свещникъ, свѣштилишандан, -ане* /55; 7, с. 827 и обр. 40, СзБ/; непр. ф. на тур. *samdan*, от пер.

свод на пещта

гивгири /14, с. 32, Тр./; тур. от пер. *kavgir* 'каменен свод, зидария'
кемери /14, с. 32, Тр.; 11, с. 299, Бер./; тур. от пер. *keмер* 'свод'

сграфито украса

драскани шарки /4, с. 426; 11, с. 306-307, Бер./

седалка към грънчарското колело

подгъзник, подгазник, подгузница /7, с. 826, СзБ; 2, с. 18 и 32, Бус.; 11, с. 292, Бер./; произв. от същ. гъз; стб. *гъзъ*

столче на съд

копито /11, с. 298, Бер./; вж. дъно

стомна

бардак, бърдук, барденце, бардя, барде, бардучи /52; 7, с. 827, 927, СзБ; 12, обр. 326, Бус.; 14, с. 50, Тр.; 6, с. 72, Д.; 32, СиБ; 33, ЮзБ, К.; 34, СзБ, между Ос. и Ог., Вид. и Л./, 'малка стомна за ракия или вино'; тур. *bardak* 'стомна'

дамаджана /6, с. 71, Д./; от фр. *dame-jeanne*, тур. *damasana*

дулец, дуля /51/, 'съд с чучур, подобен на ибрик, малка стомна'; вер. от слав. кор. *ду-*

дудук, дудуче, дудучя, дудулка, шарена теснодулка /51; 56; 2, с. 32, Бус/, 'стомна с тясно гърло и по-малки размери';

вер. сх. с дудук 'свирка', съотв. в рус., слов., сръб.-хрв., чеш. и

тур.; вж. и дуда, дудец 'царевичен кочан'; срв. и дуд, дудули, дудулист, дудулец, от тур. през пер. dud 'плод, черница'

ибрик /52; 7, с. 827, СзБ; 4, с. 428; 11, с. 304-305, Бер.; 6, с. 70, Д.; 31, ЮиБ/, 'съд за миене или подобен на ибрик'; тур. от пер. ibriq 'водолей'

калица, каличка /33, ЮзБ, Дев. до гр. граница/; вер. от кал; вж. блюдо

крондир /-тир/, крондил /52; 56, Вр.; 7, с. 827, СзБ; 2, с. 32, Бус.; 4, с. 428; 11, с. 302, Бер./, 'сватбарски съд или съд за вино и ракия'; от нгр. κροντήρ, κρῶν-τήριον, 'стомна, кана за вино; по-малко вер. от гр. κανταροῦς

кръчаг, кръчяк, кърчаг, крчаг /-к/, /52; 7, с. 827, СзБ; 9, с. 106-107, Бел., Бер., Белосл., Бот., Вид., Гр., Гоц., Дим., Кул., Лом., Мих., Ник., Новоп., Ор., Пл., Пд., Пресл., Първ., Разл., Св., Свог., Тр., Т., Трън., Х/, 'стомна за вода, с тясно гърло'; стб. крѣѣгъ

китено суде /2, с. 32, Бус/, 'сватбарска стомна'; от съд, суд, суде и прил. китен, произв. от китка; вж. стб. кѣѣта

машрапа /53/, 'глинен съд за вино и вода, с дръжка'; тур. от араб. masrab/p/a 'канче за вода'

оканик, оканица /53; 2, с. 32, Бус./, 'съд с вместимост една ока'; от ст. араб. окка /1282-1283 г/

оканиче /2, с. 32, Бус./, 'среден по вместимост крондир'; вж. оканик

китено оканиче /2, с. 32, Бус./, 'сватбарски съд'

решетарка /2, с. 32, Бус.; 14, с. 49, Тр.; 11, с. 304-305, Бер./, 'стомна с решетка в гърлото'; от решето; стб. рѣшето

стомна, стовна, стомла /55; 7, с. 827, СзБ; 14, с. 51, Тр.; 11, с. 302, Бер.; 6, с. 70, Д.; 31, ЮиБ; 32, СиБ, сев. и южно от П. Тр., по Дунав и Ч. море; 33, ЮзБ; 34, СзБ/, 'съд с тясно гърло и дръжка'; стб. стаѣнь, стаѣнна от гр. σταμνός; стб. дума за стомна е кѣргач

теста'а, тестийа, тестийе, тестийъ /55, 31, ЮиБ, Ар.; 33, ЮзБ, Дев.; 34, СзБ, Бер./; тур. testi 'стомна'

шуле, шуля, шулец /14, с. 50, Тр.; 11, с. 302, Бер./, 'съд за ракия и вино, вид барде'; вж. бѣклица и кана

шепендер, шопундер, шупундер /55; 7, с. 827, СзБ/, 'съд за вино и вода, с широко гърло и дръжка, подобен на машрапа и

оканица'; възм. от шопор, шопур, шопка; изв. сх. и с араб. saḡar
'вино'

съд за горене на РЪО

връшник /2, с. 32, Бус.; 11, с. 294, Бер./; произв. от връх,
връшец, връшник
сач /8, с. 169, Чеп.; 14, с. 29, Тр./; тур. sac

тринога

пиростийка /6, с. 75, Д./; гр. πύροστια

устие на съд

гръло, гърло /51/; стб. гръло

устъе /55; 11, с. 304, Бер./; от уста; стб. оуста

уста /55/

чаша

бардак, бардук /51/, 'голяма чаша с дръжка'; вж. стомна

ганга /33, ЮзБ, Дев./; тур. ganga 'вид барабанче у арабите'

кадаф /33, ЮзБ, Ар./; тур. от араб. kadeh 'чаша за спиртни
напитки'

канче /2, с. 129, Бус./; от кана

котленица /13, с. 15, Тр./, 'чаша за ракия'; от котел поради
сх. ф.; вж. ръкатка

кюпче /2, с. 129, Бус./; от кюп; вж. делва

маштреп /33, Гоц./; от мащрапа; вж. стомна

филжан, филиа /е/н, фил'чен /31, ЮиБ, Кр.; 33, ЮзБ,
Гоц./; тур. fincan, filcan 'чаша за кафе и чай'

шуле /8, с. 213, Чеп./; вж. стомна шуле

чаша/е/, чашка, чеша/е/, ч'ашь /55; 56, Вел.; 31, ЮиБ;
32, СиБ; 33, ЮзБ; 34, СзБ; 1, с. 209, ВТ/; стб. чаша, ч'аша

чучур

дулиц /51/; вж. стомна дулец

чючюр, чючюрка /55/; кор. звукоподр. в шуртя

шопка, шопер, шопур, чопка, /55; 2, с. 32, Бус./, 'дръжка с
пъпка за пиене'; от стар. соп, -ка, кор. сипвам
шюлец /55/; вж. стомна

шип /железен/ в долния край на оста на колелото

бод /4, с. 427/; от гл. бода; стб. бод-ж, бод-ти

рак, раче /14, с. 25, Тр.; 4, с. 427/; стб. ракъ

яма за съхраняване на глината

гнилник /14, с. 18, Тр.; 4, с. 423/; от глина, гнила

калник /2, с. 17, Бус.; 14, с. 18, Тр./; от кал; вж. глина

трап /6, с. 66, Д./; стб. трапъ

чукур /6, с. 66, Д./; тур. *sukur*

ИЗТОЧНИЦИ

1. **Алексиев, Й.**, За грамотността на населението в Търново, вж. Средновековният български град, С., 1980, с. 206, 209

2. **Бакърджиев, Г.**, Бусинска керамика, С., б.д.

3. Български диалектен атлас, I. Югоизточна България, С., 1964; II. Североизточна България, С., 1966; III. Югозападна България, С., 1975; IV. Северозападна България, С., 1981

4. **Вакарелски, Хр.**, Етнография на България, С., 1974, с. 423-429

5. **Геров, Н.**, Речник на българския език /фототипно издание/, ч. 1 А-Д, С., 1975; ч. 2 Е-К, С., 1976; ч. 3 Л-О, С., 1977; ч. 4 П-С, С., 1977; ч. 5 Р-> , С., 1978; Т. Панчев, Речник на българския език. Допълнение към речника на Н. Геров /фототипно издание/, ч. 6, С., 1978

6. **Господинова, М.**, Специфика на грънчарското производство в Толбухин и окръга през втората половина на XIX в. до 70-те г. на XX в., ИОИМ и БИД - Толбухин, 1, С., 1973, с. 66-80

7. **Маринов, Д.**, Етнографско /фолклорно/ изучаване на Западна България /Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско/, Избрани произведения, II /фототипно издание/, С., 1984, с. 814, 826-827

8. **Машалова-Начева, Е.**, Принос към изследване изворите на речника на Н. Геров, ИИБЕ, XIV, 1967, с. 103-238

9. **Мъжлекова, М.**, Речник на сторобългарските думи в днешните български говори, С., 1991

10. **Петева, Е.**, Керамични форми и орнаменти в България, ИНЕМ, XII, 1936, с. 46

11. **Пунтев, П.**, Грънчарството в Берковица в края на XIX и първата половина на XX в., ИЕИМ, XVI, 1974, с. 287-307

12. **Стоилков, В.**, Из народната култура на с. Бусинци, Трънско, ИНЕМ, 1936, с. 138-140

13. **Съйчевски, П.**, Троянска керамика. Музей на народните занаяти и приложните изкуства - Троян /албум/, С., 1977

14. **Хаджиев, П.**, Грънчарството в Троянско. Принос към проучването му в Троян и околните села, С., 1954

Младенов, Ст., Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език, С., 1941

Български етимологичен речник, I, С., 1971; II, С., 1979; III, С., 1986

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в., С., 1974

Речник на чуждите думи в българския език, С., 1982

Турско-български речник, С., 1962

Старобългарски речник. Встъпителен том, С., 1984

Ферсман, М., Этимологический словарь русского языка, I, М., 1964; II, М., 1967; III, М., 1971; IV, М., 1973

СЪКРАЩЕНИЯ

Селищни наименования

Ар. Ардино

Бел. Белоградчишко

Белосл. Белослатинско

Бер. Берковско

Бл. Благоевградско

Бус. Бусинци

Бот. Ботевградско

Вел. Велес /Р Македония/

Вид. Видинско

Вр. Врачанско

ВТ Велико Търново

Г. Габрово

Гоц. Гоцеделчевско

Гр. Грудовско

Д. Добрич и Добричко

Деб. Дебърско

Дев. Девинско

Дим. Димитровградско

Е. Елена

Елх. Елховско

Ихт. Ихтиманско

К. Карлово

Кр. Крумовград

Кул. Кулско

Л. Ломско

Либ. Либяхово /Р Македония/

М. Мездренско

Мих. Михайловградско

Ник. Никополско

Новоп. Новопазарско

Ог. Огоста /река/

Ор. Оряховско

Ос. Осъм /река/
Пл. Пловдивско
Пет. Петричко
Пл. Плевенско
П. Тр. Полски Тръмбеш
Пр. Прилеп /Р Македония/
Пресл. Преславско
Първ. Първомайско
Рл. Разложко
Св. Свищовско
Свог. Свогенско
С. Севлиево
СзБ Северозападна България
СиБ Североизточна България
Сл. Сливенско
Соф. Софийско
Т. Тетевенско
Тр. Троянско
Трън. Трънско
Х. Хасковско
Хм. Харманлийско
Чеп. Чепино
Шум. Шуменско
Щ. Щипско
ЮзБ Югозападна България
ЮиБ Югоизточна България

Други съкращения

араб. арабски
вер. вероятно
вж. виж
влаш. влашки
всщ. всъщност
гл. глагол
гр. гръцки
етим. етимология
и.-е. индоевропейски
исл. исландски
ит. италиански
кор. корен
лат. латински
малор. малоруски
нар. наречие
неиз. неизяснен
нем. немски
нгр. новогръцки
обл. областно
пер. персийски

пол. полски
 прил. прилагателно
 пр. произход
 произв. производно
 първ. първичен
 рум. румънски
 рус. руски
 слов. словенски
 срб.-хрв. сърбо-хърватски
 среднород. гов. среднородопски говор
 стар. старинен
 стб. старобългарски
 сх. сходство
 същ. съществително
 тур. турски
 ум. умалително
 фр. френски
 чеш. чешки
 чуж. чужд
 > от предходната дума произлиза следващата
 < предходната дума произлиза от следващата

ON THE COMPILING OF A GLOSSARY OF THE CERAMIC NOMENCLATURE

ZLATKA GHENOVA
 /resume/

The glossary reviewed in this paper is the first attempt at systemizing the Bulgarian ceramic nomenclature - i.e. of the words denoting basic raw materials, devices and equipment for the production of everyday ceramics, of its derivatives and components.

The glossary itself is of a 'mixed' character, since it lists in an alphabetical order two groups of words: contemporary words used in scientific publikations on the left hand side of the page, and their vernacular counterparts /basically from 19th-20th cc. on the right hand side of the page. After each dialectal or archaic word there is an index pointing out the number of the source where it was used, the geographical range of distribution, and the interpretation of its origin.

КАЛЕНДАРНИ ПРАЗНИЦИ В ЛЯСКОВЕЦ И ОКОЛНИТЕ СЕЛА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

ТЕОДОРА РОГЕВА

Календарните празници са свързани с хилядолетните традиции и са специфични за всеки район. Със своето многообразие те винаги са будили интерес не само сред изследователите, но и сред всички слоеве на обществото. Предмет на настоящото изследване са календарните празници в гр. Лясковец и околните села - Д. Оряховица, Козаревец, Добри дял и Драгижево, намиращи се на границата на Предбалкана и Дунавската равнина и съчетали традициите на населението от планината и равнината. Хронологическите граници, в които се разглеждат празниците, са от началото до средата на XX в., период, през който обичаите все още се практикуват и е възможно да се събере сравнително пълна информация за тях.

Настоящата статия е написана въз основа на лично събран материал.¹ При теренноизследователската работа беше приложен методът беседа-интервю главно с хора от най-възрастното поколение, тъй като то се явява носител и творец на традиционните обреди. Темата е много популярна. Публикувани са голям брой научни и научнопопулярни статии и съобщения. Календарните празници в тях обаче са разглеждани като общонародна традиция, без да е отчитана спецификата във всички райони и селища. В Лясковец и в разглежданите села календарно-празничната обредност не е била предмет на пълно етнографско изследване. Отделни по-общи данни се съдържат в книгата на Д. Минев "Град Лясковец - минало, сегашно състояние и дейци".²

Нашата цел в настоящата работа е да посочим специфичното, което е белег на богатството на духа и културата на населението в посочения регион и внася колорит в единната национална култура. При обобщаването на информацията не сме си поставяли за задача да сравняваме различията с други райони на страната. Считаме, че това ще направят по-добре изследователите на общобългарската народна култура.

Календарните празници могат да се разглеждат в хронологическа последователност и да се групират според сезоните в три цикъла - зимен, пролетно-летен и есенен.

Зимният цикъл на календарните празници започва с *Андреевден /30 ноември/*. На този ден се отдава почит към паметта на един от първите апостоли на Исус Христос св. Андрей Първозвани. Тъй като според народното поверие светлата част на деня започва да "наедрява" колкото мисирено зърно, на този празник се вари и яде натрошена царевица. В Лясковец изискването е тя да бъде бяла, а в Д. Оряховица се варят заедно жито и царевица, за да расте денят от житено до царевично зърно. В Драгижево освен варенето на царевица се спазва и забраната до обяд да не се ходи по къра и у съседите.

Варвара и Сава /4 и 5 декември/ не са особено популярни църковни празници. Според народната метеорология нощта расте до деня на св. Варвара. Оттам насетне започва да намалява. В тези дни не се извършват никакви обреди. В Д. дял избягват да работят каквото и да било, тъй като дните са "хаталийски" /лоши дни/. В Лясковец има поверие, че който тачи празника на св. Варвара, смъртта му се забавя докато дойде свещеникът да го причести.

Никулден /6 декември/ е един от големите черковни празници. Въпреки че св. Никола се счита за покровител на моряците и търговците, той се празнува от всички без значение дали упражняват споменатите професии. Особено тържествено се чества в Д. Оряховица. На тоя ден там се организира общоселско празненство. Задължително на Никулден се приготвя курбан от риба - обикновено това е голям шаран, пълен с орехи и лук и завит в тесто, т.н. рибник. В Козаревец този ден се свързва с първия сняг и с идването на зимата.

Св. Катерина /7 декември/ е малко известен празник, честван предимно от именниците. В Лясковец е известен и като ден, тачен от момите и бездетните жени.

Св. Спиридон /12 декември/ е покровител на шивачите и обущарите. Празникът също не е от много известните. Познат е в Лясковец. Забраната за този ден е да не се пипа игла, за да не се бодат пръстите през годината, да не болят и да не забират.

Игнажден /20 декември/ е празник, свързан с плодовитостта на кокошките и с берекета изобщо. Понеже този ден се пада в период на пости, вечерта преди празника на трапезата се слагат предимно постни ястия - зеле, боб, ошав и др. Меси се и питка. В чинийка се слагат жито, сушени сливи, грозде и по два ореха, наречени за всекиго от семейството. Тъй като това е първа кадена вечер, най-възрастният мъж в къщата чете молитвата и прекадява трапезата, стаите, добитъка. След вечерята масата обикновено не се раздига. Причината за това в повечето случаи не се знае. В Лясковец я оставят, за да се нахрани св. Богородица, а в някои от селищата този обичай не се спазва. Сутринта на самия Игнажден дядото става рано и внася в стаята слама. Поставя я зад вратата или до огнището. Върху нея

се "насаждат" всички от семейството и кудкудякат до три пъти, за да се множат кокошките. В Д. Оряховица сламата се внася от най-възрастната жена в дървена "половинка" /съд за сеене на жито/. На нея се насаждат обикновено неканени гости. В Добри дял дядото внася пълен кош със слама, слага на всеки по стиска, като малки и големи се друсат върху нея и повтарят "клоп, клоп, пиленца" до второ нареждане от дядото. След това той събира сламата, минава по всички полози, изхвърля оттам старата и замърсена и поставя новата, чиста слама. В Д. дял в полога слагат обелен лук, за да са носачки кокошките, а в Драгижево - трески против уроки. Прието е на този ден да не се ходи в чужда къща. Обикновено още от вечерта се заключват вратите, за да не се вмъкне неканен гост, който може да донесе болести на пернатите, а при излизането си да изнесе берекета или най-малкото да намали броя на пилетата. Разговорите през плета също не са желателни, защото берекетът ще прехвъркне у комшиите /Д. дял/. Допустими са и изключения. Ако на някого неотложно му се налага да влезе в чужда къща, той трябва да носи трески, като нарича: "Колкото трески в този кош, толкова пилци в двора ви." /Д. дял/ Неканеният гост задължително се "насажда" зад вратата да кудкудяка. Освен това хората стриктно следят дали след посещението му ще има берекет в къщата. Ако има такъв, гостът се обявява за добър "полазник" и даже го канят за следващия Игнажден. "Ела да ни полезеш" - казват в с. Драгижево на такъв кадемлия човек. Ако гостът е имал нещастието да "донесе" лош берекет, славата му бързо се разнася из селото и никой не го пуска в къщата си. На този ден всеки се стреми да внесе, а не да изнесе, за да не избяга берекетът. Поради тази причина в заем не се дава нищо, но ако може да се вземе, е добре. Пазарува се предния ден, за да не се харчат пари на деня, а съответно и през годината. На този ден се пукат пуканки, от които се дава на кокошките. В Козаревец им хвърлят "циганчетата" /неопуканите пуканки/, а по броя на пуканките гадаят колко пилета ще се излюпят през годината. В Добри дял освен с пуканки ги хранят със специално сварена за целта царевица. В Лясковец още преди да ги нахранят ги обикалят с верига, без да ги мамят или разпъждат. На този ден не се насаждат кокошки, защото се излюпват мъртвичета /Драгижево/. За най-подходящо време се смята пълният месец. Всички тези забрани и препоръки, спазвани на Игнажден, са валидни до късно след обяд, тъй като се счита, че денят започва от вечерта. Това се отнася и за всички останали празници.

Коледа /25 декември/ е един от най-големите църковни празници. Предната вечер, известна като Бъдни вечер, всички трябва да се съберат около софрата. Това е един чисто семеен празник. Гости не се канят, но ако дойде гостенин, е добре дошъл. Понеже много от мъжете в разглежданите селища ходят на гурбет и не винаги успяват да се завърнат при семействата

си, се създава обичай да се поставя прибор и храна на мястото на отсъстващия, разбира се, ако е жив. Всичко, което се прави като обред на този празник, е свързано предимно със здравето, щастието и берекета. Тази вечер умрели не се споменават. Трапезата е едно повторение на Игнажденската, тъй като Бъдни вечер е втората кадена вечер. Ястията са пак постни - боб чорба, зелеви сърми, ошав. На софрата се поставя купичка с жито и останалата недогоряла свещ. Като символ на плодородието през новата година при житото трябва да има от всички запазени до този момент плодове - ябълки, грозде, дюли и наречените за всекиго от семейството орехи. В Добри дял поставят на масата и портфейл с пари, за да има богатство в къщата. В същото село и в Козаревец житото, което се слага, е варено. Обредният хляб за случая се нарича боговица. Това е пита, украсена отгоре с пресукани от тестото пръчици във формата на кръст и малки топчета по едно за всекиго от семейството. В едно от тях се скрива сребърна пара. Най-старият в семейството прекадява, като всички стават прави, а той казва молитвата "Отче наш". В Д. дял молитвата започва със "Светий боже, светий, крепкий, помилуй нас..." След прочитане на молитвата боговицата се разчупва. Топчето, което е в средата, се оставя и се нарича за къщата. Останалите се раздават на присъстващите. Комуто се падне парата, той ще е щастливецът през годината. Първият залък от боговицата се слага под възглавницата. Вярва се, че сънят ще се сбъдне. По такъв начин постъпват най-вече момите. Те се надяват да видят насън бъдещия си жених. След като семейството се нахрани, софрата се оставя нараздигната също както в нощта срещу Игнажден. В Драгижево на този ден заплашват дръвчета, които не раждат, с отсичане. Тази заплаха се отправя до три пъти и всеки път някой възпира секача, като го уверява, че дървото ще роди. През цялата нощ в огнището се поддържа огън от голям пън, наречен бъдник, предварително отсечен в гората. В Лясковец предпочитат бъдникът да бъде дрянов, тъй като се смята, че дрянът е най- здравото дърво, символ на дълголетие. На огъня къкри котле с кървавица, приготвена същата вечер, но която се яде едва сутринта на Коледа. Междувременно прасето е заклано, разцепено отпред и забучено на кол. В стаята, в която е оставено, не се влиза, освен да се прекади, за да се изгонят всички зли сили. Смята се, че закланото прасе е най-подходящото място за тяхното привличане. Има поверие, че който хапне преди Коледа от месото, ще го "покачи караконджола". Дългият пост свършва сутринта на Коледа след приключване на църковната служба. На нея се стичат всички в ранни зори, призовани от камбаната. В Д. дял мъжете носят пушки и на излизане от църквата стрелят, за да пропъдят злите духове на закланите прасета. Отговяването започва с печени врабчета, предварително уловени от децата между две керемиди. Вярва се, че който хапне крилце от врабче,

през годината ще му бъде леко и ще хвърчи като птичка. След това се яде приготвената през нощта кървавица и кокоша чорба /Д. дял/. След обяд на Коледа се разплаща закланото преди това прасе. По разположението на далака гадаят каква ще е годината. Ако е с дебелата част назад, зимата ще е дълга и пролетта ще закъснее. Ако е разположен обратно, пролетта ще дойде рано. Какъв ще бъде всеки месец през годината установяват чрез гадаенето с лукови люспи. Дванадесет на брой, наречени за всеки месец, те се оставят на покрива. Във всяка люспа се слага сол и ако на сутринта в някоя се появи влага, то и съответният месец ще е дъждовен. През целия ден настроението е приповдигнато, яде се печено свинско, пие се червено вино с много пожелания за здраве, берекет и щастие. Неписан закон е дори в най-бедната къща да се коли прасе. Ако на този ден се роди дете, то задължително се кръщава Христо. Коледарите тръгват към полунощ. Те са предимно ергени или по-скоро задомени млади мъже. Най-възрастният от тях се избира за водач. В Д. дял пък гледат да е по-ачигъоз /общителен/, тъй като той пръв влиза и благославя. Водачът носи бъклица с вино, окичена с чимшир и здравец. Коледарската дружина се очаква с радост и нетърпение във всяка къща. Смята се, че там, където те не отидат, няма да има берекет през годината. Всяка стопанка предварително опича краваи, които се нанизват на тоягите или гегите на коледарите. Дават им също сланина, месо, орехи, ошав, дребни пари. При влизане в къщата те пеят предварително заучени за случая песни. За всеки член от семейството може да се изпее подходяща. Песните са с такова съдържание, което предизвиква радост и настроение. В Д. дял са запазени няколко такива коледни песни:

Коладе ладе, Коладе ладе,
кажи, бабо, кажи, мами,
на нас весело да стане.
Коладе ладе, Коладе ладе.
Кравай скача от полица,
ври в котлето кървавица...

Припадналой, Доброле, Коладеле,
тъмна мъгла, Добролей, Коладеле.
То не било, Добролей, Коладеле,
най е било, Добролей, Коладеле,
сиво стадо, Добролей, Коладеле,
сиво стадо с млад овчарин, Добролей, Коладеле.

Стопанине, господине,
тебе пеем с глас,
теб вещаем в дни честити
в този късен час.

Отдалече идем ний,
с пълна радост във гърди.
Вест ти носим ний велика,
Бог родил се днес.

Васильовден или Сурваки /1 януари/ е следващият голям зимен празник. Той съвпада с началото на новата година. Вечерта преди празника се кади за трети път след Игнажден по познатия вече начин. На трапезата се поставят запазените от двете кадени вечери свещ, жито и плодове. В някои от проучените селища не се кади на Игнажден и така трета кадена вечер става Йордановден /Д.Оряховица/. В Лясковец се практикуват и двата случая на кадене. Пак там задължително се приготвя печен петел. Вярва се, че по такъв начин се осигурява първенството на мъжа в семейството и жена му няма да го командва. В новогодишната баница се поставят сребърна пара и дрянови пъпки, които се наричат за хората, за животните, толкова на брой, колкото са те. Парата е символ на имане, на късмет. Тя не се харчи, а се прибира в иконостаса, за да имат в къщи пари през годината. Характерно за този празник е, че той преминава най-вече в различни гадания за здраве, за плодородие. Това не е случайно, като се има предвид, че св. Василий е считан за закрилник на плодородието. Пак се повтаря гадаенето с първата хапка под възглавницата като на Коледа. В Д.дял момите събират трохите от трапезата и ги хвърлят на боклука, като между- временно се ослушват за първото мъжко име, което чуят. То ще бъде името на бъдещия жених. Гадаенето с лукови люспи и сол за това какъв ще бъде всеки месец от годината в Лясковец се прави срещу Васильовден, а не срещу Коледа както в останалите селища. Гадае се също с дрянова пъпка. Слагат я в огъня и ако се пукне, това е сигурен знак, че този, който я е сложил, ще бъде здрав през годината. Не е на добро, ако не се пукне /Лясковец/. В Драгижево пукването на дряновата пъпка в огъня е символ на плодородие. На този ден, който кихне пръв, му се харизва първото животно, което ще се роди през годината. Веднага след полунощ или рано сутринта на Васильовден тръгват сурвакарите. Обикновено това са малки деца до 10-12 г., които обикалят съседските къщи, роднини и близки и сурвакат за здраве със специално украсени дрянови пръчки с напъпили клонки. Понеже дрянът се смята за най-жилавото и здраво дърво и според поверие предава жизнената си сила на този до когото се докосне, сурвакането се изразява в потупване по гърба с дряновицата и изричане на пожелания за здраве, щастие и берекет. В Драгижево наричат по следния начин:

Сурва, сурва, сурвакари,
ред по редом, млади, стари.
Бийте здраво по гърбина,

плодна, весела и сита
и за всичките честита.
До година, до амина.

На този ден пак в Драгижево младо семейство, което се е задомило през годината, трябва да занесе на кръстниците печен петел, баница и пита. В Д. Оряховица ходят да сурвакат и ергени, но предимно по къщи, където има моми за женене. На сурвакарите се дават сушени плодове, пуканки, дребни пари. В Д. дял на първите влезли в къщата сурвакари задължително се отчупва от петела и от баницата. След като обхождат всички набелязани къщи, децата не внасят сурвакницата, за да не се въдят бълхи. В Лясковец тя се хвърля на покрива, в Д. Оряховица се закача на ябълка, в Драгижево се премита с нея, а след това се изгаря или изхвърля на пътя.

Силвестър /2 януари/ или както го наричат в разглежданите селища Силивистри, Силивистра. Празнува се на втория ден след Васильовден. Според народното предание пръв епископ Силвестър опитомил бивола и затова на този ден се празнува за здравето на биволите и едрият рогат добитък, а светецът се тачи като техен покровител. В църквата се отслужва литургия в тяхна чест. Обикновено празнуват тези стопани, които имат добитък. Още рано сутринта тръгват ергени да подриват в оборите, обикновено в къщи, където живеят моми. Те са облечени празнично и тази мръсна и не особено приятна работа се превръща в радостна суматоха и надпреварване. След като приключат с почистването на обора стопаните ги черпят и им дават дребни пари. В Лясковец с тези пари палят свещи за здравето на добитъка. Пак там след като се изрине оборът, се вземат два чифта волове, от които единият е впрегнат в кола или в шейна, а другият - само в хомота. Рогата на животните са боядисани в жълто или варакосани. На колата има голяма дамаджана или бъчонка за вино, а около или след нея вървят стопани на добитък. Начело на процесията свири музика. По този начин се обикалят улиците и се спира там, където има добитък. Стопаните посрещат риначите, черпят ги с вино и мезе и им сипват вино в бъчонката. Ергените от групата се редуват да изриват оборите. Вечерта всички стопани се събират в някоя кръчма и се веселят до зори. На този ден волове, биволи не се впрягат. Пускат се свободно или се разхождат из селото и се водят на водопой. В Д. дял месят питка и раздават за здравето на добитъка, а в Д. Оряховица не се рине, но за това пък всякаква работа се зарязва, за да се източат баница, която се раздава на съседите. Баницата може да е съвсем тънка, но задължително трябва да е точена.

Йордановден /6 януари/, известен като Богоявление, е голям църковен празник. Предната вечер се кади за последен път / в Драгижево и Козаревец не се кади/, а на трапезата

задължително трябва да има пача, приготвена от главата и краката на закланото прасе. Отново се прави боговица и за последен път се поставя купичката с житото, недогорялата свещ и орехите, наречени още на Игнажден за всеки от семейството. Именно сега те се счупват и по това дали са с хубави ядки или кухи се гадае за здравето на присъстващите. В Д. дял и в Драгижево вярват, че ако орехите са с цели ядки, годината ще е плодородна, а ако са изсъхнали, сушава ще бъде. Житото се дава на кокошките, а в Лясковец го смесват със семето, с което ще засяват нивите. Има поверие, че срещу Йордановден небето се разтваря, но това, което хората очакват да видят, е различно в разглежданите селища. В Козаревец излизат в полунощ с надеждата да не видят пламъци на небето, защото това не е на добро. В Драгижево смятат, че при отваряне на небето се вижда тайната вечеря, а в Лясковец - Светия дух. Ако преди Йордановден умре човек, той трябва да се погребе до вечерта преди празника. В Д. Оряховица казват: "Мърша да няма на Йордановден". Най-важното от всички обредни действия на този празник е ръсенето за здраве. Обикновено свещеникът започва да ръси един ден по-рано, за да има възможност да обходи цялото село. Той носи китка чимшир или босилек и светия кръст, който трябва да внесе божия благослов в дома. В Драгижево към китката се превързва и златна паричка. Свещеникът се придружава от малко момченце с котле светена вода. Още с влизането той запява тропаря "Во Йордане крещаящюся тебе Господи..." след което поръсва кръстообразно иконостаса или ако няма такъв, запаленото кандило, най-стария от семейството и така до най-малкия. Накрая той минава по стаите и стопанските постройки с животните. Вярва се, че ако китката замръзне, годината ще е здрава и плодородна, а ако не замръзне, ще е "мановита" /Драгижево/. След като си замине свещеникът, къщата се обхожда, за да се потърси паднало клонче или листенце от чимшира. Ако има такова, на хубаво е, късметлия ще е този, който го намери. Клончето се прибира на чисто място - в иконостаса или на цвете се слага. Не се замита никога, защото е грехота. На самия Йордановден сутринта се ходи на църква, където се извършва великият водосвет. В селищата, в които няма река, в двора на църквата се слага казанче с вода, която се чете, и там попът хвърля кръста. След това поръсва присъстващите. Тази вода, наречена "йордановска вода", се счита за най-лековита и затова хората си вземат от нея, като я ползват през годината за лек срещу всякакви болки, даже и против плач. В Драгижево капват от светената вода в туршиите, за да са вкусни. Някои още в църквата отпиват за здраве /Лясковец/, но задължително от водата се отлива. Никога не се пие от съда, в който е сложена. Пак в Лясковец има обичай на този ден да къпят децата, като в коритото се налива малко от светената вода. Общо правило е на Йордановден да кръщават всички некръстени до

този момент. Ако се роди дете, задължително се именува Йордан или Йорданка. "То си купило името" - казват в Д. дял. В Козаревец смятат, че ако на този ден благословят мома, тя непременно ще се омъжи през годината. Много по-атрактивен е богоявленският ритуал в селищата, където има река. След църковната служба в Д. Оряховица богомолците от двете църкви се отправят в литийно шествие към моста над реката. Там се извършва водосвет. Задължително се изнасят "куните" /иконите/, за да бъдат поръсени. Свещеникът благославя трикратно народа с кръста и го хвърля във водата. След него скачат в реката няколко смелчаци, за да го извадят. Вярва се, че който вземе кръста от ледената вода, няма да се отърве от здраве. Добралият се пръв до кръста се преоблича в сухи дрехи, след което го разхождат с шейна или файтон из селото и всеки го черпи. По същия начин се свети водата и в Козаревец, където хората се събират до близката рекичка Пехчан дере, а извадилият кръста се възнаграждава от съселаните си.

Мръсни дни или Мръсници обхваща един продължителен период, който започва или от Игнажден, или от Коледа /Лясковец/ и приключва непосредствено след Йордановден. Много са забраните, които трябва да се спазват. Повечето са свързани с работа и с излизане по вечерно време, когато ходят зли сили. В Лясковец не се излиза вън от къщи през нощта, преди да е пропял петел, защото се вярва, че обикалят караконджоли, възсядат когото срещнат, завеждат го до кладенец и го хвърлят в него. В с. Драгижево не се работи нищо по вечерно време, за да не се разболе човек, а също вълци да не изядат мъжа от семейството. През тези дни не се започва нова работа, защото няма да е с добър край. Предпазната мярка е пришиване на амулет към дрехата. В Д. дял ако някой тръгне на път през тези дни, хвърлят вода след него. Всеобща е забраната да се годяват, да се женят, а още по-малко да се зачева дете, тъй като със сигурност ще се роди уродливо. През тези дни нито се ходи на гробище, нито свещ се припалва. Ако умре някой, го погребват, но не го опяват и не раздават за бог да прости, докато не измине този опасен период. Нежелателни са също всякакви дейности, свързани с употреба на вода. Не се пере, а жените не трябва да си мият косите, защото водата се счита за мръсна. В Д. Оряховица тази забрана не се спазва, защото тук важи максимата "За чистотата празник няма". Всички страхове и предпазни мерки се прекратяват с освещаването на водата на Йордановден, с което идва и краят на мръсните дни.

Ивановден /7 януари/. Освен като празник, честван от именниците, Ивановден не е запомнен с никакви специални обреди.

Бабинден /8 януари/. Този празник е чисто народен, без какъвто и да било религиозен оттенък. Празнуват само жените. Млади майки носят подаръци на "бабата", която е помагала при

раждането. Поливат и да си измие ръцете. Кърпата и сапунът, които и подават, остават за нея. Най-кolorитен е този празник в Д. дял. Рано сутринта след като са почели с нужното внимание "бабата", жените от съседното село Козаревец тръгват вкупом към Д. дял, където се разиграва един истински хумористичен спектакъл на открито.

Сутринта в къщата на "бабата" сготвят няколко гозби в харании - булгур, картофена яхния с месо и боб. Малко по-късно начело с музиката тук пристига процесия от жени, които са раждали. Бабата ги посреща с венец от чесън на главата. Друг венец от люти чушки обвива на кръста си. Тя държи дълъг прът, на върха на който е забучена кратуна. Жените я отвеждат на селската чешма, мият и главата и очите и я връщат в къщи. По обратния път процесията приема вид на хоро, начело на което е бабата. Тя носи бакраче с вода и играе, а жените носят бакрачета с вино. В този момент е нежелателно мъже да се мяркат по улиците. Рискват да бъдат наложени с кратуната по главата, а има вероятност да останат и без гащи, ако се съпротивляват. Понякога жените им подмушват тояжка между краката, къпят ги в постава на чешмата и ги правят за смях. Веселбата завършва с гощавка у бабата. Всички сядат около импровизирана софра, застлана направо на земята със специално тъкани за случая "постилници" /дълги, тесни платна/. Яденето се разсипва, а виното се пие направо от бакрачетата. Всяка от жените носи по една "кръстатка" /кърпа за хранене/ за бабата и питка, която се подава с поръчка другата година да донесе и дете. Поливат на бабата от бакрачето, в което е донесена вода от чешмата, и я наричат: "Да донесеш чисти деца, както е чиста тази вода". На този ден на жените им е простено даже ако прекалят с виното.

Честни вериги /16 януари/ е малко известен празник, познат най-вече в Д. Оряховица. На този ден добитъкът не се изкарва и не се работи нищо с него, за да не се разчекне.

Антонов ден /17 януари/ е малък черковен празник, който минава почти незабелязано в проучваните селища с изключение на Д. Оряховица. Там той е известен като "черния ден". На всички по-чернооки от допустимото се раздава по калъп сапун и ги водят на реката, за да се измият и побелеят. На този ден също не се впряга добитък.

Атанасов ден /18 януари/ не се отличава с никакви особени обреди. Когато той дойде, хората казват: "Танас гелди, яз гелди", което се употребява в смисъл, че с идването на Атанасов ден си отива зимата. Той е последният януарски празник, честван най-вече от именниците. Особено внимание му отделят в Лясковец. Който има роднина или приятел в махалата "Св. Атанас" /известна още като "Кондъовската" махала/ задължително трябва да отиде на гости. Неявяването му се счита за обида. Понеже св. Атанас е покровител на овчарите, говедарите, свинарите и

пчеларите, пак в Лясковец стопаните непременно трябва да прегледат запасите от слама и зърно и да преценят дали ще стигнат за добитъка до пролетта. В Козаревец който не си е изял тиквите до Атанасовден, трябва да ги даде на животните, защото в противен случай ще изкуфее.

Трифоновден или Трифон Зарезан /1 февруари/ е един от най-веселите зимни празници. За лозарите и техните семейства е не по-малко значим от Великден и Коледа. Празнуват го най-вече лозари, винари и градинари. В Лясковец този празник е на особена почит, като се има предвид, че лозарството и градинарството са преобладаващият поминък в селището.

Сутринта на Трифоновден след светата литургия в храма се прави Трифонски водосвет. В чобур с осветена вода се излива кръстообразно масло, като се четат специални закланателни молитви срещу мана, вредоносен вятър, червеи и насекоми. Богомолците си вземат от тази вода, известна като "Трифонска вода". С нея поръсват лозето, градината, а в Д. Оряховица я използват като лековита вода. След църковната служба се отива до най-близкото лозе. Свещеникът го поръсва, полива с вино пръчките и прочита специална молитва за лозата. Стопанинът отрязва от три кютюка /чукана/ по три лозови пръчки, които свива на колело. Едното се поставя на иконостаса за берекет, другото под стряхата, третото - на кръста или на главата. След като се прекръсти, лозарят полива кръстообразно лозата с вино и зарязва. На този ден в Лясковец заплашват с брадва нераждащите дървета. Жените пекат пити, които се ядат на лозето със сирене и червен пипер. Също в Лясковец се прави "артос" /варено жито за здраве/ и се раздава след като се отчете в църква. Като свърши зарязването, слагат големи софри. Всички пият за здраве старо, двегодишно вино. Обикновено веселбата продължава в няколко къщи, нарочени предварително заради стопаните им, признати винопроизводители. С този празник е свързана легендата за Трифон. В проучваните селища тя се разказва в различни варианти, но смисълът е еднакъв. Според спомените на хората от Драгижево когато Трифон си режел лозето, минала Богородица с Млада Бога. Вместо да я поздрави, той казал: "Нашата кучка отива да се сарандисва /да и чете попът 40 дни след раждането/". Обидила се Богородица и му казала, че ще си отреже носа. За да и покаже, че това е невъзможно, той замахнал и наистина го отрязал. Понеже легендата е много поучителна и показва докъде води незачитането на Богородица, хората стриктно спазват и забраните, свързани с празника, за да не ги сполети нещастие. В Драгижево и в Козаревец не се работи нищо в къщи, защото е грехота. В Д. Оряховица не се борави с остър предмет, а във всичките селища не се пере, защото на този ден се свети вода.

Харалампей /10 февруари/, известен като Хараламба или Харалампа, се празнува най-вече за здравето на децата. От

предната вечер се носи в църква чашка с мед, за да се отчете. На самия ден се месят питки, мажат се с меда и се раздават на комшиите. От меда се запазва в иконостаса и при болест се дава или се маже с него. В Драгижево слагат във водата на бебетата, когато ги къпят. На този ден в Лясковец пчеларите се събират на софра, всеки си носи нещо за хапване и пиене и се веселят до късно.

Власовден /11 февруари/ е малко известен или по-скоро забравен празник. В Драгижево го помнят като празник за воловете. По този повод там месят кравайчета и ги слагат на рогата им. Попът обикаля нивите и ръси със светена вода, за да не се "власят", да не мухлясва хлябът. В Лясковец на този ден не се меси хляб, за да не плесенясва през годината.

Месни и Сирни заговезни. Месни заговезни е денят, в който се заговява от месо за Великденските пости. Винаги се пада в неделя, а следващата неделя са Сирните заговезни, когато се заговява от сирене, масло и яйца. Седмицата между месни и сирни заговезни е известна като сирница, сирна неделя, сирупусна неделя /Д. Оряховица/. Ако случайно остане месо след месните заговезни, то или се дава на кучетата /Д. дял/, или на циганките, които знаят обичая и по това време обикалят къщите. За да са сигурни, че започват сирните заговезни на чисто, жените събират всички съдове, измиват ги до блясък, а кърпите, които употребявали, изпират да не остане нищо блажно. На сирни заговезни се ходи на гости у кръстниците. Носят им се портокали и лимони. Ако не е минала година от сватбата, кръстникът подарява на кумците някакъв бакърен съд /Лясковец/. С този празник е свързано искането на прошка, което се изразява в посещение на младите семейства у кръстник, родители и по-възрастни роднини. Те целуват ръка и взаимно си пожелават леки пости. Опрощаването се прави, защото онзи, който не се е издигнал над злоба, омраза и завист, не може да чака с чисто сърце Великден. Вярва се, че ако след заговезни слънцето свари някого във вражда с близки и съседи, няма да има за него радост на Великден. Обикновено на този ден младите се маскират и по тъмно обикалят из комшиите. В Козаревец палят огньове, а младежите ги прескачат. Обичаят се нарича "ората-копата". Смисълът е позабравен, останал е само споменът за една весела, празнична олелия. В Лясковец пък момчетата се събират по махали, правят големи хартиени балони, пълнят ги с газ и така се състезават помежду си, като ги пускат да летят. Обичаят "хамкане" доставя радост на най-малките. От тавана се спуска и върти на дълъг конец бяла халва. Децата с ръце, завързани на гърба, се надпреварват да я лапнат. Ако някой пипне с ръка халвата, смятат, че ще лъже през годината /Лясковец/. След като се изяде халвата, краятът се запалва, за да расте конопът /Козаревец/. В Д. Оряховица първо

намазват конца с халва и после го запалват. Ако изгори целият, житото ще расте високо.

Тодоровден. След сирни заговезни започват великденските пости, които продължават седем седмици. Първата е известна като Тодоровата или Тодуришка неделя по името на празника Тодоровден. Той е винаги в съботата на тази седмица, но тъй като богомолците се подлагат на изключително строг пост, седмицата се нарича още и тримирна неделя. Този шестдневен период е наситен с много забрани, вярвания и практики, спазвани стриктно, и то най-вече от жените, с което се цели пълно опрощаване на евентуалните им грехове. От понеделник до сряда жените, обикновено по-възрастните, тримирят, т.е. пият само вода. В Козаревец си позволяват за вечеря да хапнат ошав с хляб, а в Добри дял вечерта срещу понеделник се накисва суха бакла, която през нощта се надува. Тя се сварява само с вода и сол и така се яде. Тези три дни жените ходят след обяд на църква, за да им чете попът. В сряда вечерта те занасят някакво постно ядене, което се отчита, попът ги "разпуска" /освобождава ги от строгия пост/ и те още тук, на място, изяждат донесеното. Постът продължава до събота след причестяването. Който не е постил, няма право да се причестява. В понеделник, наречен още тримиришки, бабите в Драгижево замазват огнището, за да замажат очите на мишките, и оставят през целия ден да гори главня. В Лясковец понеделникът е чист, защото от него започва постенето. От този ден до сряда не се пере. Ако някой умре, се погребва през първите два дни. Вторникът е чер и го смятат за най-лош от всички вторници. Хората казват: "Който умре през тримира, ще го погребат на боклука". През трите дни не е желателно да се работи, а също и да се тръгва на път. В Д. дял забраната за работа е валидна за срядата, която се счита за хаталия ден /лош ден/. В Драгижево през тази неделя се прави молебен за дъжд. Обикновено ходят край селото, на чешмата Батковец или пък на кладенец. За целта се пече пита, носи се на църква да се отчете, върху нея се завързва цвете и така се спуска в кладенеца, без да се мокри. След като се извади, се разчупва и раздава против сушата. Четвъртъкът от тази седмица е известен като Въртоломей или въртоглав четвъртък /Лясковец/. Има поверие в Лясковец, че ако някой се ожени на този ден, бракът му няма да е сполучлив. В Козаревец и Д. дял го празнуват като ден на старите ергени. От сутринта мъжете се маскират в женски дрехи и възпроизвеждат сватба, както го изисква истинският ритуал. Булката и младоженецът са стари ергени. Попът е с кадилница от катуна. Всичко, което се прави, е за смях, за подбив, да не "въртоглавят" старите ергени, а да се задомяват. В това мъжко веселие жени нямат право да участват. Точно срещу Тодоровден в Лясковец има обичай да къпят децата, като във водата слагат бучка сирене, за да станат бели. Затова и съботата на Тодоровден се нарича "бяла събота".

Празникът Тодоровден е известен и още като Конски Великден, тъй като някои от обредите се извършват предимно за здравето на конете. След църковната служба се организира кушия /надбягване с коне/. Това се прави за предпазването им от окраставяване. Всеки, който има хубав кон, го извежда на соватя или на общата мера, нагласен като за празник. В Д. дял на челото на коня слагат голям червен пискул, гривата се разчесва, а опашката на коня се завързва с червени "галуни" /кордели/ и се подвива. В Лясковец най-големите мераклии сплитат опашките и гривите на конете, а задните бутове вчесват на квадратчета, както казват "вчесани на петолевка". На победителя в кушията обикновено подаряват нова юзда. Ако кон спечели надбягването няколко пъти, неговият собственик се признава за най-добър стопанин.

На този ден в Драгижево младите булки отиват сутринта на църква да им чете попът за здраве. Носят голям кравай, разчупват го и го раздвижват. След това в къщи си мият косите с орехова шума, за да растат като конска грива. Този обичай е познат и в Лясковец.

Първи март - този ден бележи началото на пролетно-летните празници. В разглежданите селища повсеместно е разпространена легендата за променливото настроение на Баба Марта, защото братята и изпиват виното. Обредните действия и практики също не се различават особено. Рано сутринта бабата пресуква бял и червен конец и го връзва на ръцете на децата, а също и на малките животни, за да са здрави и весели. В Д. дял връзват червен конец на ръката на млади родилки, а на бебето го слагат в пазвата. В Д. Оряховица под стряхата окачват "килеп" /гранче/ червена прежда, за да е весела Баба Марта. Децата задължително трябва да имат мартеници, иначе тя ще ги "попъстри". Мартеницата се носи до появата на първата лястовица, след което се закача на зелено дърво /Козаревец/, на розов храст /Д. дял/, под камък /Драгижево/.

Св. 40 мъченици /9 март/. В съзнанието на народа от деня на св. 40 мъченици започва пролетта. Всички обреди в този ден са свързани с предотвратяване на евентуални беди, които могат да сполетят хората с настъпването на пролетта. Такава опасност представляват змиите, срещата с които е неминуема при работа на полето.

Първата работа на жените рано сутринта е да сметат боклука на средата на двора. Там те го запалват и всички го прескачат. Хората вярват, че това ще ги предпази от змийско ухапване. В Д. Оряховица най-старата жена излиза, обикаля къщата и бие с пръчка една "канта" /тенекия/, като повтаря: "Бягайте, змии и гущери, св. 40 мъченици идват, ще ви бият, ще ви заколят". Със събирането на боклука се извършва пролетно почистване, а запалването му символизира изгарянето на лошотията. В

Драгижево на този ден изнасят цялата покъщнина и всичко се изтупва, за да се изгонят бълхите.

С изключение на тези дейности друга работа не се извършва, и то най-вече от жените, за да не ги болят пръстите. Понеже денят е свързан и с паметта на св. 40 мъченици, желателно е това, което се прави, да е по 40 пъти. В Лясковец и в Д. дял изядат по 40 маслини и изпиват по 40 чашки ракия. В Д. Оряховица месят 40 питки и ги раздават за берекет. Освен това жените подреждат градините и садят цветя, за да са кичести с по 40 цвята. В Д. дял младата булка трябва да се моли на 40 светии, за да и дадат рожба.

Благовещение /25 март/ е последният мартенски празник. Ако се случи във Велики петък или във Велика събота, празнуването му се прехвърля на Великден, за да не се смесват радостните песнопения за Благовещение със скръбните на Великия петък или Великата събота. Обредните действия на този празник се преплитат и даже се повтарят с тези от св. 40 мъченици, като крайната цел е пак прогонването на влечугите. В Лясковец кладат огън във всеки двор и не ходят боси, за да не ги хапят змиите. В Козаревец и в Д. дял момите задължително изнасят чеиза си навън, за да го благослови господ. Дълъг конец не се пипа, защото ще се въртят змии из ръцете. В Д. дял този ден се смята за "хаталия". Нищо не работят, за да не ги хапят змиите. В Драгижево вярват, че ако на този ден ги закука кукувица и са с пара в джоба, ще имат през цялата година. В същото време най-лошата клетва, която може да се каже, е: "Кукувица да не чуеш дано", т.е. да умреш. В Лясковец срещу Благовещение не се внася кукуряк в къщи, защото кокошките няма да снасят. На този ден във всички селища се яде риба, въпреки че периодът на Великите пости продължава.

Лазаровден се празнува винаги една седмица преди Великден в събота. Възпоменава се Лазаровото възкресение. Тъй като в богослужението не се допускат заукойни служби до Томина неделя, Лазаровден е последният ден, през който се прави помен за починали преди Великден. В Лясковец свещениците отиват на гробището и трисаисват всеки гроб. Вярва се, че както Лазар е възкръснал, така и покойниците ще бъдат възкресени при второто пришествие.

Същевременно Лазаровден се причислява към най-веселите пролетни празници. Характерен обряд е лазаруването. Преки участници в него са малки момиченца от 5-6 до 12 години, известни с името лазарки. Те обикалят по къщите с венчета от цветя на главите, играят несклучено хоро и пеят предварително научени песни. Припевките могат да бъдат за малко дете, ако има такова, за мома или пък за всички в къщата. В Д. дял една от съхранените песни е следната:

Лаленце ми се люлее
на зелени ливади.
Не ми било лаленце,
най ми било детенце.
Стани, стани, детенце,
да си видиш Лазара.
Жълти чехли потропва,
шити поли развява.

Децата се редуват, като половината от тях пеят, а другите играят, след което се сменят. Стопаните очакват с радост идването на лазарките. Обикновено ги даряват с пресни яйца и дребни пари. Една седмица преди Лазаровден е циганското Лозари. Понеже същият обряд се извършва, но от циганчетата, му казват още сюрмах Лазар.

Връбница е в неделята след Лазаровден. Православната църква е отредила празника в спомен на Христовото влизане в Йерусалим и го определя като един от големите църковни празници. Вечерта срещу Връбница попът насича върбови клонки и ги поставя на маса вън от църквата. На самия ден по време на службата всички излизат, вземат по няколко върбички, обикалят църквата и пеят "Общее воскресение", след което внасят клонките. Поставят ги върху друга маса, попът ги отчита и след това ги раздава. Обикновено върбичките се свиват на венчета, тъй като кръгът се смята за символ на дълголетие. Поставят ги на иконостаса, където стоят до следващата година. От тази върба в Д. дял отчупват при главоболие, сваряват я и с водата си мият косите. Върбова клонка се носи и на гробището. Изключение правят в Д. дял, но там пък е познат обичаят кумичене. Правят се венчета от върба и малки момиченца ги пускат да плуват или в коритото на селската чешма, или на Бързея - крайселското дере. От бързината, с която се придвижват венчетата, се определя кое момиче ще бъде кръстница и кое кумица. В Д. Оряховица този обичай е леко видоизменен. Венчета хвърлят момите и гадаят коя първа ще се омъжи според това кое венче е изпреварило другите.

Великден е най-големият християнски и народен празник. Той включва дните от Велики понеделник до Томина неделя - неделята след Възкресение Христово. Тези дни са наситени с много празнично оживление, настроение, различни обреди и, разбира се, редица забрани. В четвъртък рано сутринта преди да изгрее слънцето, се червят яйцата. В Козаревец подготовката започва от предната вечер, когато всеки донася с бакраче вода от Пехчан дере, която да пренощува в къщи и с нея да се сварят и боядисат яйцата. Същата вечер се бере кукуряк, използван за жълта боя. Внимава се при внасянето му да не го видят кокошките, защото в противен случай няма да снасят. През целия ден освен червенето на яйцата не трябва да се върши друга

работа. В Д. дял не се пере бяло и не се простира, за да няма градушки. В Драгижево по същата причина не се работи на къра.

Вечерта на Велики четвъртък се четат 12-те евангелия. След прочитане на всяко евангелие богомолците изгасят свещите, които държат. Като започне четенето на следващото, ги запалват - и така 12 пъти. На следващия ден Велики петък се месят козунаците. През целия ден се ходи на църква. Богомолците се препъхват под маса с поставена на нея светата плащаница. Около масата стоят стари жени и пазят плащаницата като на погребение. Всички, които идват, носят цвете и го поставят върху масата. Късно вечерта започва църковната служба, която символизира "опелото Христово". Църквата се обикаля три пъти със запалена свещ, след което богомолците влизат вътре, промушвайки се под плащаницата, държана пред входа от свещеника и още трима мъже. Добре е при преминаването да се докосне с глава за здраве. В Драгижево вместо нея държат икона на Христос, под която минават всички. След приключване на този обред свещеникът раздава от донесените през деня цветя. В къщи цветето се поставя на иконостаса. В Лясковец и в Д. дял то се слага във вода, с която се мият косите за здраве. В Д. Оряховица го използват за цяр. В Добри дял много държат при раздаване на цветята във всяка китка да има непременно червено цвете, а не жълто, за да е здрав и червен този, който я получи. Точно в полунощ срещу Великден свещеникът запява "Христос воскрес", след което честити празника на богомолците и им пожелава "многая лета". Хората се разотиват по домовете със запалени свещи, за да посрещнат празника с близките си. В Д. дял след службата в църква всички минават и се христосват с попа. До три пъти той превърта две яйца в ръката на този, с когото се христосва и казва "Христос воскрес", а богомолецът отговаря "Во истина воскрес". Това е и поздравът, който при среща си разменят всички, докато траят празничните дни.

На първия ден на Великден се раздават червени яйца, които винаги трябва да са тек. Ходи се на гости у кръстниците с яйца и козунак и съответно се почерпват със същото. Посещават се майка, баща, роднини, приятели. Най-хубавият подарък за децата през тези дни е червеното яйце. През първия ден на Великден не се разрешава изяждането на цяло яйце. Може да се хапне няколко пъти, но по малко. В противен случай се вярва, че излизат циреи. Обичаите с първото боядисано яйце са различни. На него се приписва голяма магическа сила. То задължително е червено. В Лясковец и в Козаревец го поставят в иконостаса, а на следващия Великден се заравя в нивата за плодородие. В Д. Оряховица го счупват и по това дали е цяло или пък изкуфяло се гадае за плодородието през годината. В Драгижево заравят яйцето в лозето или на нивата, но на третия ден, или пък го оставят 40 дни в иконостаса, след което го счупват. Ако е хубаво, и годината ще бъде плодородна. Ако е развалено - лоша ще е.

В Добри дял на третия ден на Великден се свети вода за посевите и нивите се ръсят за плодородие. След Великден до Томина неделя не се поменува и не се раздава за умрели, тъй като се вярва, че душите им се "разпушат" и ходят между живите. В Лясковец на третия ден на Великден богомолците отиват в литийно шествие на гробището, където свещеникът извършва пасхален водосвет. Хората раздават помежду си яйца и козунак, оставят и върху гробовете, но не казват "Бог да прости", а "Христос воскрес", за да чуят и умрелите вестта за възкресението.

Гергьовден /23 април/ е един от големите християнски празници. Той бележи началото на истинската пролет. На Гергьовден във всяка къща трябва да се заколи агне за здраве на семейството. Агнето трябва да е мъжко. Преди да се заколи, му се слага венец от цъфнал глог или от цветя. В Д. Оряховица слагат върху приготвеното за печене агне клонче глог и коприва. С кръвта от закланото агне се прави кръстен знак по челата на децата за здраве. След изпичането агнето се носи в църква, където свещеникът чете специална молитва за курбан. След това от него се раздава на попа, на овчаря и чак тогава се яде. В Лясковец агнешкото було се окачва на цъфнал глог, а кокалите му се събират и заравят в лозето, за да не вали град. От предния ден вратите и менците се окичват с цъфнал глог. Рано сутринта преди изгрев слънце закрепват запалени свещи на входната врата и по вратите на обора и плевнята. В Козаревец обикалят около къщата и прекадяват, за да прогонят злите духове. Също там харизват агне на този, който кихне пръв през деня. В Лясковец раздават артос /варено жито/ за здраве. В Д. Оряховица месят кравай, носят го на църква и там го раздават. Това се прави на малък Гергьовден, т.е. предния ден. В Д. дял има оброчище, където се издига кръст. На него още от предната вечер закачат венчета от глог и палят свещи. Там отиват на самия ден след църковната служба, правят водосвет и раздават за берекет от посевите. На първия понеделник след Гергьовден се коли агне за курбан на селото. Наричат го "оброк" и го раздават след като се отчете в местността Кюфлюкя за здраве и за добро на цялото село. Повсеместно е разпространен обичаят да се търкалят за здраве рано сутринта преди изгрев по росата в ечемика или както вярват в Лясковец, за да се махнат луничките. В Д. Оряховица се предпазват по такъв начин от окраставяване. В Лясковец преди изгрев берат еньовче и дели-яна и с тези билки къпят малките деца, а възрастните си мият главите с вода, в която са киснали. Еньовчето е за здраве, а дели-яната, за да надделяват над другите в работата. На този ден жулят децата по бузите с коприва, за да са бели и червени. Ако пък искат да направят лоша магия на някого, достатъчно е през нощта на Гергьовден да отсекаят няколко трески от вратата му. През този ден навсякъде се теглят на кантар и се люлеят на люлка за

здраве. Люлката трябва да е завързана за зелено дърво. Вярва се, че през нощта срещу Гергьовден златото проиграва и там, където е заровено, се виждат пламъци. Затова през тази нощ мъжете спят на къра с надеждата да намерят имане. До Гергьовден младата булка е длъжна да ходи обута. На празника тя отива у кръстницата, която я събува. В Д. Оряховица кръстницата предварително купува чорапи, събува старите и и обува новите. В Д. дял булката занася печена кокошка и питка. Кръстницата дърпа чорапа и до три пъти, след което тя вече може да ходи боса. Кръстницата задължително подарява нещо на булката.

Еремия /1 май/ е не особено познат празник. Единствено в Драгижево светят вода, забиват брадва в земята и слагат сол върху нея, за да не вали град.

Спасовден се празнува 40 дни след Великден, на последния велик четвъртък. Забелязва се една устойчивост на обреди, изпълнявани за мъртвите. Срещу Спасовден е голяма задушница. Казва се, че има "разпус" /Лясковец/ - душите на умрелите са разпуснати и ходят между хората. Затова предния ден се отива на гробището и се раздава за упокой на душите. Когато близките на починал раздадат, душата си взема полагаемото, засмива се и си отива. Душа, за която не е раздадено нищо, се разплаква, връща се гладна, а живите роднини не се чувстват добре. Свещеникът прекадява гроба и прелива вино. В Д. дял в четвъртък рано сутринта се прави попара от мляко в нова купичка, с нова лъжичка и се подава на първия минувач за здраве. В Козаревец на този ден се прави "оброк". На открито край селото в големи харании се готви курбан. След като свещеникът го благослови, всички минават с бакрачета, сипват им, а те го занасят в къщи. От този оброк трябва да се хапне, пък било то и само по хапка за здраве.

Русалска неделя започва петдесет дни след Великден и продължава цяла седмица - от понеделник до събота. Този период се свързва със съществуването на неустановени митически същества - русалки. Затова забраните и препоръките, които трябва да се спазват, имат за цел тяхното омилостивяване. През тази седмица късна работа не се върши, за да не се разсърдят русалките. Най-вече не бива да се влиза в лозята, да се копае, да се пръска, за да не се дразнят русалките, в резултат на което лозето изресява. В Лясковец казват още ресарска неделя, защото тогава лозята цъфтят и вероятността да изпада ресата от чепките е най-голяма. Вярва се, че през нощта русалките излизат и ако срещнат някого, яхват го, а след това той залинява и умира. В Д. Оряховица свързват тази седмица с много природни бедствия и я считат за най-лошата. След приключване на този опасен период в неделята, наречена "голямата неделя", т.е. петдесетница, подът на църквата се застила с орехова шума, хвърляна от свещеника над миряните.

Колкото шума успеят да хванат, занасят я в къщи, а тази, която падне, остава в църквата една седмица.

Този обряд в Лясковец се извършва на следващия ден - Духов ден. Събраната шума поставят в леглото за здраве. Празникът се свързва с явяването на Дух свети пред апостолите. Ореховата шума, която свещеникът хвърля, символизира огнените езици, под чиято форма се явява светият Дух пред разноезичните апостоли в Ерусалим. Така и словото божие достига до тях. На този ден в Лясковец се прави "оброк". Сготвя се курбан и се раздава за здраве, а също и за предпазване от градушка. Обикновено това се прави на открито извън селището. В Д. Оряховица смятат за грешно да се яде диня и грозде по Духов ден. В Лясковец забраната е за зелени плодове изобщо. По традиция първите плодове се раздават на съседите за берекет.

Еньовден /24 юни/. Този празник е в разгара на лятото. Известен е като ден на лятното слънцестоене. На Еньовден денят е най-дълъг. След това той започва да намалява, а нощта да наедрява. Има поверие, че в нощта срещу Еньовден билките имат най-голяма сила. Щом изгрее, слънцето се премята три пъти назад и започва да се връща към зимата, а с него се обръщат и билките. Те вече губят лечебната си сила. Затова трябва да се берат още по тъмно. Вярва се, че билките са 77, колкото са болестите, но за най-лековита се смята еньовчето. На него приписват засилване на плодовитостта при хора и добитък, а освен това и голяма магическа сила. В Лясковец момичетата го берат с надеждата да се омъжат през годината. В Д. дял го слагат във вода, в която се къпят. В Д. Оряховица се кичат с него, а в Казаревец го варят и пият водата. Билките се берат на отиване и никога на връщане. Еньовската китка се пази през цялата година за здраве. На Еньовден в Драгижево прескачат огън, за да не ги хващат болести. На този ден там задължително сеят ряпа, ако искат да стане хубава. Ако някой има желание да навреди някому, той трябва да се отъркаля гол в нивата му. По този начин се вдига берекетът от имота. Обичаят е познат и в други селища. Някъде този магически обред се извършва от възрастна жена, която е известна със способността си да прави магии. В Лясковец през първите 12 дни след Еньовден следят какво е времето и по него гадаят за месеците през следващата година.

Петровден /29 юни/ е единственият по-голям празник в най-усилното време на жътва и вършитба. Фактът, че се предшества от пост, определя и значението му в литургиката. Не е свързан с никакви забрани, но на този ден задължително се приготвя печено младо петле. В Лясковец, където има манастир, посветен на св. Петър и Павел, богомолците носят дар и го поставят пред иконата на св. Богородица.

Павльов ден /30 юни/ е по-малък празник, но той за разлика от Петровден е свързан с доста забрани, имащи

отношение към имота и реколтата. Забранено е да се ходи по къра, за да не се запали житото. В Д. дял не се кладе огън по същата причина. В Лясковец не се извършва никаква селскостопанска работа, нито се впряга добитъкът.

Горещници - това са три последователни дни /15, 16, 17 юли/, известни сред населението Люта, Чуруга и св. Марина. С тях се свързват и най-големите горещини през сезона. Забраните, които се налагат, целят предпазване на здравето на хората и на имота от евентуални природни бедствия - пожари, гръмотевици и др. През тези дни не се работи на полето. Третият ден, св. Марина, се смята за особено лош. В Д. Оряховица вярват, че ако се помолят пред иконата на св. Марина зло да споleti някого, то злото не ще го отмине.

Илинден /20 юли/. Народът почита св. Илия като светец чудотворец, който дава плодородие и се бори със зли сили - врагове на човешкия труд и на плодородието на земята. Според народното поверие той праща дъжд и може да спре или да предизвика бури и градушки. За да не се разсърди светецът, на този ден не се ходи на къра. В Лясковец и в Драгижево го омилостивяват, като забиват брадва в пръстта и я посипват със сол. В Д. Оряховица и в Д. дял правят курбан. В Д. дял курбанът е агне, приготвено на чорба, а в Драгижево - стар петел.

Преображение /6 август/. От този ден според народната представа времето се преобразява и идва есента. В църква се носи грозде, нарязано на дребни чепки, отчита се, раздава се и едва след това се разрешава брането и яденето му.

Усекновение /29 август/. Празникът е установен от църквата в спомен от посичането на св. Йоан Кръстител. От този ден водата се "секва", т.е. става студена и къпането в реките не е желателно. Смята се, че орехите вече са узрели и могат да се брулят. В Лясковец от предната вечер занасят в църква шише с вода, в която е накиснат цвят от камшица. Поставят го под иконата на св. Йоан Кръстител, а на сутринта след службата прибират шишето. През годината, който страда от главоболие, се лекува, като си мокри челото кръстообразно с водата.

Голяма Богородица /15 август/ е последният летен празник. Раздава се обикновено мед, диня и грозде за Богородица, и то особено от жени, на които им умират децата /Драгижево/. На този ден се отговява, а ако празникът се падне в сряда или петък, се яде риба.

Симеоновден /1 септември/ се смята за първия есенен празник. Той слага началото на новата църковна и земеделска година. Започва есенната оран и сеитбата на есенниците. Затова на този ден не се празнува, а се работи. В Лясковец не си гостуват и както на Игнажден се пазят от лоши "полазници", които могат да напакостят на житото. Ако все пак някой дойде,

той трябва да е здрав, силен и едър. Вярва се, че всички качества ще се предадат на нивата.

Кръстовден /14 септември/. Както показва и самото название, денят е посветен на светия кръст. В къщите трябва да се внесе светена вода. Това се прави един или два дни по-рано. Свещеникът носи кръст и менче със светена вода, като ръси с пожелание за дълголетие, здраве и божия закрила. През този ден заради кръста се пази строг пост. Пак заради него домът задължително трябва да се почисти и вароса, защото е грехота кръстът да се внесе в мръсна къща.

Димитровден /26 октомври/. Църквата почита паметта на св. Димитър. Според народното разбиране до Димитровден есенната работа по полето трябва да приключи. Разпускат се ратаите, чираците и слугите, като им се заплаща за извършената работа. Едва след Димитровден по селата започват седенките и сборовете.

Несторов или Мишин ден /27 октомври/. Църквата отбелязва паметта на св. Нестор. Според преданието мишките са произлезли от удара, който Ъог нанесъл на св. Нестор. Затова и денят на светеца се празнува като Мишин ден. Свързан е със завръщането на мишките от полето към домовете. Повсеместно е разпространена забраната да не се върши късна работа. Не се плете, не се шие, не се преде, за да не сядат мишките дрехите и да не прегризват класовете на нивите. Добре е на този ден да се замазва нещо - къщата, огнището, дупките на мишките. Счита се, че по такъв начин символично се замазват очите им.

Архангеловден или Рангеловден /8 ноември/. Християнската църква чества ангелския свят и най-вече ангела душевадец. От него зависи как ще бъде извадена душата на човека, когато умира. Като се изключи Архангелската задушница, на която се раздава за душите на мъртвите, този празник е наситен повече с чисто езически обичаи. Те имат отношение най-вече с вълчите празници, които съвпадат по време с Рангелов ден. В Козаревец хората не излизат на къра, за да не ги ядат вълците през зимата и да не влизат в кошарите. Не се шие за мъж пак за да бъде предпазен от вълци. В Драгижево по същата причина завързват ножиците и закачат нависоко веригата на огнището. В Лясковец за да не се употребяват ножиците, ги завързват за крака на стола. Вълчите празници продължават три дни преди и три дни след тях. През това време като се изкарва добитъкът, се слага главня на прага. Вярва се, че като мине през нея, няма да го нападат вълците.

Проучванията на календарните празници в Лясковец и околните села, отразени в настоящата статия, са продължение на проучването на духовната култура на населението от посочения район.³ Събраният теренен материал потвърждава в голяма степен основното и същественото, отразено в научната

литература, посветена на общобългарската календарно-обредна система. Става ясно, че колкото и да изглеждат еднакви по смисъл, тълкуване и отразяване, календарните празници предлагат интересни варианти даже в съседни селища. Този факт може да се обясни както с богатата народопсихология, така също със степента на развитие на даден поминък, образователното ниво, исторически и географски особености на селището. Тъй като за всеки сезон е характерна дадена селскостопанска дейност, при честването на празниците се наблюдават особености, свързани с обреди за предпазване от определени злини или с измолване на нужните за добруването на семейството блага. Много често обредните действия са с подчертано езически характер, но те съжителстват с определена стабилност, с чисто християнски битово-религиозен ритуал. Чрез тях се разкриват различни представи, идващи още от времето на примитивното обяснение на заобикалящия ни свят и от желанието на човека да въздейства върху природата в своя полза. В многовековния процес на развитие на обредите хората си изработват една своя ценностна система от правила, неписани закони и забрани, имащи отношение към изграждането на здравно-хигиенни навици, морално-етични отношения в семейството и извън него и различни добродетели, които правят човека полезен както на себе си, така и на обществото. В зимния празничен цикъл се включват обреди, целящи осигуряването на плодородие, здраве за хора и добитък и богат приплод от домашните животни.

Пролетно-летният календар е значително по-дълъг. В него се включват няколко момента - пробуждане на природата, засаждане на семената и прибиране на реколтата. Основната цел на обичаите и обредите през този цикъл е предпазване от природни бедствия и осигуряване на хубаво време за селскостопанската дейност. В този цикъл се честват и едни от най-големите и масови празници Лазаровден, Връбница, Великден. Големият брой задушници през този период свидетелства не само за своего рода култ към прадедите, но също така и за надежда за подкрепа в тежък момент или пък в момент на подсигуряване на прехраната.

Последният - есенен - цикъл е най-малък. Това, което го характеризира и отличава от другите, е преобладаването на жертвени обреди, които се изразяват в раздаване на плодове, мед, месо и принасяните курбани по Преображение, Голяма Богородица, Архангеловден.

Вярата в магии и предсказания утвърждава различни начини на гадаене, които от своя страна са в състояние да успокоят или пък да подготвят отрано хората за евентуални неуспехи в тяхната трудова дейност. От друга страна, те имат чисто забавен, развлекателен характер. Широко разпространени са различните магически обреди, извършвани с огън или вода съобразно с

техния очистителен характер предимно на Йордановден, Ивановден, Бабинден, Благовещение. Стимулиращата сила на различни билки, цветя и клонки ги прави неотменими атрибути към празници като Сурваки, Връбница, Гергьовден, Еньовден, Духов ден. Някои от празниците в по-голяма или в по-малка степен са запазили своя характер, като съхраняването им е по-стабилно в селата отколкото в града. По-голяма част безвъзвратно са отмрели след 40-те години било поради ограничените възможности за официалното им празнуване, било поради унищожаване на частната собственост и колективизацията на стока, земя и добитък. Въпреки всички неблагоприятни условия, действали систематично и целенасочено за омаловажаването и даже за премахването им, те са се съхранили трайно в паметта на най-възрастното население. Сега даже и да не се практикуват, се знае, че в началото на века те са съществували. Такъв е случаят с обичая Коледуване, обредно по-богат навярно, но запазен и практикуван в описания вид. Ивановден, известен навсякъде с къпането на старите ергени, вероятно празнуван по този начин в по-стари времена и в разглежданите селища, е сведен до къпане само на именници през проучвания период. Много от причините за извършване на даден обред са избледнели или напълно забравени през годините, но неговото механично повтаряне е станало традиция.

Надяваме се, че настоящото проучване ще допринесе за едно по-цялостно изследване на народопсихологията и културата на населението не само от Великотърновския край, но и от цялата страна.

БЕЛЕЖКИ

1. Теренните материали са архивизирани в ИМ - В. Търново, НСФ, N 111-1

2. *Минев, Д.*, Лясковец - минало, сегашно състояние и дейци, Варна, 1944 г.

3. *Рогева, Т.*, Сватбени обичаи в Лясковец и околните села, 183-190, Известия на Исторически музей, В. Търново, т. VI, 1991г.; Народни обичаи при бременност, раждане и отглеждане на детето в Лясковец и околните села, 215-225, Известия на Исторически музей, В. Търново, т. VII, 1992 г.

CALENDAR HOLIDAYS IN LYASKOVETS AND IN THE VILLAGES
NEABRY DURING THE FIRST HALF OF 20TH C.

TEODORA ROGHEVA
/resume/

The calendar holidays in Lyaskovets and in the villages nearby fall, according to the season, into three cycles: winter, winter-summer, and autumn cycles. They reveal wellknown national rites performed during celebration as well as specific rites typical only of the region or the village itself. The specific distantions contribute to the diversity of the national psychology and culture of the population all over the county.

НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ ПОЧИСТВАНЕТО И ЗАЩИТАТА НА МУЗЕЙНОТО СРЕБРО

ИВАН ЧОКОЕВ, АНТОНИНА КОСТОВА

Среброто наред със златото и медта е един от първите метали, открити и използвани от човечеството. В ония далечни времена всички те са били много по-разпространени по земната повърхност отколкото днес и това в голяма степен е улеснило тяхното ранно откриване. Но за разлика от златото среброто е било по-трудно добивано, тъй като рядко се е срещало в самородно състояние. Това все пак не се е оказало кой знае каква пречка за широкото му разпространение, тъй като то е било получавано сравнително лесно от сулфидните му руди.

Красивият вид на среброто, лекотата, с която се обработва, и голямата му корозионна устойчивост са го направили доста търсен материал още през четвъртото хилядолетие пр.н.е. Най-старото и най-голямо за онова време сребърно находище се е намирало в Кападокия - Източна Мала Азия. Особено много нараства производството му през античността, когато от лаврионските рудници на Атина само от края на VI в. до I в. пр.н.е. са били добити 77750 т сребро.¹

Едно от най-големите приложения на среброто в човешкото общество е било използването му като търговски еквивалент в развитието на стоково-паричните отношения. Под формата на слитъци и гривни то е било използвано за тази цел още в древен Вавилон и Асирия. А от VI в. пр.н.е., отначало в Лидия - Мала Азия, та чак до към средата на XX в., но вече по цял свят, от него най-усилено са били сечени кръгли маркирани парични знаци, наречени монети.

Другото голямо приложение на среброто е като ценна суровина в златарското производство. От този метал са били изковани най-различни култови съдове и вещи, но също и съдове, намерили място в бита - отначало на по-заможните слоеве на обществото. От XIII-XIV в. насетне се забелязва помасовото навлизане на среброто в човешкия бит. По това време в Западна Европа се появява сребърната лъжица, солницата, чашката, чинията, използвана отначало за фруктиера. През XVI-XVII в. на мода излезли вилицата, каните с похлупак, кафените и чаени сервизи, канделабрите². Но може би най-голямо

приложение среброто е намерило в изработването чрез различни техники на много и най-разнообразни накити: диадеми, прочелници, обеци, надушници, огърлици, верижки, гривни, пръстени, украшения за облеклото с функционална роля, като копчета, токи и др.

Големият добив на сребро, свързан с разработването на американските рудни залежи и произтичащото от това негово поевтиняване, от една страна, и, от друга, развитието на индустриалните методи за металодобив довели до масово навлизане на сребърните вещи в човешкото ежедневие през XVIII-XIX в. Може определено да се каже, че по това време и особено през XIX в. и по българските земи се забелязва широкото разпространение на сребърни изделия. Голям разцвет у нас през годините на Възраждането получава златарският занаят, чийто основен материал за обработка е било среброто. Това намира своето обяснение в замогването на българина по него време, в развития му естетически вкус, в склонността му към показване на добро материално състояние, в развитата благотворителност в полза на цялата българска общност. По това време много и красиви сребърни изделия са дарени на църкви и манастири, други украсяват къщите, а с трети се кичат жените от семейството.

Не малка част от тези златарски произведения, както и от навлезлите масово от чужбина сребърни промишлени изделия през втората половина на XIX в. и първите десетилетия на XX в. днес се намират в музейните фондове и експозиции. Попаднали веднъж в музеите, те естествено стават обект на консерваторски грижи и контрол.

Един от проблемите, свързани с консервацията на среброто, е отстраняването на черния слой сребърен сулфид от металната повърхност. От литературата са известни немалък брой методики за почистване на почерняло сребро, за които повечето автори твърдят, че прилагайки ги в своята практика, са получили много добри резултати. Но опитът показва, че нещата не стоят точно така. Оказва се, че едни методики са сполучливи, други не. Едни почистват много добре и високопробно, и нископробно сребро, а други само високопробно. Върху ефективността на методиките оказват влияние и повърхността на сребърния предмет, както и самите корозионни продукти. Например твърде често се наблюдават "упорити" тъмни петна, които не се премахват дори с полиране и много скоро след поредното почистване същите тези места бързо почерняват отново. Това налага експерименталното сравняване на отделните методики, за да се изберат най-добрите от тях. От друга страна, склонността на среброто към бързо потъмняване след поредно почистване поставя и въпроса за неговата защита от корозия и свързаното с нея правилно съхраняване на тези предмети.

За правилното консервиране и съхраняване на сребърните старини от съществено значение е и доброто познаване на самия процес на сулфидиране на среброто, на неговия механизъм, както и на различните фактори, влияещи върху скоростта на процеса.

Корозионната устойчивост на всеки един метал зависи най-вече от стандартния му електроден потенциал, от една страна, и, от друга, от способността му да образува повърхностен защитен слой /обикновено окисен/ след взаимодействие с някои химични съединения. Голямата химическа устойчивост на среброто се обяснява с мястото му в края на електроафинитетния ред на металите, което пък се определя от високия му стандартен електроден потенциал.³ Среброто не се съединява непосредствено с кислорода и затова се отнася към благородните метали. То не реагира и с неокислителните киселини.⁴ Но както е известно под въздействието на въздушната атмосфера сребърните изделия постепенно губят блясъка си и почерняват. Това се дължи на подчертаното сродство на среброто към сярата.⁵ В самото начало на процеса на сулфидирането върху сребърната повърхност се наблюдава появата на интерферентно оцветяване - воалиране в цветовете на дъгата, което след време потъмнява, преминава през зеленикавокафяв цвят, докато накрая се установи плътно черно оцветяване. Сулфидирането на среброто всъщност е разновидност корозия, но тъй като няма сериозни последствия за метала, обикновено се нарича потъмняване или почерняване на среброто.⁶ Образуването на сребърния сулфид върху сребърната повърхност се извършва в няколко междинни етапа, които можем да обединим в две основни групи: а/ процеси на границите - сулфиден слой-корозионна атмосфера и сулфиден слой-метал; б/ дифузионни процеси в самия сулфиден слой. Общата скорост на процеса се лимитира от най-бавно протичащия от изброените тук междинни етапи. Както показват направените многочислени експерименти, при достатъчно широко вариране на условията процесът на сулфидиране протича по параболичен закон - с увеличаването на дебелината на сулфидния слой скоростта на реакцията намалява. Това показва, че лимитиращ скоростта етап е този на дифузионните процеси в самия сулфиден слой.⁷

Установено е, че най-важните съставки на атмосферата, влияещи върху скоростта на сулфидиране на среброто освен сероводорода, са кислородът, серният двуокис и водните пари. За да се установи влиянието на всяка една от тях, различните изследователи са създавали изкуствени моделни системи, в които са променяли параметрите на един или няколко фактора при запазване постоянни стойностите на другите. Така проведените експерименти са дали възможност да се изучи задоволително кинетиката на корозията на среброто.

Изменението на концентрацията на основно действащия компонент - сероводорода, оказва влияние върху скоростта на сулфидиране само до една пределна, сравнително ниска негова концентрация, над която тази скорост не се влияе от по-нататъшно увеличаване на концентрацията. Това очевидно се дължи на ограничаването на скоростта на сулфидиране от дифузионните процеси в самия сулфиден филм.⁸

Дълго време се е смятало, че в отсъствието на влага не протича взаимодействие между среброто и сероводорода⁹, но с помощта на електронен микроскоп е доказано, че такова взаимодействие всъщност започва при температура 80 градуса С при задължителното присъствие на кислород.¹⁰

За да изследват влиянието на относителната влажност на средата върху скоростта на сулфидиране, Баклунд и сътрудници¹¹ използват изкуствена атмосфера, съдържаща 0,02 атм. сероводород, 0,1 атм. кислород и 0,38 атм. азот. Те са установили, че взаимодействие между сероводорода и среброто при наличие на следи от влага започва още при стайна температура. При увеличаването на относителната влажност от 0 до 30% скоростта на сулфидиране е нараствала равномерно. Този факт изследователите обясняват с постепенното запълване на неравностите по сребърната повърхност. При по-нататъшно увеличаване на относителната влажност от 30 до 75% скоростта е останала постоянна величина. При достигане на 75%-на влажност поради настъпилата капилярна кондензация на водните пари скоростта рязко е нараснала. Обяснението на този кинетичен скок се търси в строежа на сулфидния слой. В началото на капилярната кондензация рязко нараства броят на кристалните зародиши от сребърния сулфид, което довежда до силно увеличаване на сулфидната повърхност. Това от своя страна ускорява на нова сметка процеса на кондензация. Може да се каже, че рязкото повишаване на скоростта на сулфидиране при относителна влажност над 75% има автокаталитичен характер.¹² При изследването влиянието на влагата върху скоростта на сулфидиране при естествени условия е установено, че при концентрация на сероводорода във въздуха от порядъка на $2 \cdot 10^{-8}$ тази скорост нараства 8 пъти при изменение съдържанието на влага от 0,5 до 14 мм ж. ст. /т.е. изменение на относителната влажност на въздуха от около 2-3% до около 70% /¹³. В този случай може да се смята, че в края на експеримента при 70% влажност реакцията практически е протичала във водна фаза, тъй като например Дрот¹⁴ доказва, че скоростта на сулфидиране във воден разтвор е около 10 пъти по-голяма от тази в атмосфера с относителна влажност от 5 до 40% и съдържание на сероводород около 2%.

Не е изследвано от каква концентрация нататък на водните пари започва влиянието им върху процеса на сулфидиране. Все

пак известна яснота в този проблем внася изследването на Дрот¹⁵, който доказва, че при концентрация на сероводород от около 1% сулфидирането протича с еднаква скорост както при съдържание на водните пари от 0,2 мм ж.ст., така и при 0,002 мм ж.ст. /т.е. при относителна влажност 1% и съответно 0,01%/.

Рязкото повишаване на скоростта на сулфидиране на среброто при стойности на относителната влажност над 70-75% е най-вероятното обяснение за сравнително бързото и пълно почерняване на сребърните колекции във великотърновската археологическа експозиция, настъпило през зимата на 1990/91 г. От няколко години преди това сградата, в която се намира тази експозиция, буквално се "превземаше" от капилярната влага, а няколко повреди във водопровода на топлоинсталацията в непосредствена близост до археологическите зали допълнително увеличиха относителната влажност, която трайно се задържа над 75%. Освен това вероятно влияние е оказало и повишаването на съдържанието на серни съединения в атмосферата в музейната зала, идващо от самото повишаване на концентрацията на тези съединения в зимния градски въздух. Наличието на тези съединения се обяснява и с процесите на стареене на свързвателите, употребени при производството на изкуствените тъкани, използвани при направата на експозициите, както и от каучуковите лепила, приложени при аранжирането на самата експозиция. Вредното влияние на подобни лепила върху сребърните предмети в музейните експозиции е разгледано отдавна.¹⁶

Установено е, че присъствието на кислород е необходимо условие за протичане на процеса на сулфидиране на среброто. При прекратяване свободния достъп на кислорода до повърхността, върху която протича процесът, последният спира.¹⁷

Доказано е, че при естествени условия скоростта на образуване на сребърен сулфид зависи освен от концентрацията на сероводород, но и от тази на серния двуокис.¹⁸

В процеса на корозия на среброто при естествени условия наред със сребърния сулфид върху повърхността му се образуват още и окиси, сулфати, а в някои случаи и хлориди. Но определено може да се каже, че още при една минимална концентрация на сероводород във въздуха от порядъка на $0,6-33 \cdot 10^{-11}$ мм ж.ст. избирателно протича процесът на сулфидиране пред този на окисляване.¹⁹

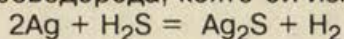
Върху скоростта на сулфидиране оказват влияние и примесите на други метали в сребърните сплави. Така например включването на мед забавя сулфидирането в разтвор на натриев сулфид.²⁰ Подобен ефект се получава при посипване на незначително количество никел върху сребърната повърхност. Следи от платина или паладий върху среброто, напротив,

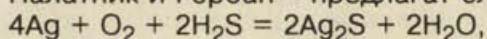
ускоряват процеса на сулфидиране. Подобен ефект се постига и с железен прах.²¹

Установено е, че полираната повърхност потъмнява по-бавно в сравнение с грапавата.²² Ако сребърната сплав съдържа компоненти, които увеличават твърдостта и, то и способността и за полиране се подобрява, а оттам и корозионната и устойчивост.²³ Във връзка с тези изводи може да се препоръча едно леко полиране с мека четка на повърхността на сребърните предмети по време на консервация.

Изучавайки механизма на сулфидиране на среброто, изследователите не са достигнали до твърди доказателства за протичане на една непосредствена реакция между среброто и сероводорода, която би изглеждала така:

Палатник и Горбан²⁴ предлагат следната схема на реакцията:

но трябва да се има предвид, че и тук протичащите процеси са представени твърде сумарно, без да са отразени междинните етапи.

Дрот²⁵ е доказал, че при температури под 93 градуса С кислородът оказва силно влияние върху скоростта на сулфидиране, като окислява сероводорода, адсорбиран върху сребърната повърхност, до сяра, серен двуокис и вода. Може да се обобщи, че сулфидирането на среброто е повърхностна реакция, в която участват както среброто и сероводородът, така и водата и кислородът и междинните продукти серен двуокис и сяра, а също и полученият сребърен сулфид в качеството си на катализатор на междинната реакция между сероводорода и серния двуокис.²⁶

След като разгледахме механизма на сулфидиране на среброто и различните фактори, влияещи върху скоростта на този процес, по-надолу ще се спрем на различните методи, които се прилагат за отстраняване на черния сулфиден слой.

Най-общо тези методи могат да бъдат разделени на три основни групи: 1/такива, при които сулфидният филм се отстранява посредством механично полиране; 2/методи, базиращи се на свързването на среброто от сребърния сулфид с някакъв реактив и отстраняването му от сребърната повърхност; 3/такива, които се опират на редукцията на среброто от сребърния сулфид до метално сребро и запазването му за предмета, подложен на почистване.

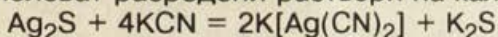
Механичното почистване е първият познат начин за почистване на почерняло сребро. За тази цел могат да се използват специално приготвени пасти или готови търговски продукти и тъкани, обработени с много фини абразиви. Добре известно е, че скоро след полирането сребърната повърхност загубва своя характерен блясък и започва да потъмнява. Това от своя страна налага отново да се приложи почистващата процедура.

Постоянното отнемане на метал от сребърната повърхност при многократните механични третираня, което може да доведе и до загуба на подробности от релефа на предмета, е накарало някои консерватори логично да поставят въпроса дали въобще е необходимо премахването на черния сребърен сулфид от повърхността на музейните експонати. Още през 50-те години Плендърлейт препоръчва да се избягва полирането, като евентуално за по-трудните случаи дава една сравнително "по-мека" рецепта за механично третиране с мека кърпа и малко стеатит, който може да се направи на паста след като му се добави метилов алкохол и няколко капки амоняк.²⁷ И по-късно някои автори препоръчват употребата на тебешир и някои соли за полиране, но след като предметите са били третирани химически и са останали някои "по-упорити" петна.²⁸ Когато се прилагат механични методи за почистване, трябва винаги да се помни, че освен сребърен сулфид от предмета се отделя и метално сребро.

Постепенно механичното полиране на сребърните предмети е било изместено от химични методи за отстраняване на сребърния сулфид. И тук се предпочитат онези, които в най-малка степен отнемат метално сребро от сребърната повърхност.

Сребърният сулфид е практически неразтворим във вода, слабо се разтваря в амоняк или в тиосулфатите на алкалните метали, но пък азотната киселина и разтворите на цианидите на алкалните метали го разтварят напълно.²⁹ Тук трябва да се отбележи, че азотната киселина атакува не само сулфида, но и самото сребро, докато цианидите в по-малка степен взаимодействат със среброто. В промишлеността много често се използват разреждени разтвори на калиев или натриев цианид:

Цианидите свързват среброто от сребърния сулфид във водоразтворими комплекси и го отстраняват от сребърната повърхност.

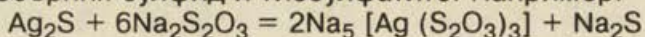
Предлага се почистване с 10% разтвор на KCN, в който се потапят сребърните предмети. След изваждането им за пълното отстраняване на цианидите те трябва много добре да бъдат измити отначало в разтвор на натриева основа например, а след това обилно с течаща вода.³⁰

Използването на цианидните разтвори е твърде опасно за работещите с тях. Експлоатирането им е свързано със строго спазване на технологичната дисциплина, постоянно следене pH на разтворите, непрекъснато внимание да не попадне киселина в разтворите, отлично конструирана и работеща аспирационна инсталация. А накрая се явява и проблемът с отпадните разтвори. От гледна точка на безопасността на труда Плендърлейт³¹ предлага да не се използват цианидни разтвори, а сухи кристали на KCN, с които трябва да се обработи предварително

намокрената сребърна повърхност. Но и този начин на работа не е твърде сигурен и поради това трябва постоянно да се следи за присъствието на киселини и да се внимава да не попадне цианид върху кожата. Освен силната им токсичност друг факт, който допринася за отхвърлянето им от консервационната практика, е твърдението на някои изследователи, че след почистването с цианидни разтвори сребърната повърхност след време отново почернява поради образуването на сребърен цианид. Последният може лесно да се сбърка със сребърния сулфид, което би се отразило негативно върху правилния избор на почистваща методика.³²

Не малко методики се базират на взаимодействието между сребърния сулфид и тиосульфатите. Например:

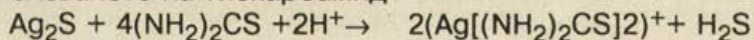

Но общо може да се каже, че резултатите не са много удовлетворителни и в края на процеса на почистване се налага и механично третиране. Например Стамболов и Мол използват като основно почистващо средство разтвор на натриев тиосулфат, а накрая за премахване на "упоритите" петна и тези, появили се непосредствено след почистването, препоръчват използването на полираща паста, приготвена на базата на стипца, винен камък и креда.³³ Подкиселен разтвор на амониев тиосулфат е бил използван за почистване на потъмнели дагеротипи³⁴, но резултатите не са били много успешни.³⁵

За почистване на потъмняло сребро Никитин³⁶ предлага използването на концентрирани разтвори на натриев тиосулфат. В случая се прави каша от тиосульфата с малко вода, която се нанася върху сребърната повърхност. След известно време тиосулфатът заедно с разтворения в него сребърен сулфид се отстранява от предмета с помощта на меко парцалче.

Установено е, че сребърният сулфид и сребърният окис могат да се отстранят от сребърната повърхност и с помощта на комплексон-III. 10% негов разтвор реагира с окиса и сулфида на среброто, в това число и със сулфидите на металите, влизащи в състава на сребърните сплави, но не взаимодействат със самите метали.³⁷

Завършвайки прегледа на химичните методи, при които почистването на сребърните предмети се базира на отстраняването на свързаното сребро от металната повърхност, трябва да се каже, че много добри резултати са получени при използването на тиокарбамид³⁸.

Препоръчва се добавянето на нейногенно повърхностно активно вещество /ПАВ/ - омокрител, и на етилов алкохол към почистващия разтвор.³⁹ А повечето методики препоръчват и подкиселяване на разтвора със солна, мравчена, но най-вече с фосфорна киселина.⁴⁰

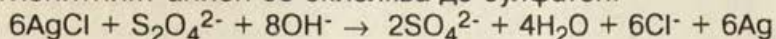

При химическото отстраняване на сребърния сулфид подобно на механичното се засяга и част от металното сребро, макар и в много по-малка степен, а съществуват и реактиви, като комплексона например, които при определени условия на практика реагират само със среброто в съединено състояние, но не и с металното сребро. Но и тези много добри резултати не са задоволили изискванията на някои консерватори и те са приложили някои редукиционни методики, при които загубата на свързаното сребро се свежда до минимум, тъй като се редуцира и остава, а не се изважда под формата на метални комплекси в разтвора.

Един от първите редукиционни методи, приложен в консервационната практика, е този на електрохимичната редукция. Сребърният предмет, който ще се почиства, се поставя в контакт с цинк или алуминий и се залива с 5%-ен разтвор на натриева основа. Цинкът или алуминият съответно взаимодейства с натриевата основа, при което се отделя водород. Последният от своя страна редуцира среброто от сребърния сулфид до метално сребро.⁴¹

За почистване на почерняло сребро отдавна се използва и електролизата с постоянен ток при режим напрежение 12V и сила около 1A/дм². Като електролит обикновено се препоръчва 5%-ен разтвор на натриева основа. Сребърният предмет се поставя на катода, където среброто от корозионните продукти се редуцира до метално сребро. Като анод може да се използва неръждаема стомана. Плендърлейт препоръчва и мравчена киселина като електролит⁴², но други изследователи по-късно достигат до извода, че е по-добре за електролит да се използва натриева основа отколкото мравчена киселина.⁴³

Един твърде ефективен редукиционен метод, използващ натриев дитионит /Na₂S₂O₄/ предлагат Маклойд и Норд⁴⁴. Те са успели да редуцират среброто от напълно минерализирания релеф на сребърни монети, извадени от морското дъно, и по този начин освен че са го запазили, те са и възвърнали предишния му вид. Монетите са били третирани в продължение на една седмица с разтвор, съдържащ 5% натриев дитионит и 4% натриева основа. Дитионитът е реагирал количествено с всички корозионни продукти, намиращи се върху металното ядро - сулфиди, хлориди, бромиди. Всички реакции са от типа на тази между натриевия дитионит и сребърния хлорид, в която дитионитният анион се окислява до сулфатен:

След третирането сивата прахообразна маса, утаила се върху редуцираната сребърна повърхност, е била премахната с помощта на четка с мек косъм. При огледа и под сканиращ електронен микроскоп не са били открити следи от хлориди, бромиди и сулфиди. В хода на избиране на метод за почистване

на тези монети авторите са отхвърлили електрохимичната редукция с цинк и натриева основа поради непълното отстраняване на сулфидите, както и поради сравнително големите разходи на средства, труд и време. Електролизата също не е била одобрена, тъй като, от една страна, находката от монети е била твърде голяма и това би довело до огромна загуба на време, а от друга страна, поради факта че отделящият се водород при електролизата много често е причинявал разрушаване на повърхностния слой на монетите.

Рао и сътрудници⁴⁵ използват хидразинхидрат $/\text{H}_2\text{NNH}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}/$ за редукция на посребрени медни монети. Известно е, че хидразинът е силен редуктор, но е и много силна отрова⁴⁶, което пък поставя под въпрос евентуалната му употреба в консервационната практика.

Редукция на среброто от сребърния сулфид може да се осъществи и при нагряване над 260 градуса С във водородна атмосфера.⁴⁷

За почистване на почернели дагеротипи е бил разработен метод за редукция на среброто с помощта на водородна плазма. За целта дагеротипът се поставя във водородна атмосфера между два електрода или пък самият предмет служи за един от електродите. Между електродите се пропуска ток с напрежение 300-400V и сила 10mA. Токът йонизира водорода и така получената водородна плазма редуцира среброто от сребърния сулфид.⁴⁸

И накрая можем да споменем, че почерняването на среброто може да се премахне чрез нагряване до температура 400 градуса С, тъй като при тази температура сребърният сулфид се разлага.⁴⁹

Известно е, че златарите не са работили с чисто сребро, а с неговите сплави. Среброто е било сплавяно най-вече с медта /тук не става въпрос за сплавите между златото и среброто/. Това се е налагало, за да се повиши износоустойчивостта на среброто и за да стане то по-удобно за работа /чистото сребро е много мек метал/. От друга страна, голямата разлика между цените на двата метала е карала златарите по чисто икономически причини да повишават медното съдържание в сребърните сплави, като доста често то е достигало до 50%. Почистените повърхности на сребърните предмети, направени от такива нископробни сплави, доста често имат твърде неугледен вид. И по цвят, и по блясък доста се различават от вида на високопробното сребро, отличаващо се със своя типичен топъл блясък и характерен цвят.

За да придобие красив външен вид, нископробното сребро може да бъде подложено на процеса "избелване". При него предметът се третира така, че да намалее съдържанието на мед в повърхностния му слой, т.е. този слой се обогатява на сребро.

За тази цел сребърните изделия се нагряват при 600 градуса С до покриването на повърхността им с медни окиси. След охлаждане окисите се разтварят в 10%-ен разтвор на сярна киселина при обикновена температура /над 70 градуса С сярната киселина започва да разтваря среброто/. Този метод за избелване на среброто е бил широко прилаган от златарите в миналото. Днес се прилагат предимно химични методи за избелване. Например обработването с 10%-ен разтвор на сярна киселина с прибавяне на окислител /примерно калиев перманганат/⁵⁰. В този случай калиевият перманганат окислява медта от повърхността на предмета, а получените медни окиси се разтварят от сярната киселина.

Освен почистването другият голям проблем на консервацията на среброто е неговата защита от корозия. Много методи за антикорозионна защита на среброто, които са се натрупали през годините, според Никитин могат да се разделят на две основни групи⁵¹:

1. Създаване на защитни условия за предпазване на сребърните изделия от почерняване.

2. Създаване на защитен слой върху сребърните изделия.

Чрез първата група методи среброто се защитава индиректно, като за целта се използват вещества за пропиване на: опаковъчна хартия за съхранение на сребърните предмети; експозиционни тъкани за музейните витрини, в които ще се излага среброто; филтри, през които минава външният въздух, влизащ във витрините. Освен това се препоръчва сребърните повърхности да нямат пряк допир с така обработените материали, за да не се получи взаимодействие между среброто и реагиралата с предпазващите материали сяра.⁵² Препоръчва се хартията да бъде обработена с 2-3%-ен разтвор на меден или кадмиев ацетат. Тези соли адсорбират сероводорода и по този начин предотвратяват реакцията между него и среброто. При експериментирането се е оказало, че тази антикорозионна хартия е 10-20 пъти по-ефективна като защитно средство от непропитата хартия.⁵³

От своя страна методите за защита на среброто, при които върху повърхността му се създава антикорозионен слой, могат да се разделят на четири групи⁵⁴:

1. Покриване на повърхността на среброто с корозионно устойчиви метали.

2. Пасивиране в разтвори на неорганични соли.

3. Инхибиране на сребърната повърхност с помощта на високомолекулни серо- или азотсъдържащи органични съединения.

4. Покриване с полимерен филм.

Тъй като полученият след почистване и стабилизиране вид на музейния предмет не бива да се изменя, много добре трябва да се обмислят и подберат практически методите, които бихме приложили за една евентуална антикорозионна защита на

сребърната повърхност. Поради тези съображения не можем да се възползваме от възможностите, които предлага първата група методи, въпреки че при тях гаранциите за трайна защита са най-големи.

Втората група методи за защита на среброто, базираща се на пасивиране в разтвори на неорганични соли, от своя страна могат да бъдат разделени на три подгрупи⁵⁵:

1/ химични

2/ електрохимични, използващи плътност на тока по-голяма от $0,5\text{A}/\text{dm}^2$

3/ катафорезни, използващи малки плътности на тока от порядъка на $5\text{--}10\text{mA}/\text{dm}^2$.

За консервацията на музейното сребро интерес евентуално могат да представляват най-вече методите, включени в първите две подгрупи, тъй като катафорезният метод всъщност представлява подобрен начин за посребряване, при който заедно със среброто върху металната повърхност се отлагат и окиси на металите от II-V група на периодичната система, които защитават от корозия отложеното сребро.⁵⁶

При използването на химични методи защитното покритие се получава в разтвори на шествалентния хром или на алкални разтвори на оловни соли. Сравнителните експерименти са показали, че по-ефективни са разтворите, приготвени на базата на съединенията на хрома - най-вече хромов анхидрид. За съжаление при повишаване на концентрацията на хромовия анхидрид с цел увеличаване на корозионната устойчивост на получения защитен филм сребърните повърхности започват да жълтеят.⁵⁷

Днес все по-голямо разпространение получават методите, основаващи се на електрохимичното обработване на среброто в разтвори на калиев хромат. Те са евтини и лесно се прилагат. Електрохимичният метод на хроматна обработка значително превъзхожда по ефективност химичните методи и дава възможност да се получават по-дебели и по-трайни защитни покрития. Те имат добро сцепление със сребърната повърхност и голяма устойчивост срещу сулфидиране. Тези покрития намаляват коефициента на отразяване само с $2\text{--}3\%$ ⁵⁸. Като техен недостатък авторите посочват сравнително лесното им механично износване.

Широко разпространение са получили и методите за защита на среброто от корозия, използващи серо- или азотсъдържащи съединения. При тях защитният ефект се получава в резултат на хемосорбцията между тези съединения и сребърната повърхност. Посредством серните или азотни атоми тези съединения образуват комплекси със среброто, които покриват сребърната повърхност и я защитават от окръжаващата я реакционно-способна среда.

Един от най-обикновените серосъдържащи инхибитори на корозия е тиокарбамидът. Той обикновено се използва във воден или спиртен разтвор.⁵⁹ В патентната литература за защита на сребро често се цитира 2-меркаптобензотиазолът - $C_7H_5NS_2$, познат още под името каптакс. Но за съжаление при него подобър защитен ефект се наблюдава в изкуствена отколкото в естествена атмосфера. Явно е, че в случая полученото между среброто и каптакса съединение в естествени условия се разрушава много по-лесно отколкото в изкуствени.⁶⁰ Други най-често срещани високомолекулни серосъдържащи съединения в патентите за защита на сребро са тези с обща формула $HS(CH_2)_nCOOR$, меркаптите на тежките метали $(C_nH_{2n+1}S)_mM$, тиокарбоновите киселини с брой на атомите във въглеродната верига над 12 и др. За тези съединения се предполага, че тиогрупите образуват със сребърните йони трайни комплекси, които в плътен монослой заемат металната повърхност. Тези комплекси са неразтворими както във вода, така и в много органични разтворители, а освен това са и механически сравнително устойчиви.⁶¹

Друга част от методите за защита на среброто чрез хемосорбция се базира на употребата на производни на азотсъдържащи хетероциклени органични съединения. Много добри резултати например са получени при използването на производните на висшите пиридинови основи, запазващи непроменен външния вид на сребърните предмети за период от шест месеца.⁶²

Бензотриазолът /ВТА/ - $C_6H_5N_3$, познат и като силвон, още в края на 30-те години е предложен като реагент за количествено определяне на мед, сребро и други поради свойството си да образува трайни комплекси с тях.⁶³ Това негово качество е привлякло вниманието на изследователите на корозионните процеси и в следващите десетилетия започва използването му като индустриален инхибитор за мед и медни сплави. През 1967 г. Мадсън⁶⁴ го прилага и в консервацията на музеен бронз. По-късно ВТА е използван и като инхибитор за сребро.⁶⁵ ВТА се разтваря в хлороформ, спирт, бензол, а е по-слабо разтворим във вода, като наситеният му воден разтвор има концентрация около 2%. В консервацията на сребро някои препоръчват за работа 1%-ен разтвор на ВТА в етилов алкохол.⁶⁶ Само третирането с ВТА не е така ефикасно, както комбинирането му с едно последващо покриване на предмета с полимерен лак.⁶⁷ Един проблем, който отдавна вълнува изследователите, е токсичността на ВТА. За един 15-годишен период от време до 1974 г. няма известия за никакви заболявания, дължащи се на него, сред работещите с този инхибитор. Лабораторните изследвания с животни са показали, че ВТА е умерено токсичен, но е възможно конфигурацията С-азолна група да има

канцерогенно действие. Това налага да се взимат определени предпазни мерки при работа с бензотриазола. Да се внимава да не се вдишва от ВТА на прах и от изпаренията на работния разтвор и тези по време на съхнене на третирания предмет. Да се внимава да не попадне от разтвора на ВТА върху кожата. Да се попиват капките от този разтвор, попаднали върху работния плот.⁶⁸

Във връзка с развитието на електронната промишленост отдавна се използват различни покривни лакове за защита на сребърни и посребрени изделия. За приготвянето им се използват различни епоксидни смоли, синтетичен церезин, полистирол, силициевоорганични високомолекулни съединения и др. Тези лакове сравнително добре защитават сребърните повърхности, но в същото време влошават естетическия им вид. Използването на разтвори на полимери за получаването на защитни покрития отдавна е навлязло и в консервацията на музейни ценности. Слабите страни на това приложение на полимерните покрития са изяснени от В. Инкова.⁶⁹ Поради факта, че полимерното покритие има мрежеста структура ефикасна изолация се получава, когато покритието има дебелина над т.н. критична за всеки един полимер. Последната е функция от химическия състав и структурата на самия полимер, от свойствата на разтворителя и от грапавостта на металната повърхност, която ще се покрива. На практика в промишлени условия безпориност на покритието се постига чрез трислойни покрития, но в консервационната практика поради естетически съображения /незабележимост на покритието/ се нанасят най-вече еднослойни или двуслойни, които имат сравнително големи пори, а оттам и висока паропроницаемост.

Специално за покриването на среброто с полимерен защитен филм Плендърлейт⁷⁰ през 50-те години предлага поливинилацетатни и полиметакрилатни лакове. През следващите десетилетия са проведени редица изследвания на различни полимерни материали с цел подбиране на най-подходящите от тях за приложение в консервацията на метал и в частност на сребро. След сравняването на защитните свойства на полимерни покрития върху сребърни предмети, получени от нитроцелулоза, полиметилметакрилат - Паралоид В-72 и поливинилацетат, Де Уайт⁷¹ препоръчва използването на Паралоид В-72 или на поливинилацетат, а ако предметът се излага на по-неблагоприятната атмосфера, по-добре е да се използва поливинилацетатът. Други препоръчват комбинирани лакове от Паралоид и поливинилацетат. Трябва да се има и предвид и доказаното вредно влияние на поливинилацетатните лепила върху оловото.⁷²

И на края на този преглед трябва да кажем, че въпреки голямото многообразие на предлаганите методи за защита

досега не е намерен ефективен начин за защита на среброто от потъмняване.

Както вече казахме, една от основните задачи бе експериментално да сравним отделните методики за отстраняване на сребърния сулфид от металната повърхност с цел да се подберат онези от тях, които най-ефективно отстраняват сулфида, причиняват най-малки загуби на сребърната повърхност и химикалите, използвани при тези процеси, да не водят след време до влошаване състоянието на почистения предмет. От съществено значение е съобразяването с условията за безопасен труд, а също разхода на време и труд.

С цел резултатите от отделните експерименти да са сравними се налагаше да се работи с еднакви опитни образци. За такива използвахме сребърни монети, сечени през периода на Третото българско царство. Използваните за опитите монети бяха с номинална стойност от 50 ст., 1 и 2 лв. и емисии от 1882 до 1913 г. със състав на сплавта 83,5% сребро и 17,5% мед /т.е. сребро проба 835/ и с номинална стойност от 20, 50 и 100 лв., емисии от 1930, 1934 и 1937 г., със състав 50% сребро, 40% мед, 5% никел и 5% цинк /т.е. сребро проба 500/.⁷³ Използването на монети от ново време има доста предимства: гарантиран еднакъв състав на монетите от отделните емисии; възможност за работа с различни по състав емисии; практически неограничен брой опитни образци, както и обстоятелството, че трудните за почистване места по монетите - гуртът с неговите насечки и надписи се явява един допълнителен тест за ефективността на почистващите разтвори. Освен това проба 500 и проба 835 очертават долната и горната граница на съдържанието на сребро в сребърните сплави на старите майстори.⁷⁴

За опитни образци бяха подбрани тези монети, които при тестване с воден разтвор на натриев сулфид бързо почерняха. За да не се получи влияние на почистващия агент върху по-нататъшния ход на опитите, монетите бяха почистени механично и след това доведени до еднаква степен на почерняване с помощта на натриев сулфид. Така подготвени монетите опитни образци бяха използвани по-нататък при сравняването на методиките. Всяка отделна методика беше приложена върху 3-4 монети с проба 835 и още толкова с проба 500.

Поради описаните вече недостатъци механичното почистване отпадна от експеримента. Също така не бе включена в опитното сравняване на почистващите методики редуцията с водородна плазма поради специалната апаратура, която се изисква. Тъй като цианидите и хидразинхидратът са силно токсични, методиките, базиращи се на тяхното присъствие в почистващите разтвори, също не бяха включени.

Опити с натриев тиосулфат. В 10%-ен разтвор монетите престояха около 16 часа. След изваждането от разтвора сивееха. Наложиха се механично почистване, но и след него се виждаха по-

тъмни петна /особено по гурта/ и при двата вида сплави. По-добри резултати се получиха при използването на 30%-ен разтвор и с кашица от натриев тиосулфат. Например пробите с 30%-ен разтвор след 24 часа показаха видимо просветляване, но отделни леки петна останаха и след още 3 денонощия. Най-"упорити" останаха петната по повърхността на по-употребяваните /по-изтрити/ монети от проба 500.

Опити с Комплексон III. След 16 часа престой в 10%-ен разтвор се почувства слабо просветление. По-добри резултати се получават, ако разтворът постоянно се подменя и леко подгрива. Може да се каже, че добре се почистиха и монетите с ниско съдържание на сребро, но, общо взето, действието на този реактив е много бавно. Особено изостава почистването на гурта.

Опити с тиокарбамид. В основни линии тук методиките могат да се разделят на две основни групи. Едни, които използват подкиселяването на работния разтвор със солна, мравчена или фосфорна киселина, и други, които не използват подкиселяване. От втората група експериментирахме с разтвора, предложен от Никитин⁷⁵:

- 1/тиокарбамид - 8-8,5%
- 2/етилов алкохол - 6-6,5%
- 3/нейоногенно ПАВ - 0,5%-1%,
а от първата група с този на Стамболов:
- 1/тиокарбамид - 8,5%
- 2/фосфорна киселина - 5%
- 3/нейоногенно ПАВ - 0,5%

Като ПАВ използвахме сапонин, който е природен гликозид и също е нейоногенен.⁷⁷

При третирането с първия разтвор в зависимост от степента на корозия и вида на сулфидния филм процесът на почистване може да трае от петнадесетина минути до няколко часа /особено на гурта/. Много време е необходимо например когато сулфидният филм е фин и дребнозърнест. С втория разтвор отстраняването на корозионните продукти се извършва за 10-15 минути, включително и на тези върху гурта. Видът на почистените монети и по едната, и по другата методика бе много добър. Същото важи още и за ниско, и за високопробното сребро. Разликата се състоеше само в бързината на действие. Всъщност за да се установят разликите между двете методики, бяха проведени допълнителни опити с различна степен на почерняване на пробите. Именно от тях установихме, че разтворът без подкиселяване може да почисти добре пробите до няколко часа, а подкиселеният независимо от степента на почерняване - за 10-15 минути.

Опити с електрохимична редукция. Монетите бяха обвити в алуминиево фолио и поставени в 5%-ен разтвор на натриева основа. След разтварянето на фолиото металната повърхност се почистваше с мека четка, отново се обвиваше във фолио и

поставяше в алкалния разтвор. Тези процедури се повтаряха многократно до пълното отстраняване на сулфида. След много време и труд може да се каже, че резултатите бяха задоволителни за високопробното сребро.

Опити с електролиза. Предметът, предназначен за почистване, се поставяше на катода. Работеше се с постоянен ток с напрежение 12V и сила 1A/дм², а като електролит използвахме 5%-ен разтвор на натриева основа. След електролиза от около 15-20 минути черните напластявания се изгубваха, но повърхността оставаше тъмна на нископробното сребро, а на високопробното на места изглеждаше воалирала. За получаване на хубав вид накрая се налагаше леко механично полиране.

Опити с натриев дитионит. Беше изпробвана методиката на Маклойд и Норд⁷⁸, при която предметите се обработват с разтвор, съдържащ 4% натриева основа и 5% натриев дитионит. Тъй като дитионитът много лесно се окислява, работихме със затворен съд. Пробите, престояли 24 часа в този разтвор, не показаха никаква осезателна промяна, почти същото положение се запази и след още 24 часа. Но тази скорост всъщност беше нормална, тъй като авторите на методиката посочват, че процесът е траял 1 седмица. Последното ни накара да потърсим такова изменение, което би съкратило времето за почистване. Изпробваната от нас кашица от натриев дитионит даде много добри резултати само за 10-15 минути. В по-нататъшните ни опити същите такива резултати откъм качество на почистването и скорост на действие даде и концентрираният разтвор на дитионит - около 25-30%. Този разтвор е с много добро действие както за високо, така и за нископробното сребро. За тези 10-15 минути и гуртът на монетите се почиства със същата ефективност както и гладките повърхности. Нископробното сребро след редукцията леко тъмнееше, което се отстрани лесно с мека четка под течаща вода. Повърхността на монетите след третиране с дитионит имаше много хубав сребърен вид, но стоеше матова. За получаването на блясък употребихме четка с мек косъм.

От проведеното експериментално сравняване на различните методики за почистване на сребро от сребърен сулфид може определено да се каже, че комплексно погледнато най-добри се оказаха тези, които се базират на тиокарбамида или натриевия дитионит. Освен това трудно се откриват никакви съществени отлики в крайните резултати при използването на единия или другия химикал. Разликата е по-скоро в химизма на взаимодействие между сребърния йон и единия или другия реактив. Докато почистването на сребърната повърхност от сребърния сулфид с помощта на тиокарбамид се базира на комплексобразуване между сребърния йон и тиокарбамида и отстраняване на металното сребро, то при дитионита почистването се дължи на редуцирането на химически

реагиралото сребро от сребърната повърхност до метално сребро. Последното в голямата си част се запазва за предмета, в което се състои и предимството на този метод. И двата метода могат с успех да се прилагат и за ниско, и за високопробно сребро.

Друга задача, която си поставихме, беше опитното сравняване на разтворите за избелване на среброто. Никитин⁷⁹ предлага два разтвора. Единият съдържа 10% сярна киселина и прибавка на калиев перманганат, а другият - 10% калиев бисулфат. Тъй като за първия разтвор не е посочено количеството на прибавката от калиев перманганат, ние се спряхме на 1%, така че работният разтвор съдържаше 10% сярна киселина и 1% калиев перманганат. За втория избелващ разтвор вместо калиев бисулфат използвахме натриев бисулфат, което по същество няма никакво определящо значение. Разтворът, съдържащ сярна киселина, показва много добри резултати. Повърхността на третирания предмет имаше вид, близък до този на високопробно матово сребро. След механично третиране с четка с мек косъм среброто добиваше приятна мека бляскавина. С втория разтвор, този съдържащ 10% натриев бисулфат, също се получиха задоволителни резултати, но по-бавно и не с това качество. Ние експериментирахме и с трети разтвор, като към 10%-ния разтвор на натриев бисулфат прибавихме и 1% калиев перманганат. Получените резултати превъзхождаха тези от опита с разтвора, съдържащ сярна киселина. Процесът на избелване може да се контролира чрез времето на престоя на предмета в работния разтвор.

Както бе вече казано, среброто в музейната консервационна практика се защитава от корозия най-вече чрез обработване с инхибиторни разтвори на повърхността, както и на нанасяне на защитни лакови покрития. Използва се и пропиване с някои реактиви на опаковъчната хартия за съхраняване на среброто и на музейните тъкани от витрините. Ние решихме опитно да сравним няколко методики за получаване на защитен филм върху сребърната повърхност чрез обработка в разтвори, съдържащи хроматни соли с цел да ги приложим в музейната консервация на сребро. За тази цел бяха изпитани две методики за химично пасивиране и една за електролизно.

По първата използвахме 1%-ен разтвор на калиев бихромат, който с помощта на хромен триокис се поддържа при $\text{pH} = 3,0 - 4,5$. Процесът на пасивиране продължи около 20 минути при температура на разтвора 18-20 градуса С и постоянното му разбъркване.⁸⁰

Съставът на втория пасивиращ разтвор се състои от 1 г/л хромен триокис и 6 г/л нейногенен ПАВ - сапонин. Температурата на работния разтвор бе около 100 градуса С /до началото на кипене/, а продължителността на работа 15 минути.⁸¹

За електролизата бе използван разтвор, съдържащ 120 г/л калиев хромат, 1,5 г/л натриев карбонат. Стойностите на рН се поддържаха в границите 8 - 9. Процесът се извършваше при температура 18-20 градуса С в съд от неръждаема стомана, чиито бордове служеха за анод. На катода се закачаше сребърната монета и електролизният процес се осъществяваше при сила на тока $4\text{A}/\text{dm}^2$ за около 15 минути.⁸² В литературата за същия работен разтвор някои автори препоръчват катодна обработка при друга сила на тока и съответно продължителност на процеса, като силата на тока и продължителността на работа са в обратно пропорционална зависимост. За работа при режим на тока $1\text{A}/\text{dm}^2$ се препоръчва обработка от 35 минути, а при $3\text{A}/\text{dm}^2$ - 20 минути.

За да се избегне едно евентуално влияние на химическото почистване върху експерименталните изследвания на защитните покрития, почистването на сребърната повърхност се извършваше посредством механическо третиране. Непосредствено преди хроматните обработки сребърната повърхност се активираше с разреждана сярна киселина. Самото изпитване на антикорозионната защита може да се извърши както в газова, така и във водна изкуствена среда. А тъй като във водна реакцията на сулфидиране протича около 10 пъти по-бързо отколкото в газова, то и времето на опита ще се съкрати значително. От друга страна, ако сме си поставили за цел да открием и най-малките различия в корозионното поведение на изпитваните образци, по-добре е да се работи в газова среда, в която както казахме процесите протичат много по-бавно. В литературата за изпитванията на защитните покрития има данни за използването най-вече на водни разтвори на натриев или калиев сулфид вменящи се концентрации от 0,3 до 10% за различните методики. За нашия експеримент ние използвахме винаги пряко приготвен 2%-ен воден разтвор на натриев сулфид.

Спряхме се на използването на воден разтвор, тъй като той води най-бързо до решението на нашата задача да установим чрез сравняване кое защитно покритие осигурява по-продължителна качествена протекция срещу сулфидиране на сребърните повърхности. Все пак трябва да се отбележи, че ускорените изпитвания в изкуствени условия са необходими, за да ни ориентират в ефективността на различните покрития, особено при сравняването им, но в същото време те имитират само донякъде реалните условия и поради това само отчасти заменят онова, което се установява след продължителни наблюдения в условията на музейните експозиции и фондове.

За да се направи сравнение между защитено и незащитено сребро, в сулфидния разтвор бяха изпитани монети без защитно покритие веднага след тяхното механическо почистване. Тези монети почерняха изцяло и плътно само за 15-20 секунди.

Защитените монети посредством разтвора, съдържащ калиев бихромат, след 1 минута престой в сулфидния разтвор започнаха леко да жълтеят, а тези, обработени с разтвора, съдържащ хромов анхидрит - след 5 минути. Монетите, подложени на електролизна защита, не промениха вида си в продължение на 4 часа, след което се получи лек воал по периферията. Последният се запази в продължение на още няколко часа.

От горните резултати се налага изводът, че получената защита по електролизен път е много по-добра отколкото тази, получена само чрез химическо третиране.

Тук трябва да се каже, че в промишлеността се извършват по стандарт 15-минутни изпитания на получените защитни покрития в 2%-ен воден разтвор на калиев сулфид.⁸⁴ Това се прави с цел да се гарантира доброто качество на тези покрития. Качеството може да се влоши поради не добре почистени и активирани предмети, изтощени разтвори, лош контакт и промени в режима на тока по време на работа и други подобни фактори.

Го-долу отбелязваме по-важните моменти от консервацията на почерняло музейно сребро /неархеологическо/.

При първоначалната обработка на предметите може да се наложи обезмасляването им, а при някои, църковните например, и отделянето на восъци, естествени смоли и други подобни, които обикновено се разтварят в боров терпентин. Самото почистване на почернелите сребърни изделия може да се извърши или с тиокарбамид, или с дитионит в зависимост от конкретния случай, а може да се приложат и двете методики. Ако консервираният предмет е направен от нископробно сребро и видът му след почистване е неугледен, със сив цвят и студен блясък, ако въобще го има, може да се приложи и избелване. Това е прилагано от старите майстори върху изделията от нископробно сребро, за да придобият вид на изделия от висока проба. Така че с процеса на избелване ще приближим консервирания предмет до неговия първоначален вид. Освен това при намаляването на съдържанието на медта от повърхността на сребърния предмет се намалява и възможността след време консервираният предмет да се покрие с корозионни продукти на медта. Последващото леко полиране на предмета с четка с мек косъм би довело до подобряване на външния вид на предмета, от една страна, и, от друга, би увеличило съпротивата му на корозия. Ако по време на изпълнение на по-горните процедури се наложи прекъсване на работата, за да се избегне сулфидирането, предметът може да се потопи за кратко време или обмаже с разтвор на тиокарбамид, който се явява и инхибитор на корозия. Следва електролизна защита, като качеството на защитното покритие може да бъде проверено за около 5-10 минути в сулфиден разтвор. След това предметът се потапя /с помощта на четка може да се следи разтворът да омокри навсякъде предмета, ако не се извършва във вакуум/ или

обмазва с 4%-ен разтвор на паралоид В-72 в толуол. По-висока концентрация на последния води до влошаване на вида на среброто, дори 4%-ния разтвор намалява отчасти блясъка му.

При съхраняване е добре да се използва външна опаковъчна хартия, пропита с разтвор на меден ацетат. От съществено значение е и относителната влажност на атмосферата, в която се намират сребърните предмети. Повишаването на влажността над 70% може да доведе до бързото им почерняване, тъй като скоростта на сулфидирането неколkokратно рязко нараства.

БЕЛЕЖКИ

1. *Малышев, В. М., Д. В. Румянцев*, Сребро, М., 1976, с. 9
2. Пак там, с. 17
3. Пак там, с. 39
4. *Манолов, К.*, Неорганична химия, Пловдив, 1975, с. 373
5. Пак там, с. 373
6. *Малышев, В. М.*, пос. съч., с. 41
7. *Гамбург, Ю. Д., Л. И. Лямина, В. И. Каратеева*, Коррозия и защита сребра в атмосферах съдържащих сероводород; Коррозия и защита от коррозии, т. 5, М., 1976, с. 112; *Палатник, Л. С., Н. Д. Горбань*, Физ. металлов и металловедение, 1964, 18, с. 220; *Drott, J.*, Arkiv kemi, 1960, 15, p. 181
8. *Гамбург, Ю. Д.*, пос. съч., 112
9. *Lilienfeld S., C. E. White, J. Amer. Chem. Soc.*, 1930, 52, p. 885
10. *Стоянова, И. Г.*, Докл. АН СССР, 1958, 118, с. 325
11. *Backlund, P., B. Fieustrom, S. Hamnorback, B. Maijgren*, Arkiv kemi, 1967, 23, p. 267
12. *Drott, J.*, Akta metalurgika, 1960, 8, p. 19
13. *Pope, J., H. R. Gibbons, R. S. Moss*, Corrosion Sci, 1967, 7, p. 673
14. *Drott, J.* Arkiv kemi, 1960, 15, p. 181
15. Ibid. p. 181
16. *Oddy, W. A.*, An unsuspected danger in display, Museums Journal, 1973, 1, p. 27-28
17. *Лаптев, С. В., И. Н. Пласкин*, Изв. АН СССР, отд. Техн. наук, 1956, 6, с. 126
18. *Burge, D. K., H. E. Benett, R. L. Peck, J. M. Benett*, Surf. Sci., 1969, 16, p. 303
19. *West, J. R.* Chem. Engng., 1951, 58, p. 276
20. *Лаптев, С. Ф.*, пос. съч., с. 126
21. *Backlund, P.*, op. cit., p. 267
22. *Vernon, W. H.*, Trans. Far. Soc., 1924, 19, p. 839; *Raub, E.*, Passivierende filme und Deckschichten, Berlin, 1956, p. 289
23. *Гамбург, Ю. Д.*, пос. съч., с. 112
24. *Палатник, Л. С.*, пос. съч., с. 220

25. Drott, J., Arkiv kemi, 1960, 16, p. 333
26. Гамбург, Ю. Д., пос. съч., с. 121
27. Плендърлейт, Х., Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, С., 1971, с. 189
28. Stambolov, T., E. Moll, Onderheid en conservering van zilver, Antiek, 1973, 8, 4, p. 306-307; Селиванкин, С. А., И. И. Власов, Л. А. Гутов, М. К. Никитин, Е. Н. Кондаков, В. Б. Лифшиц, И. Б. Обукова, Технология ювелирного производства, Л., 1978, с. 219
29. Малышев, В. М., пос. съч., с. 41
30. Селиванкин, С. А., пос. съч., с. 219
31. Плендърлейт, Х., пос. съч., с. 194
32. Strahan, D. K., Treatement of a silver dragon for the removal of silver cyanide and chalconatronite, Journal of American institute for conservation, 1986, 25, p. 73
33. Stambolov, T., op. cit., 306
34. Дагеротипите са едни от първите фотографски плаки, използвани между 1840-1860 г. Представяват биметални пластини /мед и сребро/, чиято сребърна повърхност е сенсibiliзирана с йодни пари. Тези плаки се експонират във фотографска камера, след това се проявяват с живачни пари и фиксират в разтвор на натриев тиосулфат. Образът се получава от отразяването на светлината от частиците сребърна амалгама. Тези области изглеждат бели, а полираното сребро - черно. След време поради сулфидиране на среброто плаките почерняват. По-подробно вж. Daniels, V. Plasma reduction of silver tarnish on daguerreotypes, Studies in Conservation, 1981, 26, p. 45-49
35. Laver, M. E., S. Rempel, A study of daguerreotype cleaning solution, ICOM, Committee for conservation, 6th triennial meeting, Ottawa, 1981, Work. group. metals
36. Селиванкин, С. А., пос. съч., с. 219
37. Пак там, с. 220
38. Пак там, с. 220; Stambolov, T., op. cit., p. 306; Laver, M., op. cit.; Ostroff, E., Conserving and restoring photographie collections, Part 3, Cleaning and photocopying, Museum news, 1974, 53, 3, p. 42-45; Collings, T., J. F. Young, Improvements in some tests and techniques in photograph conservation, Studies in Conservation, 1976, 21, 2, p. 79-84; Jahr, U. Zur Problematik der Sulfidahnahme von kunsthandwerklichen Silberobjekten, Arbeitsbeatter fur restauratoren, 1988, 21, 1, Gr. 3, p. 93-98
39. Селиванкин, С. А., пос. съч., с. 220
40. Stambolov, T., op. cit., p. 306; Collings, T., op. cit., p. 84; Jahr, U., op. cit., p. 95
41. Плендърлейт, Х., пос. съч., с. 189, 196
42. Пак там, с. 197

43. *Charalambous, D.* The "consolidative" reduction of silver, conservation in Archaeology and the Applied Arts, IIC, 1975; Stockholm Congress, p. 219-221;

44. *Macleod, I.P., North, N.A.*, Conservation of corroded silver, Studies in Conservation, 1979, 24, p. 165-170

45. *Rao, V.P., P. Gayathri, M.C. Ganorkar*, A novel method for cleaning and conservation of corroded silver coated copper coins. Current science, 1988, 57, 14, p. 789-799

46. Кратка химическа енциклопедия, т.2, С., 1972, с. 433

47. *Малышев, В.М.*, пос. съч., с. 41

48. *Daniels, V.*, op. cit., 1981, p. 45-49

49. *Малышев, В.М.*, пос. съч., с. 42

50. *Селиванкин, С.А.*, пос. съч., с. 218

51. Пак там, с. 221

52. *Плендърлейт, Х.*, пос. съч., с. 190

53. *Rowe, H.W., O. Kress*, Paper trade journal, 1940, 110, p. 33-36

54. *Гамбург, Ю.Д.* пос. съч., с. 124

55. Пак там, с. 125

56. Пак там, с. 127

57. Пак там, с. 125

58. *Малышев, В.М.*, пос. съч., с. 42

59. *Селиванкин, С.А.*, пос. съч., с. 221

60. *Гамбург, Ю.Д.*, пос. съч., с. 128

61. Пак там, с. 129

62. Пак там, с. 128

63. *Пршибил, Р.*, Аналитические применения этилендиамина тетрауксусной кислоты и родственных соединений; М., 1975, с. 113

64. *Madsen, H.B.* A preliminary note on the Use of BTA for Stabilizing Bronze objects, Studies in Conservation, 1967, 12, p. 163-167

65. *Walker, R.*, Benzotriazole a corrosion inhibitor for antiques : some practical surface chemistry, Journal of Chemical education, 1980, 57, 11, p. 789-791

66. *Rao, V.P., P. Cayatari*, op. cit., p. 799

67. *Hjelm-Hansen, N.*, Cleaning and stabilization of sulfide - corroded bronzes, Studies in Conservation, 1984, 29, p. 19

68. Подробно за BTA и неговата токсичност вж. *Sease, C.*, Benzotriazole, A review for conservators, Studies in Conservation, 1978, 23, p. 76-85; *Oddy, W.A.*, On the toxicity of benzotriazole, Studies in Conservation, 1972, 17, p. 135; Toxicity of benzotriazole , Studies in Conservation, 1974, 19, p. 188-189

69. *Инкова, В.*, Използване на инхибиторите при консервация на археологически метални предмети. Известия на НИМ, 1976, т. 1, с. 47-61; По някои методологични проблеми при консервацията и реставрацията на паметници на културата от метал, сб. Въпроси на консервацията и реставрацията, С., 1984, с. 21

70. Плендърлейт, Х., пос. съч., с. 202
71. De Witte, E., The protection of silverware with varnishes, Inst. Roy, Patrimoine artistique, Bull., 1973-1974, 14, p. 140-151
72. Oddy, W. A., op. cit., p. 28
73. Ангелов, Ч., Съставът на монетните емисии на Третата българска държава, Нумизматика, 1972, 4, кн. 3, с. 21-24
74. Така например от анализирането за съдържание на сребро изделия от музея на Бачковския манастир около 1/3 имат проба 500 и около 2/3 - проба 840, вж. М. Иванов, Златарските произведения от XVI-XIX в. в музея на Бачковския манастир, С., 1967, с. 11-106. Логично е да се допусне, че делът на златарските изделия за граждански цели с проба 500 е бил по-голям от този с проба 840.
75. Селиванкин, С. А., пос. съч., с. 220
76. Stambolov, T., op. cit., p. 306
77. Кратка химическа енциклопедия, т.2, с.29, 222
78. Macleod, I. P., op. cit., p. 165-170
79. Селиванкин, С. А., пос. съч., с. 218
80. Ямпольский, В. А., Краткий справочник гальванотехника, Л., 1981, с.178
81. Селиванский, С. А., пос. съч., с. 222
82. Ямпольский, В. А., пос. съч., с. 178
83. Гамбург, Ю. Д., пос. съч., с. 129
84. Малышев, В. М., пос. съч., с. 42

SOME ASPECTS OF THE CLEANING AND PROTECTION OF THE SILVERWARE IN THE MUSEUMS

IVAN CHOKOEV, ANTONINA KOSTOVA

/resume/

The present paper examines the process of sulphidizing of the silverware, the basic factors influencing the process and its mechanics. There is a survey of the main current methods of cleaning blackened silver as well as of those of protecting silver against corrosion. Having made an experimental comparison of the main methods of cleaning, it was found out that the most effective ones were those with thiourea and dithionite. For a quick and effective removal of the corrosive products of silver it is best to use a concentrated solution of dithionite /25-30%/. A solution of 10% NaHSO_4 and 1% KMnO_4 could be used to remove the grey insightful look of the cleaned silver of a low assay. After an experimental comparison of a couple of popular methods for obtaining a protective coat in solutions containing chrome compounds, it was established that most efficacious of all was the electrochemical cathodic passivating at 4A/dm^2 d.c. for 15 min. in electrolyte containing 120 g/l K_2CrO_4 , 1,5 g/l Na_2CO_3 , at pH - 8:9 at normal temperature.

НОВООТКРИТА ИКОНА НА БОГОРОДИЦА ОДИГИТРИЯ С ПРОРОЦИ

ИАНА ТТЕВА

През 1988 г. във фонда на отдел Християнско изкуство на Великотърновския музей постъпи икона на Богородица Одигитрия с пророци, която беше предадена от прокуратурата на Великотърновския съд след установена кражба. Обстоятелствата около първоначалното местонахождение на творбата са неизяснени, но съществуват предположения, че тя е принадлежала към украсата на иконостаса в старата църква на с. Миндя, Великотърновско.

Иконата със запазени размери 80/63 см постъпи в ателието за реставрация, разбита на три вертикални панела, които преди кражбата са били скрепени с два кушака. Още при първоначалния оглед наред с големите механични повреди се установиха следи от по-стара живопис. Инфрачервено заснемане потвърди съмненията ни. Направените проби разкриха участъци от старото живописване. Двата вертикални фриза с изображенията на пророци бяха частично надживописвани само по дрехите, докато образите на Богородица и Христос са цялостно покрити. Всичко това наложи късната живопис да бъде свалена, без да се прехвърля на нова основа.

След сваляне на живописния слой от XIX в. първоначалният вид на творбата бе разкрит. Така на централното изобразително поле, рамкирано от позлатен релефен шнур, тип "усукано въже", се откри отново допоясна фигура на св. Богородица, държаща в ръцете си отляво малкия Исус Христос. В горните два ъгъла, на равния син фон, са показани архангелите Михаил и Гавриил. Двата вертикални фриза с допоясните изображения на пророците Давид, Йона, Геден, Захарий, Исай, Данаил, Авакум, Йеремиа, Аарон, Соломон, Йезекиил и Йаков фланкират централните образи на Христос и Богородица.

Колоритно иконата е решена с богатото участие и точен баланс на топли и студени багри - от тъмnochервени, пурпурни, златистожълти, през различно нюансираните сини, до сияйните нимбове и тесните рамки, покрити със златен вара. Изглежда, умението на художника ритмично да съпоставя ярките декоративни петна сполучливо съчетава и майсторското използване

на линията, която очертава силуета на фигурите. Лицата са показани обемно, като върху нежнозелените подложки и охравобялата карнация прецизно са нанесени отделните детайли.

За разпространението на образа на св. Богородица в християнския свят започва да се говори много още на Вселенския събор в Ефес /431 г./. Различни тълкувания за първите изображения се разглеждат на събора в Никея през 787 г., където най-вече се поставя въпросът за нейните чудотворни икони¹. Според преданията на Никейския събор се утвърждава, че Христос създава първата икона, като отпечатва своя образ върху парче плат. По-нататък в апокрифната литература се споменава, че първата икона на Богородица с Христос е изпълнена от евангелист Лука². Подобни легендарни сведения, разбира се, с доста голямо преувеличение разказват, че икони на св. Богородица са съществували дори преди нейното раждане. В житието на прочутия теолог Михаил Синкел /761-845/ се говори, че в Скиния³ е имало икона с изображение на Богородица и че пророците Исай, Йеремиа, Данаил и Йезекил са видели подобни икони⁴. Представите, свързани с многобройните легенди, както и постановките от Никейския събор утвърждават механичното възпроизвеждане на вече готови схеми по отношение иконографията на св. Богородица. Затова и развитието на тази иконография се променя по-бавно отколкото при други теми и персонажи. Този извод важи в най-голяма степен за типа Богородица Одигитрия, който както във Византия, така и у нас се ползва с най-широка популярност⁵.

Първата чудотворна икона, за която говорят литературните източници през V в., се установява в Константинопол, където по същото време е издигнат храм в нейна чест, наречен Одигос⁶. През 1453 г. турците разсичат тази икона, но по-късно един монах я възпроизвежда и според преданието днес тя се намира в манастира Ксенофонт. При това възпроизвеждане на старата икона най-вероятно са се получили доста различия, но е повече от сигурно, че композиционната схема и стилът са запазени, тъй като непроменени ги откриваме още от редица паметници от VI-VII в. и при много византийски изображения от XII-XIV в.⁷. Тук могат да бъдат посочени допоясната Богородица Одигитрия от надвратния тимпан на източната стена на притвора в Бачковската костница /XIV в./, иконата на Богородица Одигитрия от църквата "Св. Климент" в Охрид от XIII в., две мозаечни икони от Цариград и Палермо, изображението на Богородица Одигитрия в цял ръст на северната стена в параклиса "Св. Георги" на църквата в Сопочани от началото на XIV в. и много други⁸.

За композиционната схема на типа Одигитрия вече е писано много. Богородица, показвайки пътя към небето, сочи с дясната си ръка към малкия Христос, който е пътят към спасението, а

погледът и е отправен към зрителя. Тялото е изправено, а главата е обърната едва забележимо три-четвърти, без да се накланя. Христос благославя с дясната си ръка, също обърнат фронтално към зрителя. В лявата си ръка държи книга или свитък. Подобни икони са твърде разпространени в България. Тук трябва да споменем двустранната икона от Мелник, XII-XIII в., съхранявана в Историческия музей - Благоевград, инв. N IV-82; мозаечната икона от Ерегли /Хераклея Понтийска/ от XIII-XIV в., НАМ, инв. N 2513; Богородица Одигитрия от Несебър, XIII-XIV в., НАМ, инв. N 307; две двустранни икони от Созопол, XIII-XIV в., ЦИАМ, инв. N 3853, и от XIV в., ЦИАМ, инв. N 3276; Богородица Одигитрия от Несебър, 1342 г.; друга икона от Созопол, XIV-XV в., ЦИАМ, инв. N 3343; Богородица Одигитрия, произхождаща от Тракия от 1518 г., и др.⁹

Налице е и друга група паметници, представлящи иконописта от поствизантийския период у нас /XVI-XVII в./, чийто произход е свързан с Несебър и Созопол: иконите на Богородица Кехаритомени от Несебър, XVI в., НХГ, инв. N 124/3; Богородица Кехаритомени с житийни сцени от с. Българово, Бургаско, XVI в., ЦИАМ, инв. N 3374; една творба от църквата "Св. Богородица" в Созопол от XVI в., ЦИАМ, инв. N 3273 и още две икони от Несебър от XVI и XVII в., НХГ, НАМ, инв. N 3111¹⁰. Очевидно по време на турското владичество класическата композиция на Богородица Одигитрия запазва традиционния си вид. Промените, които художниците си позволяват, са главно в лекото нюансиране на цветовете и на наклона на главата на Богородица.

Не по-малък интерес предизвиква композицията, при която изображенията на Богородица и Христос са фланкирани от пророчески фризове. Още от епохата на Второто българско царство съществуват изображения на Богородица с пророци, които макар и косвено се свързват с внушенията на Акатиста. Пророците държат в ръце стълба, свещник, скрижали и пр. Тази композиция е резултат от смесване на библейските текстове и химнографията в чест на Богородица. Метафоричните атрибути в ръцете на пророците представят техните видения, свързани с мисията на самата Богородица, и съответстват точно на определени части от Акатиста. Например Йезекиил се изобразява с порти в ръка, защото илюстрира отделни части от пророчествата си: "И градските порти ще се наричат с имената на израиловите колена...И от този ден името на града ще бъде: Господ е там." /48.31-35/ Данаил държи дърво според текста: "Това дърво стана голямо и яко и височината му стигаше до небето и то се виждаше до краищата на целия свят." /Данаил, 4.17/ Яков се изписва със стълбата, която е видял насън: "И видя сън и ето, стълба изправена на земята, а върхът и стига до небето и Ангели Божии се качват и слизат по нея." /Битие, 28.12/ Захарий държи светилник, който е видял: "Виждам и ето

светилник, цял в злато, с чашки за елей върху му и седем кандилца на него, и по седем цеви на кандило, които са върху му." /Захарий, 4.2/ От друга страна, при изображенията на Богородица с пророци тези същите атрибути подчертават нейната същност. Например вратата, стълбата, свещникът, дървото и пр. са отъждествявани с Божията майка. Ето как текстовете върху пророческите свитъци са свързани с Богородичния Акатист: Данаил - "Аз видях някога скала и планина"; Гедеон - "Аз видях богоросно руно"; Соломон - "Аз видях кораб и легло" и държи ерусамлия; Аарон - "Аз видях жезъла, който пуска листа", държи разлистен бастун /жезъл/; Йезекиил - "Аз видях заключена врата", държи затворена врата; Захарий - "Аз видях седмосвещно светило", държи седмосвещник; Яков - "Аз видях стълба, стигаща небето"; Исай - "Аз видях горяща къпина" и държи клещи¹¹.

Понякога тези елементи са рисувани самостоятелно, като образите на самите пророци са редуцирани. Такъв е случаят със стенописа от олтарната част на църквата в Пчелина с изображение на Богородица на трон. Встрани на трона са разположени само имената на символите.

Освен с образните елементи обикновено изображенията на пророците са съпроводени и със свитъци, върху които е изписано съответното пророчество. Подобни примери срещаме при иконите на Богородица Одигитрия от Великотърновския музей, XVII в., инв. N1; Богородица Кехаритомени от Несебър, XVI в., НХГ инв. N 124/3; Богородица Одигитрия от Пловдив, XV-XVI в., ЦИАМ, инв. N 3375, и една творба от манастира "Успение Богородично" - с. Арбанаси, от края на XVII-XVIII в. . Все пак най-често срещани са изображенията, при които пророците държат само свитъци със съответния пророчески текст, какъвто е случаят с разглежданата от нас икона. Такива са иконите от Несебър, 1566 г., НАМ, инв. N 1728; от църквата "Св. Георги", с. Арбанаси, XVI в., Великотърновски музей, инв. N 493 ; от с. Белчин, Самоковско, 1653 г., НАМ, инв. N 3240; Богородица Одигитрия от манастира "Св. Троица" в Етрополе от XVII в.; от Капиновския манастир, съхранявана в Елена, XVII в.; Богородица Одигитрия с пророци от параклиса "Св. Параскева" в църквата "Св. арх. Михаил и Гавриил" - с. Арбанаси, от началото на XVIII в.¹²

Новооткритата икона по отношение иконография, стил и техника на изпълнение държи връзка с няколко икони от Великотърновския регион, които са създадени по едно и също време - XVI-XVII в. Имаме предвид три икони на Богородица Одигитрия с пророци от музея във В. Търново /инв. N 1/, манастира "Успение Богородично" и от църквата "Св. Георги" в Арбанаси . Разглежданата творба обаче стои най-близко до иконите от църквата "Св. Георги" - с. Арбанаси, и църквата "Св. Богородица" в Созопол от XVI в., ЦИАМ, инв. N 3273¹³.

През късното средновековие големите култови средища на България /Търново, Мелник, Пловдив, Несебър, Созопол и пр./ се обогатяват с много нови икони, при които се забелязва силното стилово влияние на образите от XIII-XIV в. Вероятно тези поранни изображения през поствизантийската епоха са възпроизвеждани и обновявани на Атон и в други големи центрове на иконописното изкуство като Метеорите и Крит, а оттам разпространявани и копирани на Балканите, Русия и в Западна Европа.

Направените бележки и приведените аналогии дават основание да търсим изработката на търновската икона през един зрял XVI в. Новооткритата творба и повечето от споменатите тук икони са били предназначени за т. н. царски ред на иконостасните прегради. Силната почит към св. Богородица, както и задължителното участие на Богородична икона в украсата на централния ред на иконостаса налагат известно предпочитание на типа Одигитрия и правят тези изображения изключително популярни в източнохристиянския свят.

БЕЛЕЖКИ

1. *Cormac, R.*, Writing in Gold., London, 1985, p. 123-126; 152-156; 158-160

2. *Ibid.*, p. 126

3. *Шиваров, Н.*, Библейска археология, С., 1992, с. 407-411

4. Византийские легенды, Ленинград, 1972, с.120, 288

5. *Lafontene-Dosogne, J.*, Ikonographie de la Vierge dans l'Empire byzantine et Occident. Bruxelles, 1964, 131; Lexikon der christlichen Ikonographie, Freiburg, Rom, Basel, Wien, 1979, B. 5, 21

6. *Василиев, А.*, Ерминии. Технология и иконография, С., 1976, 265

7. *Лазарев, В. Н.*, История византийской живописи, М., 1986, табл. 74, 45, 183, 322, 420, 421; т. 1, с. 41, 51, 81, 97, 129

8. *Бакалова, Е.*, Бачковската костница, С., 1977, ил. 133, с.,166; *V. Djuric*, Sopocani, 1976, Leipzig, P1. 240, p. 24; *А. Божков*, Българската икона, С., 1984, обр. 72; *В. Н. Лазарев*, История византийской живописи, М., 1948, табл. 262, 264, с. 168-169

9. *Tresors d'Art Mediewal Bulgar VII-XIV s.*, 1988, Genewe, cat. N 148, 150, 151, 152a, 155, 156; *А. Божков*, цит. съч., обр. 82, 102

10. *Пандурски, В.*, Паметници на изкуството в църковния музей -София, С., 1977, обр. 46; *А. Божков*, цит. съч., обр. 96, 322

11. *Василиев, А.*, цит. съч., с.88

12. *Божков, А.*, цит. съч., обр. 107, 143, 310; *Sw. Bossilkow*, Arbanassi, 1989, ill. 111, 141, 332

13. *Bossilkow, Sw.*, op.cit., 111, 144; *А. Божков*, цит. съч., обр. 94

THE NEWLY DISCOVERED ICON OF THE VIRGIN MARY HODIGITRIA WITH PROPHETS

DIANA TOTEVA

/resume/

The paper examines one unknown icon of the Virgin Mary Nodrigitria with prophets from the village of Mindya, near V. Turnovo, which was only recently registered in the depository of Christian Art department. During the process of restoration, there was found an earlier representation of the Virgin Mary with Christ, the child, which in an iconographic, stylistic and technical aspect could be related to the group of icons from 16th-17th cc. found in the churches of Arbanassi.

During the period of the Ottoman domination, the icons of the Virgin Mary Hodigitria with prophetes were to be found mainly in the old cult centres like Turnovo, Melnik, Plovdiv, Nessebar, Sozopol etc. where the old iconographic tradition of the Second Bulgarian Kingdom was preserved. In the post-Byzantine times this iconographic plot was particularly popular on mount Athos and in several other centres of art, like those in Metheora and the island of Crete, from whera it started and was later on reproduced on the Balkans, in Russia and in Western Europe.

Наскоро във фонда на отдел Нова и най-нова история постъпиха два печатни документа, предадени от г-н Руен Хаджиниколов от Велико Търново. Те са съхранени от неговия дядо Никола Илиев, по професия архивист.

Първият документ е Окръжно на ЦК на БРСДП от 24 март 1907 г. То е тиражирано в печатница "Либерален клуб" в София, формат 20/34 см. N 98 НИ-Д/ ОФ. Окръжното дава указания на местните партийни комитети относно участието, позицията и действията на социалдемократите /широки социалисти/ в сформирания заедно с Народната, Прогресивнолибералната, Демократическата и Радикал-демократическата партии опозиционен Патриотичен блок /февруари-юни 1907 г./ срещу правителството на Народнолибералната партия. Във В. Търново БРСДП /ш. с./ имала влияние сред държавните служители и особено в телеграфо-пощенската станция. Затова предполагаме, че Окръжното било получено от пощенски служител и съхранено чрез прадядото на г-н Р. Хаджиниколов Илиа Христов Абаджиев, началник на търновската поща по това време.

Вторият документ Позив към жените на светът е изпратен от Женевския център на Международната женска лига за мир и свобода. Печатан е във Виена, формат 20/25 см, инв. N 99 НИ-Д/ ОФ.

Стилът и някои граматични неточности в текста на позива ни дават основание да предполагаме, че е бил проведен в Женева или във Виена. Подписан е от председателката на лигата Емили Балш. Не е датиран. Той призовава за свикване на поредния III конгрес във Виена "през юли т.г.". Като имаме предвид съдържанието на позива за следвоенната разруха на Виена и факта, че според устава конгресите се свиквали на 3 години, можем да предположим, че годината е 1922. Във В. Търново съществува силно пацифистко женско движение, благотворителни дружества и организации. Затова не случайно Позивът е бил изпратен до търновските активистки от българския клон на Международната женска лига.

М. П.

ЦЕНТРАЛЕНЪ КОМИТЕТЪ
на
Бълг. Раб.Соц.-Демокр.
Партия
N 313
24 мартъ 1907 г.
СОФИЯ

ОКРЪЖНО
ДО МЕСТНИТЕ ПАРТИЙНИ
КОМИТЕТИ

Другари,

За да бъде по-добре използвана за работничеството водената от насъ, дружно съ опозиционните партии въ блока, политическа борба противъ днешния режимъ, необходимо е, щото нашето участие въ тая борба да бъде колкото е възможно по-интенсивно и целесъобразно. Ний трябва съ деятелността си да се наложимъ на коализираните буржуазни партии, да имъ докажемъ, че ний сме душата въ тоя блокъ и че безъ насъ те не би могли да водятъ една ефикасна борба. Усилията на нашите партийни организации трябва да бъдатъ насочени за това въ две посоки: Отъ една страна да се популяризира борбата между самото работничество, организирано и неорганизирано. А това ще се постигне, като се устройватъ по-често организационни събрания, другарски срещи, публични работнически събрания, въ които да се изтъква нуждата отъ политическа борба, изобщо, и важноността, необходимостта от днешната, и да се развиватъ нашите искания, като се посочва, че те трябва да станатъ обществени искания, защото работничеството в случая се бори не само за себе си а и за други слоеве отъ обществото, на и за цялото общество. Отъ друга страна, ний трябва да се старемъ да тласнемъ опозиционните партии къмъ по-жива политическа дейностъ, било като имъ повлияемъ съ примера си, било като увлечемъ съ себе си техните партизани, масата, която обикновено върви подиръ тяхъ. Затова не трябва да се изпуска нито единъ случай, въ който би могло да се развие въ средата на тая маса платформата на блока, да се излагатъ и разясняватъ реформите, които тя обема, да се изтъква тяхната необходимостъ за страната, тяхната жизнена важностъ за народните интереси. Могли би да се използватъ за тая целъ всички срещи въ кафенета и други публични места, гдето се събира повече святъ; да се свикватъ въ някои градове махленски събрания и даже, дето е възможно, да се отива по селата и се правятъ събрания и тамъ. Колкото повече святъ разбере същността на платформата и я усети, толкозъ по мъчно ще бъде на опозиционните партии да стоятъ на страна.

Следъ това идатъ големите общограждански събрания или митингите. Въ тяхъ ний трябва да участвуваме като една съзнателна и обособена обществена група, имаща своя си физиономия и свое си знаме. Важно е още за насъ да срещаме въ тези митинги публика, макаръ и чужда, но благоприятно

настроена къмъ насъ и готова да ни слуша. А това ний ще имаме само когато предварително сме поработили както между своите, така и въ широките народни среди.

За свикването на общограждански събрания или митинги въ градовете не бива да излизаме сами. Туй трябва винаги да става отъ името на блока и съ участието на всички коализирани партии въ местността. На всякъде ний ще се страемъ да подтикваме те зи партии къмъ митинги и активно ще участваме въ тяхъ, даже и тамъ, гдето отъ наша страна не би могълъ ораторъ да излезе. Трябва обаче, на всякъде да се внимава щото резолюциите да се не отклоняватъ отъ платформата на блока.

Презъ всичкото време на тая борба, необходимо е за Центр. Комитетъ да бѣде въ течение на всичко що остава около нея въ провинцията. Ето защо ний вменяваме въ обязаностъ на местните партийни комитети, всеки 10-15 дни да ни съобщаватъ за хода на борбата въ техните места, за действията на опозиционните партии, за тяхното отношение къмъ блока и за всичко което е характеристично, което може да хвърли светлина върху общественното или партийното настроение въ момента.

Най-сетне, нека ви напомнимъ, другари, че тая общонародна борба, колкото широка и интензивна да е, не бива да спира или свършено измества нашата всекидневна просветителна и организаторска дейностъ въ работническите среди. Работата ни съ синдикатите и организациите ще си следва, защото само съ здрави и силни организации може да се води трайна и ефикасна борба.

С другарски поздравъ

ЦЕНТРАЛЕНЪ КОМИТЕТЪ:

Я. Сакъзовъ, К. Т. Бозвелиевъ, Кр. Пастухов,

Д-р П. Джидров, Янаки Николовъ

ПОЗИВЪ КЪМЪ ЖЕНИТЕ НА СВЕТЪТЪ

Върху развалините на опустошения отъ войната святъ, се срещнатъ днесъ всички тия, които се надяватъ още въ бъдещето и се съвещаватъ върху неговото възможно обновление, - върху мерките противъ едно повторение на подобни катастрофи както и за методите, по които да се ръководи измъченото човечество за да избягва кървопролитията и сътресенията въ социалните и вътрешни и външни борби, които сигурно ще раздрусватъ светътъ още за дълго време.

Ние жените отъ тогавашните неприятелски страни които се бяхме събрали през 1915 г. въ Хага и бяхме издигнали гласътъ си за единъ незабавенъ миръ безъ победители и победени, се събрахме на ново през време на мирните преговори 1919 г. въ гр. Цюрихъ за да подиримъ нови пътища за разбирателство между народите. Тези наши събрания въ Хага и Цюрихъ не

останаха безъ трайни послѣдствия. Те принесоха за създаването на една организация между ония жени, които на всякъде въ света се групирватъ около знамето на мира. Това е "Международната женска лига за миръ и свобода", - чието седалище е въ Женева и която вече има организирани клонове въ 20 различни страни. Тези жени искатъ да се съберат за трети път на съвѣщание презъ м. Юли т.г. въ Виена; въ този именно градъ, отъ гдето излезе първата искра на световния пожаръ и който градъ по настоящемъ чувства най-тежко послѣдствията отъ войната. Тая Виена която есполетя най низката мизерия и е разкъсана отъ тежки вътрешни борби и при всичко това не е допустнала въ себе си чувството на умраза поканва при нея си жените отъ всички страни и ги моли да напрегнатъ всички сили за една импозантна демонстрация на женската солидарностъ. Ние се надяваме че градътъ Виена ще представлява едно удобно сборно място за многото съседни държави и че Албания, България, Гръция, Италия, Югославия, Полша, Румъния, Русия, Чехословашко, Украйна и Маджарско ще испрататъ по възможностъ много делегати. Това би било едно събитие отъ голямо историческо значение, ако жени отъ страни, които съ били насъсквани дълго време едни срещу други, - се биха събрали на обща работа за едно по-добро бъдеще.

Нека въ Виена се погрижимъ съ общи сили да намеримъ единъ пътъ, който води къмъ единъ истински миръ, както между разните народи тъй и въ самите тяхъ; - нека обмислимъ, какво може и трябва да се извърши отъ наша страна, за да се премахне за винаги всяка умраза, - потисничество на послабъ отъ по-силенъ и насъскване народите единъ срещу другъ.

Нека се научимъ какъ бихме могли да изпълнимъ дългътъ си спрямо бъдещите поколения, като ги възпитае въ принципите на една по-възвишена човешка общностъ.

МЕЖДУНАРОДНАТА ЖЕНСКА ЛИГА ЗА МИРЪ И СВОБОДА
EMILY BALCH, GENEVE, RUE DU VIEUX COLLEGE
WIEN, I. HOFBURG, MICHAELERTOR

До Господина Председателя на Министерския съветъ
До всички Г. Г. Министри

ИЗЛОЖЕНИЕ
отъ

Комитета за културното и стопанско
повдигане на гр. В. Търново

Господине Министъръ Председателю,
Господа Министри,

Известно ви е, че гр. В. Търново е бил столица на Второто българско царство, начина от 1186 г. През това време новоизбраната столица с своята материална и духовна култура се издига до първостепенен град на България. Не без основание тогавашните летописци са наричали Търново "Царевград Тръновъ", "Богоспасний цариград", "Царица на градовете".

Издигащите се църкви, царски и болярски палати по живописните възвишения - Трапезица, Царевец и Къс Хисар - са блестели от мрамор и позлата. А яките крепостни стени, които са ограждали поменатите исторически местности, вълшебно опасани от река Янтра, са придавали чаровен вид на столичния град. Между тях в низините се е стелел градът, в който и днес са запазени скъпи останки от историческите храмове "Св. Димитър", "Св. Петър и Павел" и "Св. 40 мъченици".

И трите тези църкви са свързани с важни събития из живота на второто българско царство.

Така църквата "Св. Димитър", която се намира в подножието на хълма Трапезица, на десния бряг на р. Янтра, е издигната от Асеневци през 1185 г., осветена от тях, и в нея се извършило коронясването им и обявяване независимостта на България. Тя с право се нарича от нас "Люлка на второто българско царство".

Църквата "Св. Петър и Павел", намираща се в подножието на хълма Царевец, на левия бряг на р. Янтра, е издигната от цар Калоян през 1204 г. по случай сключената уния с Зап. църква, и в нея архиепископ Василий е посветен в примас на българската църква на 7.XI. 1204 г. от кардинал Лео, а на 8.XI. с.г. същият кардинал коронясал цар Калоян за български цар и му поднесъл царските атрибути: корона, жезъл, пръстен, знаме и позволено да сече пари.

И, най-после, църквата "Св. 40 мъченици", намираща се също в полите на Царевец и на левия бряг на р. Янтра, е издигната от цар Иван Асен II и осветена след Клокотнишката победа през 1230 г. Великият български цар Ив. Асен II е замислил да издигне църква-пантеон, затова не пожалил нищо, за да събере в нея скъпи исторически паметници: като колоната на Омортага, колоната от Родосто, разни капители, сложени над шестиях колони; да я украси с чудна живопис, особено стенния му календар в притвора на църквата; да построи и втора пристройка, която да служи за царска гробница. А за спомен на всичко, извършено от него по издигане на храма и резултатите от Клокотнишката победа, той ни е оставил най-скъпия исторически паметник, известен днес под името Асенова колона. Тази колона с своя исторически надпис е по-скъпа от най-скъпото земно съкровище за българския народ.

А на върха Царевецъ, гдето са блестяли царските палати, се е издигала на най-високото място патриаршеската църква "Възнесение Христово" /"Св. Спас"/, която е свързана съ признаването на тогавашния български патриархъ Йоакимъ презъ 1235 г. отъ Източните патриарси за български патриархъ, а българската църква за независима църква. По този случай, въ разменените писма, поменатата църква се нарича "Майка на всичките български църкви".

На нейния външен блясъкъ е отговаряла и издигащата се каменна камбанария, основите на която и днес стоят на върха Царевецъ.

Пакъ на Царевецъ се е издигала и църквата "Св. Петка", въ която са почивали мощите на българската светица Св. Петка, пренесени отъ Епиватъ /при Цариградъ/ въ Търново по искането на царъ Ив. Асена II презъ 1231 г.

А на Трапезица, наредъ съ издигащите се църкви и болярски параклиси, се е издигала и специално построената църква-монастиръ отъ стария царъ Асена, въ която са били поставени мощите на покровителя на българския народъ, Св. Иванъ Рилски, пренесени отъ София презъ 1195 г. и съхранявани въ Търново до 1469 г., когато са пренесени въ Рилския манастиръ.

Въ една отъ църквите на Трапезица са се покоили мощите на българския светителъ Св. Гавраилъ Лесновски. А мощите на Св. Илариона Мъгленски са се покоили въ църквата "Св. 40 мъченици".

Освен тези паметници - палати и храмове, плодъ на българския строителенъ гений, дело на българския духъ, ние имаме и доста книжовни произведения, които още по-силно свидетелстватъ за културата на второто българско царство, за постиженията и завоеванията на българския дух. Те са: Писмата на Калояна до папа Инокентий III, Синодикът на царя Бобоила отъ 1211 г., Манасиевата хроника отъ 1345 г., евангелието на Ив. Александра отъ 1356 г. - известно подъ името "Кърцоново евангелие"; съчиненията на Патриарха Евтимия, особено житиетата и похвалните му слова, писани за светиите, чиито мощи са се съхранявали въ разните църкви на Царевец, Трапезица и въ Асенова махла. Важното въ тези житиета е, че Патриархъ Евтимий напомня минали политически събития, чертае границите на Ив. Асеновата държава и буди патриотически чувства у своите съвременници.

Като прибавимъ и откритите и запазени до наши дни монети, царски печати, стенописи и постройки, запазени вънъ отъ Търново, ще се добие ясна, пълна представа за културната и политическа мощъ на второто българско царство.

Всичко това днесъ се знае и изучава въ големи подробности отъ нашата учаща се младежъ и чете въ научни и художествени произведения отъ българския народъ. То буди живъ интересъ къмъ българското минало, къмъ българската старина, и у всекиго

се поражда желанието да види тази старина и непосредствено се запознае с нея. И ето, стотици и хиляди учащи се от разните краища на Родината ежегодно посещават масово В. Търново да видят неговата романтика и се приобщят към свещените му останки от времето на второто българско царство. Но колкото възторгът е голям от природния чар на Търново, от неговата романтика, толкова те остават с понизен дух от вида на нашите некрополи - Трапезица и Царевец - по които виждат само жалки останки.

Поробителят на България в своето вековно владение не пожалил нищо от миналото величие и блясък на столичния град, а разрушавал всичко: църкви, палати, оградните крепостни стени и пр.

Единствената запазена през вековете на робството историческа църква "Св. Петър и Павел" /Св. Апостоли/, цяла изографисана с чудна живопис и с стенен календар, ценен паметник на средновековната българска архитектура и живопис - земетресението на 1. VI. 1913 г. полуразруши. При вида на тази нерадостна картина, едно е утешително, че нищо от миналото величие на старопрестолния град не е загубено за българската наука и изкуство, че всичко може да се възстанови в първия му вид. И за наша и на българския народ радост, починът в това отношение е спорен: през 1930 г. е реставрирана Балдуиновата кула, по нареждане на Българското правителство; започнато е и реставрирането на първата входна врата за Царевец, която следва да се доведе до своя завършен вид.

Това започнато дело трябва да следва своя благороден и исторически необходим почин.

Имайки това предвид, и обстоятелството, че днешното българско правителство се оглавява от именит български учен, който най-добре познава българското минало и е негов най-ревностен защитник, като главен фактор при насаждане историческа култура у днешните и утрешни поколения - комитетът за културното и стопанско повдигане на Търново в заседанието си на 13. X. 1942 г. като размени мисли по днешното състояние на старините в Търново,

реши да направи настоящето изложение до Вас, Г-не Министър Председателю и Г. Г. Министри, и да моли грижата за търновските старини да се постави на по-солидна и трайна основа, като се образува фондация, подобна на тази за Охрид, която да обезпечи, на вечни времена необходимите материални средства, и се учреди един подходящ институт, който в продължение на десетки години да възстанови и издигне средновековното Търново в неговия исторически вътрешен и външен блясък.

Уверени, че Вие, Г-не Министър Председателю, и Вие Г. Г. Министри, ще се вслушате в молбата ни, която е и молба на

целия български народъ, и въ повелята на нова и обединена България и ще направите всичко необходимо за засилване историческата стойност на старопрестолния градъ В. Търново, - оставаме съ отлично къмъ Васъ почитание:

Председателъ, кметъ: Тод. Фъртуновъ

Секретаръ: Йорд. Кулелиевъ

Членове:

1. Председателъ на чит-ще "Надежда": П. Димитровъ

2. Представителъ на Управит. съветъ на

Попул. банка: Н. Коевъ

3. Председателъ на туристич. др-во

Трапезица: Ц. Гиргановъ

4. Председателъ на Полковия воененъ съветъ на зап. воинство: о.з. полковникъ Т. Поповъ

5. Председателъ на др-вото на индустриалците:

Мих. х. Ллавчевъ

6. Председателъ на др-вото на търговците:

Ант. Ганевъ

7. Председателъ на др-вото на занаятчиите:

Стефанъ Къневъ

8. Председателъ на Окол. работн. синдикатъ;

Петъръ Атанасовъ

9. Председателъ на Адвок. съветъ: Ив. Горбановъ

10. Председателъ на др-вото "Стара Столица":

Д-ръ Иг. Игнатовъ

11. Председателка на женското др-во "Радостъ":

Г-жа См. П. Топузанова

12. Председателъ на Инжен. архит. секция:

Инжен. Н. Методиевъ

13. Подполковникъ о.з. Ив. Георгиевъ

14. Леон Филиповъ

Вярно

Кметъ:

В основния фонд на отдел Нова история на Исторически музей - В. Търново, под инв. N 603 постъпи цитираният по-горе документ, предоставен от Петьо Пенков. Оригиналът е с размери 23,6/31,3 см. Текстът е напечатан на 2 листа хартия с висок печат и е тиражиран. До Министерския съвет е изпратен на 30.12.1942 г. Документът е ценно допълнение по темата за културното развитие на гр. В. Търново и историята на музейното дело.

Н.Б.

ИКОНОПИСНА ИЗЛОЖБА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ В АНГЛИЯ

ИАНА ТОТЕВА

През тази година приключи гостуването в Англия на иконна изложба от Великотърновския музей под наслов "Златните образи на България". В продължение на цяла година тя беше показвана в английските градове Ковънтри, Екситър, Суонси, Хъл, Престън и Брадфорт.

Досега немалко паметници на християнското изкуство от Търновград са участвали в най-големите и представителни изложби, посветени на материалната култура на средновековна България, старобългарското изкуство и иконопис от IX-XIX в.¹ Първата самостоятелна изложба на търновски икони беше организирана през 1988 г. в гр. Киети, Италия.² Сега за втори път за изложбата в Англия специалистите от отдел Християнско изкуство представиха нова колекция творби за Англия, която демонстрира богатството и разнообразието на иконописното наследство във Великотърновския край.

Изложбата беше открита на 13. 07. 1992 г. в залите на Херберт Арт Мюзийм в първия по програмата град Ковънтри. На официалното откриване от английска страна присъстваха кметът на Ковънтри, шефът на музея и други специалисти и гости, а от наша - българският посланик в Лондон г-н Иван Станчов, културното аташе г-жа Аглика Маркова и свещеникът на българската църква в Лондон отец Симеон. От В. Търново бяха поканени зам.-кметът на града Веселин Георгиев, зам.-директорът на музея Петьо Пенков и Диана Тотева от отдел Християнско изкуство. Дошла беше и голяма група наши сънародници от българската колония в Лондон.

Експонираните 33 икони и 5 предмета са датирани в периода XVI-XIX в. Най-голям интерес възбудиха ранните творби от църквата "Св. Георги", с. Арбанаси. Художниците от това време по правило не са оставяли своите имена върху творбите си /изключвайки периода на Възраждането и иконите, сътворени след това/. Най-често за характера и уменията на майсторите може да се съди по някои стилистични белези, нюансировки или акцентуване върху отделни елементи от общоприетите иконографски схеми, при което личността на твореца в много

случаи остава скрита. В този смисъл е важно, че върху една от най-впечатляващите икони от църквата "Св. Георги" е отбелязана точната дата 1569 г. Става дума за изображението на св. арх. Михаил. По-късно творбата е била надживописвана, както и останалите икони от царския ред на иконостаса в тази известна арбанашка църква.³

От същото време е надиконостасният кръст с разпятие и двете китри с фигурите на св. Богородица и св. Йоан Богослов, които бяха безспорен акцент в представената експозиция.

От началото на XVIII в. бяха представени няколко икони "Св. Атанасий", "Богородица със светци" и "Йоан Кръстител със житийни сцени", както и една декоративно изпълнена, малкоформатна икона със завладяващия образ на св. Марина. Особен ефект имат творбите от втората половина на века "Дейсис", "Св. Петър и Павел", "Богородица със светците войни Георги и Димитър", "Богородица Оранта", "Св. Параскева със житийни сцени", "Св. Георги и св. Димитър" върху вратите на триптих-поменик, при които се срещаме както с майсторството на точната рисунка и прецизната линия, така и със схематизма и наивните деформации.

Иконите от XIX в. очароваха зрителя с богатия персонаж и широкия спектър на използваните стилови похвати. Представени бяха творбите "Св. Богородица с военните светци Георги и Димитър", "Дейсис-поменик", "Св. Христофор и св. Мина", "Св. арх. Михаил", "Св. Лука с иконата на св. Богородица", "Св. Симеон Стълпник", "Св. Василий Велики, Йоан Хризостом и Григорий Назиан", "Страшният съд", "Св. св. Кирил и Методий" и "Богородица Иверска". Към тази група се отнасят две житийни творби, посветени на пророците Ной и Илия.

В изложбата участваха още два триптиха и един диптих от XVII и XIX в. Особено внимание заслужи църковната утвар или изложениите 5 предмета на свещения ритуал - евангелие с обков, кандило, потир, рипида и дискос. Тяхната изработка основателно ги свързва с някои от произведенията на възрожденското приложно изкуство.

Осъщественият гостувания по програмата на изложбата във всички английски градове се извършиха с участието на реставраторите Сава Русев и Иваницка Дянкова. Отзивите в средствата за масова информация за изложбата свидетелстват, че паметниците на старата българска иконопис от В. Търново се радват на добър прием и широк интерес.⁴

Домакините обезпечиха сигурността при транспортирането и експонирането на творбите в различните градове. Независимо от това при всяко прехвърляне на изложбата беше извършван оглед, придружен от подробна документация за всеки експонат. Накрая при закриването на изложбата в Брадфорт заедно с уредника от отдел Християнско изкуство Диана Тотева в България пристигна и английски специалист реставратор. Тук иконите бяха

подложени на щателна проверка, при която се установи, че тяхното нормално състояние не се е променило. С това официално приключи последният етап от изложбената програма

БЕЛЕЖКИ

1. Косева, Д., Икони от Великотърновския музей по световните изложбени зали, Известия на Историческия музей - В. Търново, т. VII, 1992 г., 238-241
2. *Ikons Bulgar XVII-XIX s.* Museo Istorico - Weliko Tirnowo, Chieti, 1989
3. *Bossilkow, Sw., Arbanassi, S.*, 1989, p. 118, 128-135, 111, 103, 104, 110-118
4. *Barber, Ch., K. Kawana*, *Ikons, Golden images of Bulgaria*

През октомври и ноември 1992 г. специалистите от отдел Археология локализируют над 700 археологически обекта от различните исторически периоди във връзка със Закона за земята. Същите са подадени в поземлените комисии от Велико-търновския регион и получават специален режим на обработка.

"Войни за национално обединение на България 1885 г., 1912-1913 г., 1915-1918 г.". Под това заглавие Иван Чакърров и Николай Астарджиев експонират поредната си изложба. С преобладаващ веществен материал от фонда на отдел Нова история, Националния военноисторически музей - София, Художествената галерия във В. Търново и частни лица тя е открита на 29 октомври 1992 г. Интересът на посетителите се привлича от оригиналните военни знамена, използвано оръжие, стопанска карта на страната и други експонати, сред които се откроява показаната за първи път военноисторическа карта.

На 5 декември 1992 г. в Казанлък Надка Василева участва в конференция по краезнание с темата "Краеведческата литература като извор за етнографски изследвания".

От 17 декември 1992 г. до 25 февруари 1993 г. н.с. Невяна Бъчварова и Виолета Драганова експонират във фоайето на ДМТ "К. Кисимов" изложбата "Оперетата - любов моя". С фотоси и вещи е представена дейността на оперетния театър във В. Търново в периода 1953-1963 г.

Раздел Най-нова история проведе среща на дългогодишни самодейци от оперетния театър в града на 17 декември 1992 г. В нея са проследени основните моменти от историята му.

Историческият музей в Г. Оряховица гостува с изложбата "Накити от средновековни некрополи край с. Янтра" през февруари и март 1993 г. в експозиция "Велико Търново - столица на България XII- XIV в.". За първи път са експонирани богати погребални дарове. По същото време раздел Античност на Великотърновският музей връща визитата на колегите си с изложбата "Художествена керамика от територията на Никополис ад Иструм".

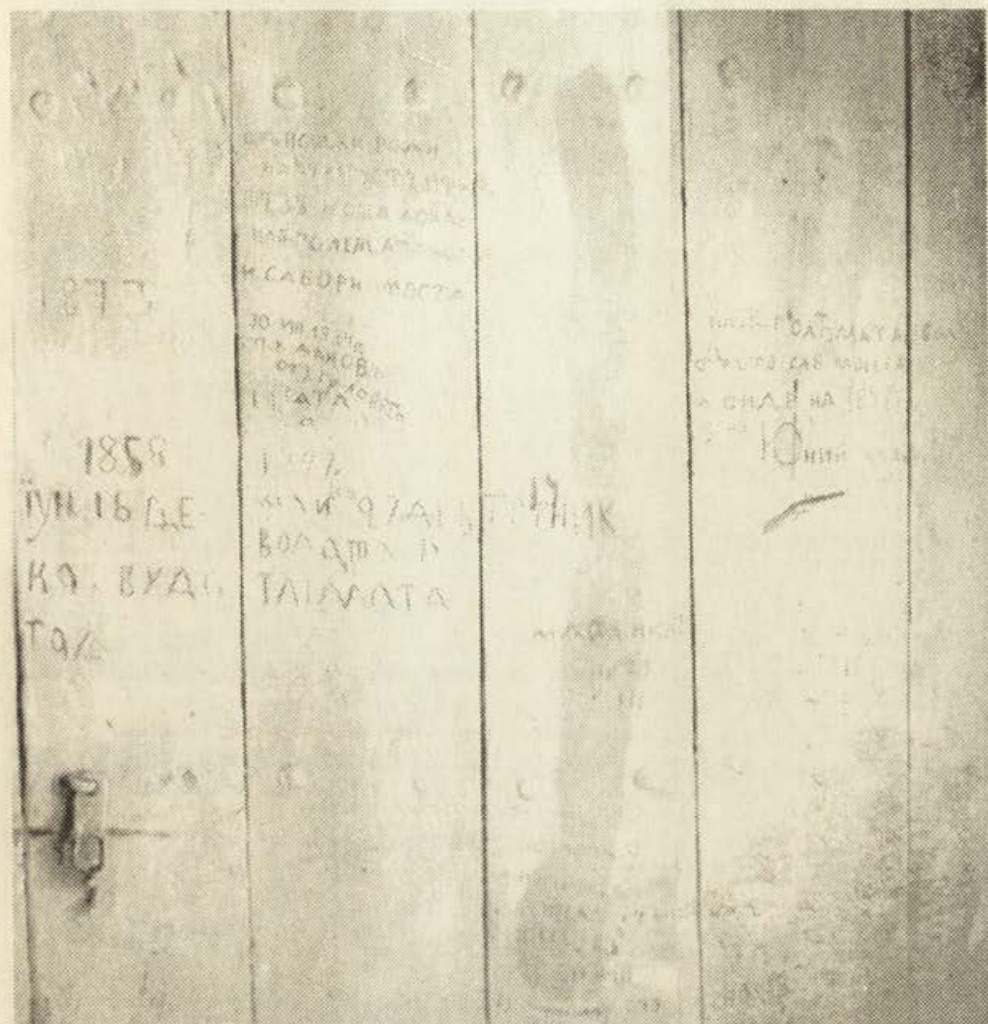
На 8 февруари 1993 г. Надка Василева взе участие с темата "Маскирани обреди и обичаи" в международната научно-теоретична конференция, организирана в гр. Перник, "Българската маскардна обредност в контекста на европейската култура".

По повод 120-годишнината от гибелта на Васил Левски уредниците от отдел История на България XV-XIX в. участват в научни сесии. На 16 февруари 1993 г. в гр. Елена Тянка Минчева изнася научно съобщение на тема "Мястото на В. Левски в организиране на революционно движение в Търновския край", Светлозара Станева - "Сподвижниците на В. Левски от Търновския край", Стефан Бейков - "Архивни документи за В. Левски в ДА - В. Търново", Цветана Генчева - "Дейността на В. Левски, отразена във възрожденския печат". На 17 февруари с.г. Цветана Генчева участва в научната сесия във В. Търново с темата "Помощта на дейците от Търновския край при изграждането на ВРО от В. Левски" заедно с Тянка Минчева, която говори на тема "В. Левски и Търновският край". На 18 февруари с.г. в Ловеч на сесия участват с горните заглавия Т. Минчева, Св. Станева и Цв. Генчева.

На 3 март - Освобождението на България - Светлозара Станева и Тянка Минчева посвещават изложбата "Реликви на опълченци от Великотърновския край". Тя е уредена с материали от фонда на отдела в експозиция Възраждане и Учредително събрание.

През април в София се провежда XXXVII Национална конференция по археология. На нея к.и.н. Петър Станев участва с темата "Праисторическа селищна могила при с. Орловец" и "Проучвания на неолитно селище край с. Самоводене", Вълка Илчева - "Праисторическо селище в м. Османкин дол край с. Хотница", н.с. Иван Църков - "Могила N 2 от тракийски некропол край с. Големани", н.с. Павлина Владкова - "Перистилна сграда в Нове край Свищов" и н.с. П. Владкова и н.с. Ив. Църков - "Проучвания в Никополис ад Иструм".

Н. Б.

Старата дървена врата с надписи

SAVA Roussev, left, and Theo Sturge check the collection.

Picture: IAN JACKSON

City stages Bulgarian exhibition

GOLDEN Images of Bulgaria are going on show at Exeter's Royal Albert Memorial Museum from Tuesday.

The exhibition provides an opportunity to admire a unique collection of 16th century icons and church silver from Eastern Europe.

Exeter is one of only a handful of cities to stage the exhibition.

by **CHRIS BISHOP**

It features a collection of paintings from the Veliko Turnovo Museum, in Bulgaria.

Besides their artistic beauty, the icons offer a glimpse of the religious life of the Bulgarian Orthodox Church, which until recently was shrouded in mystery.

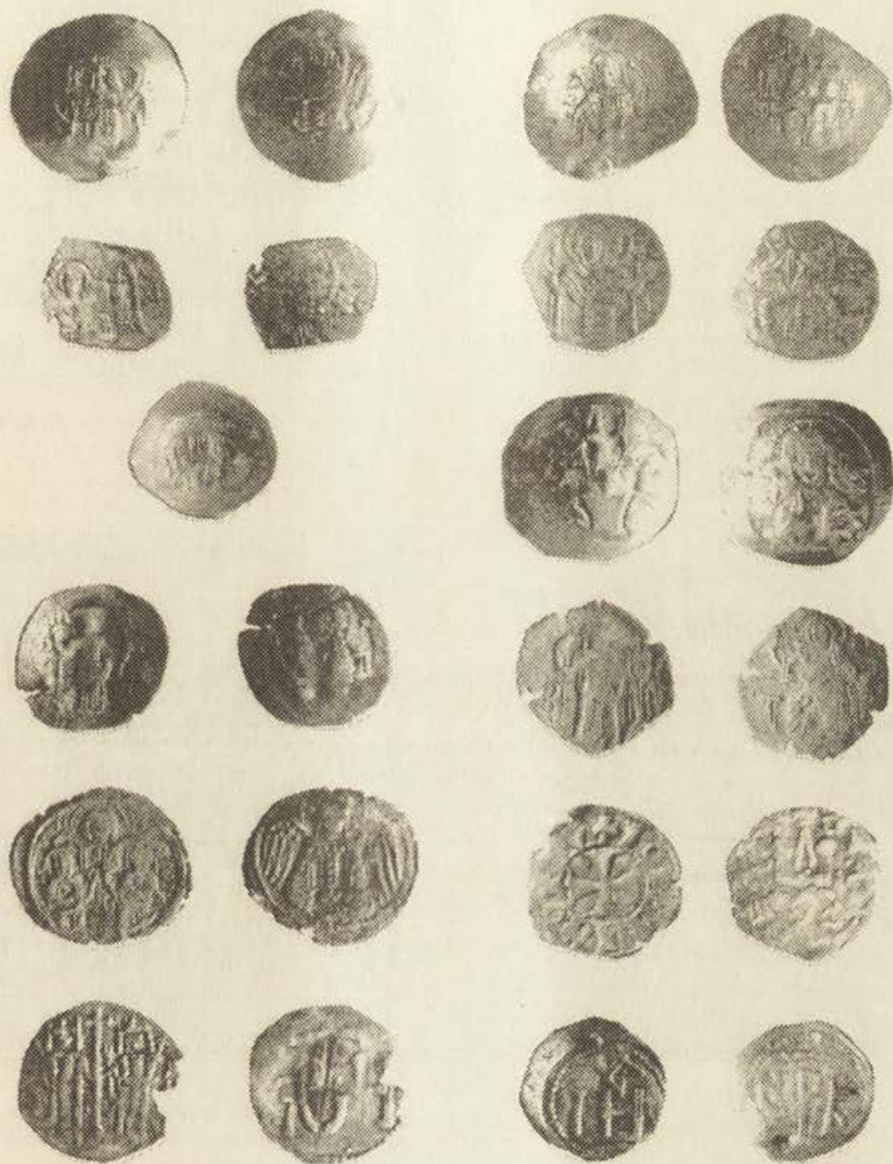
The relics were brought to the West for the first time by Sava and Theo Sturge, the Herbert Art Gallery Museum in Coventry.

An exhibition featuring a broad selection of contemporary British art is being staged alongside, illustrating how Western art has been inspired by icons.

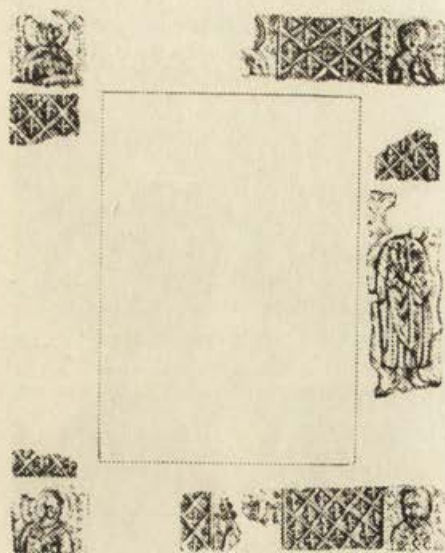
Both collections can be seen at the museum until Saturday, November 14.

К. ДОЧЕВ - Монетни находки от хълма Момина крепост във В. Търново

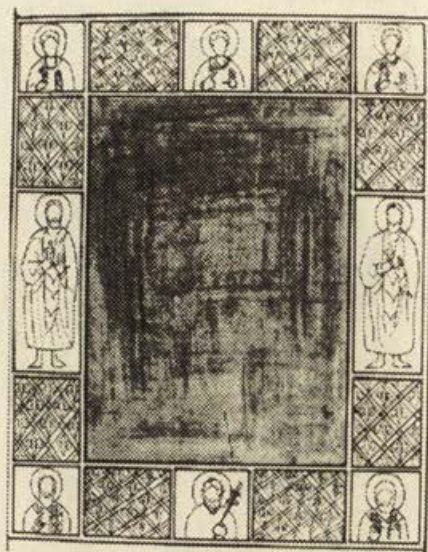
Билонови и медни монети на: 1) Мануил I Комнин (1143-1180); 2) Исак II Ангел (1185-1195); 3) Латинска имитация, голям модул, тип Р; 4) Латинска имитация, голям модул, тип R; 5) Латинска имитация, малък модул, тип А; 6) Константин Асен (1257-1277), тип III; 7) Константин Асен, тип IV; 8) Михаил VIII Палеолог (1258-1282); 9) Андроник II с Михаил IX Палеолог (1294-1320); 10) Йоан II Орсини (1323-1335); 11) Иван Александър с Теодора II (1348-1371); 12) Иван Шишман (1371-1395)

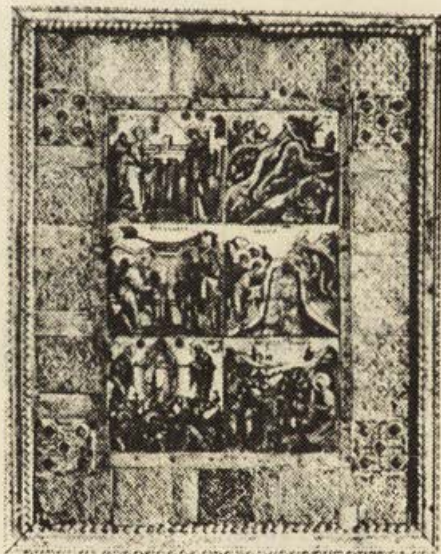
Обков от старите разкопки на Трапезица - възстановка, края на XII-XIII в.

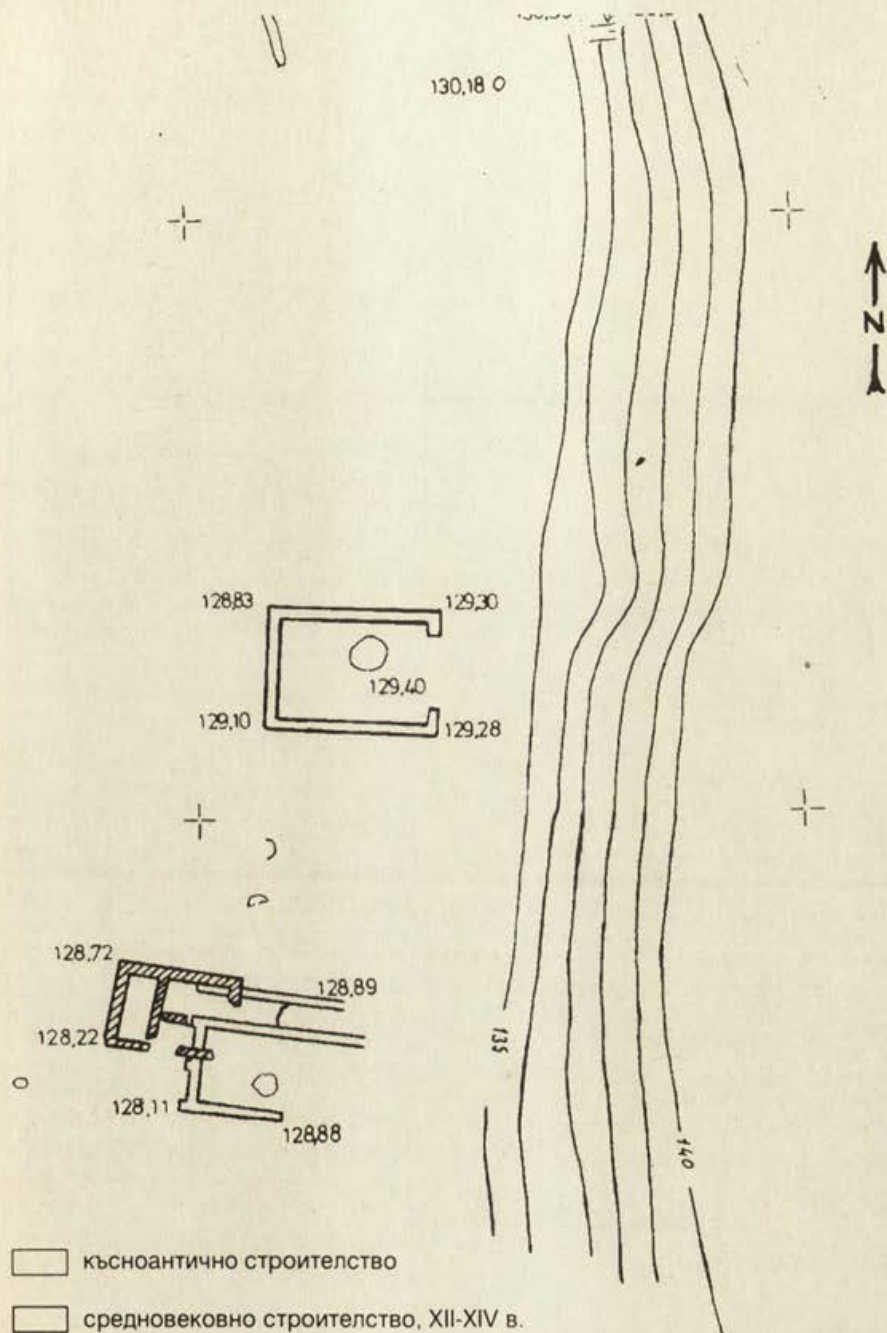
Графична реконструкция на обкова от Трапезица

Бронзова икона с Христос на трон от разколките в Херсонес, втора половина на XII-XIII в.

Двустранны мозаечна икона със сребърен обков от Флоренция, XIV в.

Останки от късноантичното и средновековно строителство

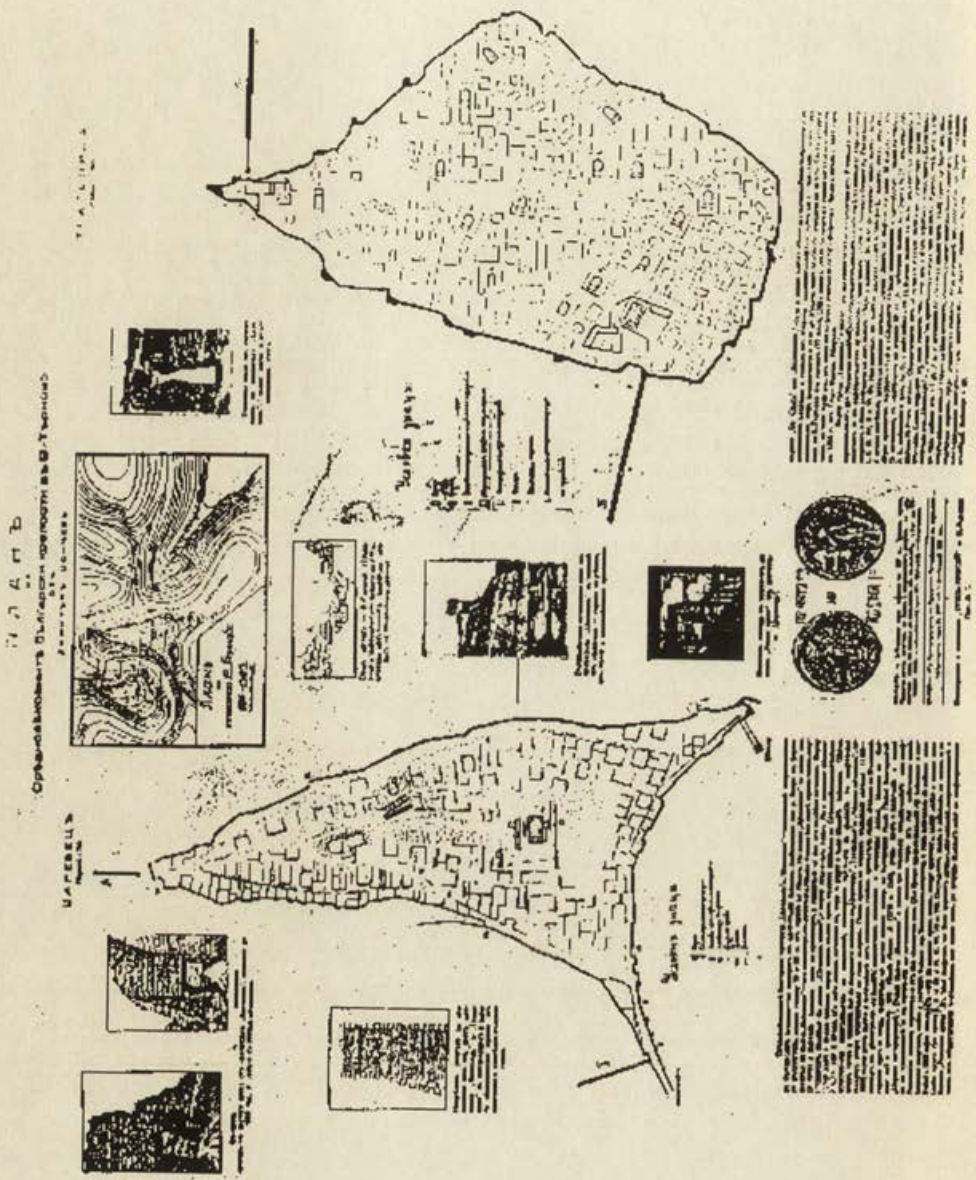

Снимка на иконата по време на реставрацията

Т. Николов, проф. К. Миятев и арх. Ал. Рашенов пред възстановената Балдуинова кула, октомври 1933 г.

Графична възстановка на главния вход на крепостта Царевец от арх. Ал. Рашенов, 1934 г.

Подпоручик Александър Панайотов

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

НН
АН ЧН
15

1

НН

НН

2

НН
НН
НН

3

В О Б Л И О , Х Н Н Н П А Т

4

5

6

П П

КНД

7

НН

8

НН

9

ПННН

10

НН
НН
НН

ННН

12

НН

13

НННННННН

14

НННННННН
НННННННН
НННННННН

15

ННН

16

НН
НН
НН

17

НН
НН
НН

18

НН
НН
НН

19

НН
НН
НН

1 ~~РАД~~ 2 ~~РАД~~ 3 У, Д, ЧД

4 ХРБР.РНС

5 СЪВНСЪР

6 АРН НАУ АША

7 Х
МН
8 Х
МН

9 ДКНН

10 ПД
ПД

11 РАБАЮ

14 БАКО

15 БАКО

12 ХМНТЗРЗ

13 ДМТЗ

18 БРАТО

19 БНКО

20 БАКОП

16 БАКС

17 БАКО

21 СВДОК

22 МК

23 Д

24 ЗРА

25 НТ

26 РДОТ

27 КРА

28 МНХ

29 РДБ

30 РАДО

31 ДОРО

32 ЗХО ВДСН

34 ВМНН

35 ШАД

36 КΩРТ

опнсѣ

37 СТДКО

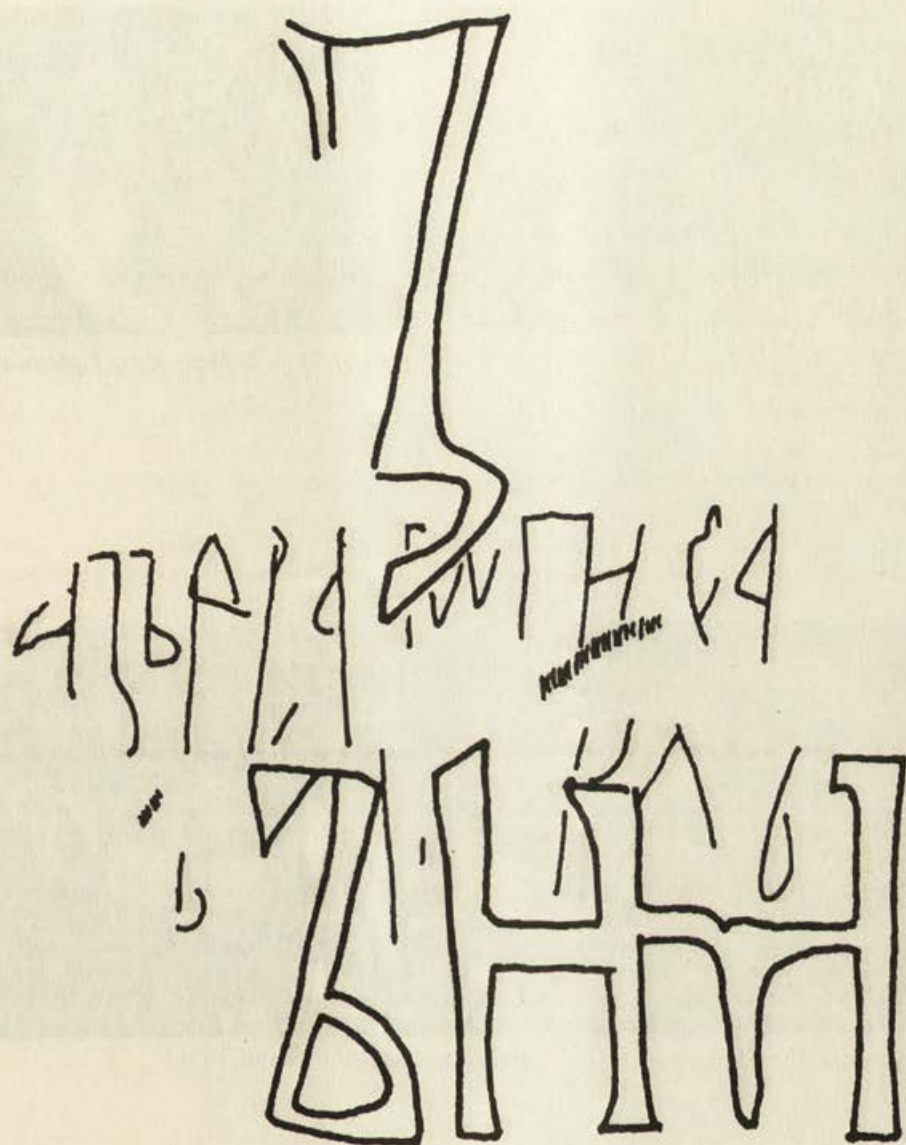

$\text{A} \sim \text{A}^+$ $\text{A} \sim \text{A}^+$ $\text{A} \sim \text{A}^+$
 $\text{P} \text{ A} \text{ T} \text{ H} \text{ } \eta$ $\text{K} \text{ O} \text{ T} \text{ H} \text{ } \eta$ $\text{K} \text{ O} \text{ H} \text{ } \eta$
 $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ P} \text{ A} \text{ T} \text{ } \epsilon$ $\text{K} \text{ O} \text{ H} \text{ } \eta$ $\text{M} \text{ O} \text{ C}$

$\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ A} \text{ } \text{A}^+$
 $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ T} \text{ F} \text{ D} \text{ O} \text{ R} \text{ H} \text{ } \text{A}^+$ $\text{A} \text{ P} \text{ H} \text{ C} \text{ A} \text{ X} \text{ Z} \text{ } \text{A}^+$
 $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ A} \text{ E} \text{ N} \text{ H} \text{ T} \text{ Z} \text{ P} \text{ H} \text{ C} \text{ A} \text{ X}$

$\text{K} \text{ P} \text{ Z} \text{ T}$ $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ K} \text{ A} \text{ T} \text{ B}$
 $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ A} \text{ T} \text{ } \text{A}^+$ $\text{P} \text{ H} \text{ C} \text{ A} \text{ X} \text{ Z} \text{ } \text{A}^+$

$\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ H} \text{ Z} \text{ A} \text{ N} \text{ K} \text{ O}$ $\text{A} \text{ Z} \text{ B} \text{ A} \text{ T} \text{ B}$

Коледна трапеза

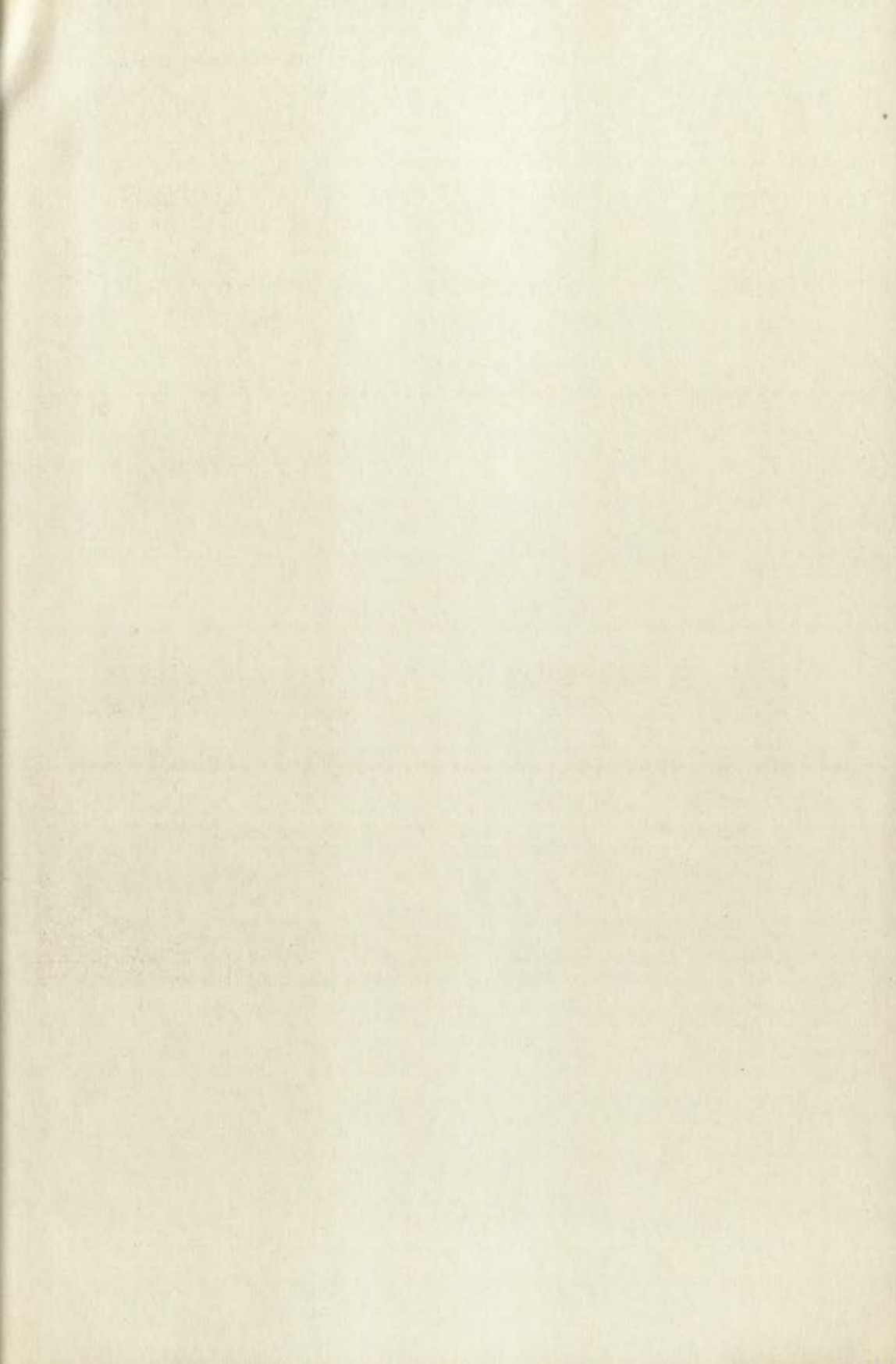
Хляб за Зарезан от с. Драгижево

Боговица от с. Добри дъл

Лазарки от с. Драгижево, 1928 г.

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- ИЗ ФОНДОВЕТЕ НА МУЗЕЯ
- РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ
- КРИТИКА И РЕЦЕНЗИЯ

**НА КОРИЦАТА: НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ, АКСИНОМЕТРИЯ
АРХ. ПИРОВСКА, АРХ. ПОПОВ**